Süleyman Kâni İRTEM

Osmanlı Devleti'nin
MISIR YEMEN HİCAZ MESELESİ

Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu

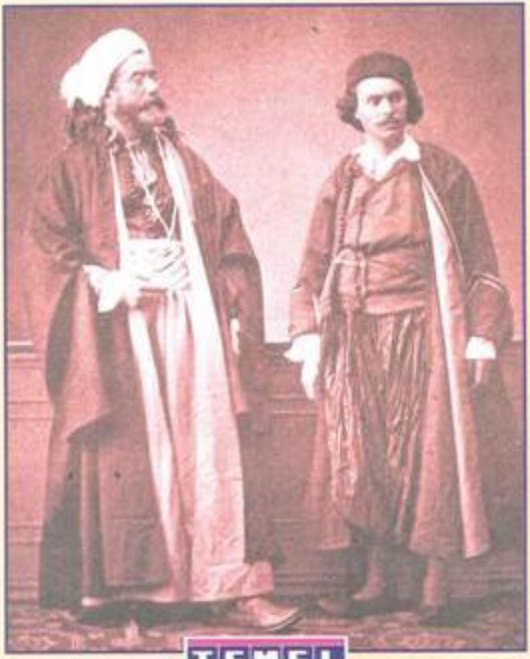

TEMEL

TEMEL YAYINLARI
YAYIN NO: 106
Tarih/Kültür Dizisi: 11

ISBN: 975-410-048-9

© *Bu kitabın her türlü telif hakları Temel Yayınlarına aittir*

Dizgi
Temel Dizgi / Ayhan Özcan
Tashih
Burcu Kocahanoğlu
Kapak
Ebru Grafik
Baskı
Özener Matbaası
1999 – İSTANBUL

TEMEL YAYINLARI
Piyerloti Cad. Dostlukyurdu Sok.
Hacıbey Ap. No. 10 Daire 5
Tel:(0-212) 516 23 52 - 517 73 20
Fax: (0-212) 517 75 96
Çemberlitaş - İSTANBUL

Osmanlı Devleti'nin
MISIR YEMEN HİCAZ MESELESİ

Süleyman Kâni İrtem

Süleyman Kâni İRTEM
İstanbul Eski Valisi ve Şehremini

Osmanlı Devleti'nin
MISIR YEMEN HİCAZ MESELESİ

Yayına Hazırlayan
Osman Selim KOCAHANOĞLU

TEMEL

Kitaptaki Resimler

Sayfa	
28	Mısır Hidivi İsmail Paşa
87	Arabî Paşa'nın ihtiyarlık resmi
88	Arabî Paşa'nın gençlik resmi
116	Yemen Valisi Hüseyin Hilmi Paşa
160	Yemen Valisi Hüseyin Hilmi Paşa
162	İkinci karin ve katip İzzet Holo Paşa
207	Hicaz'da memur tipleri
208	Mısır mahmeli ve Osman Paşa

İÇİNDEKİLER

*Bir Osmanlı Aydını Süleyman Kâni Bey... / **O.S.K.*** 9
*Süleyman Kâni İrtem / **Hüseyin Cahit Yalçın*** 19
*Kaybettiğimiz Üç Değer / **Murad Sertoğlu*** 21
*Süleyman Kâni İrtem / **Kadri Gürsan*** 23

Birinci Bölüm

MISIR MESELESİ

1. Osmanlı İmparatorluğunun Mısır Meselesi nasıl başladı ve nasıl gelişti... 29
2. *İsmail Paşa'nın Avrupa seyahati ve Bâb-ı Âli ile arasının açılması...* 33
3. Süveyş kanalı açılırken Fransız-İngiliz rekabeti ve gizli diplomasi oyunları... 36
4. *Süveyş Kanalının açılış merasimi ve Mısır'da yapılan şenlikler...* 40
5. Abdülaziz'in bir milyon rüşvetle verdiği ferman, Mısır'a bağımsızlık kazandırmıştı... 44
6. *Hidiv İsmail Paşa'nın israfları ve Mısır hazinesine Avrupa'nın el koyması...* 48
7. Mısır'da karışıklıklar çıkması ve İsmail Paşa'nın Hidivlikten azledilmesi... 52
8. *Mısır'da ilk millî uyanış hareketi ve Arabî Paşa olayı... Mısır Mısırlılarındır...* 56
9. Mısır'da "vatansever subayları" hareketi... 59
10. *Hadiselerin şiddetlenmesi ve Mısır meselesinin bir buhrana dönüşmesi...* 64

11. Abdülhamid'in Mısır'a bir heyet göndermesi ve hadiselerin İskenderiye'ye sıçraması... 68
12. *İskenderiye olaylarının büyümesi, Bâb-ı Âli ve İngiliz müdahalesinin yaklaşması...* 72
13. İngiliz donanmasının İskenderiye istihkamlarını bombalaması ve çekilen beyaz bayrak... 77
14. *Abdülhamid, İngiliz politikasındaki kurnazlığı çok iyi anlamıştı...* 80
15. Arabî Paşa'nın yenilmesi ve İngiliz ordusunun Kahire'ye girmesi... 83
16. *Arabî Paşa acaba İngilizlere hizmet eden bir servis ajanı mı idi?..* 89
17. Mısır'da İngiliz işgalinin üç safhası ve aslanın vücuduna iğne batırma siyaseti... 92
18. *İngiltere ile müzakereler ve Mısır'a fevkalade komiser tayini...* 97
19. Abdülhamid Mısır'a asker sevkine neden cesaret edemedi?... 103
20. *Mısır üzerinde Fransız - İngiliz rekabetinin gizliden gizliye devam etmesi...* 106

İkinci Bölüm

YEMEN MESELESİ

1. Osmanlı Devleti'nin Kuveyt meselesi ve körfezdeki İngiliz emperyalizmi... 117
Kuveyt ihtilafı... 117
Necid'in sahipleri İbnireşid ve İbnisuud... 121
2. *Mübarek Es-Sabah, Abdülhamid ve Kuveyt kimin olacak...* 124
3. Osmanlı ülkesinin güney ucu: YEMEN 130
Hudeyde meselesi... 130

4. *Yemen'de Osmanlı-İtalyan gerginliği...* 134
5. İtalyan donanması Hudeyde'de... 137
Bâb-ı Âli'de siyasî didişmeler... 140
Yemen Ziydîleri ve İmam Yahya... 141
6. *Yemen meselesi ve vali Hüseyin Hilmi Paşa...* 144
Yemen Hey'et-i Islâhiyesi... 146
Halife'ye başkaldıran İmam Yahya... 147
7. Yemen isyanı ve Araplar'dan millî uyanış hareketleri... 151
8. *Osmanlı'nın kanayan yarası Yemen ve Kışlanın önünde redif sesi var...* 155

Üçüncü Bölüm

HİCAZ MESELESİ

1. Afrika çöllerinde bir tarikat: Sünûsilik nasıl doğdu, nasıl yayıldı?... 163
Sunûsiliğin kökeni... 163
2. *Sudan'da bir mehdî: Mohammed Ahmed...* 167
3. Osmanlı'nın Hicaz vilâyeti: Valiler, Şerifler ve Emirler... 172
Hicaz'da idare... 172
Hacılar nasıl soyulurdu?... 175
4. *Mekke'de 33 bin kişinin ölümüne sebep olan 1893 kolerası...* 182
5. Hicaz valisi Ahmed Ratıp Paşa... 185
Ratıb Paşa'nın düğünü... 191
Ratıb Paşa'nın delâsı... 193
6. *Hicaz Emiri Şerif Avnürrefik Paşa...* 195
Opera kaç katlı?... 197

Garp terbiyesi ve bir tablo... 198
Mekke'ye dönmeyen doktor... 198
Şerifin fili niçin zehirlendi?... 199
Konyak içen Hicaz Şerifi... 200
Mekke Emirinin Divan Efendisi... 200
Ali Paşa'nın Emaret fermanı... 202
7. Hicaz demiryolunun Mekke'ye kadar uzatılmasından neden vazgeçildi?... 203

NOTLAR 209

BİR OSMANLI AYDINI SÜLEYMAN KÂNİ BEY

Osman Selim KOCAHANOĞLU

Bu kitabın yazarı olan Süleyman Kâni Bey'in bilinen aile kökeni dört göbek ilerisine kadar götürülebilmekte ve şeceresi Sofyalı Mehmet Bey isimli zâta kadar gitmektedir. Ailenin Anadolu'dan Rumeli'ye yerleştirilenlerden olmayıp, daha önce Kırım yoluyla Sofya taraflarına yerleşmiş Türk boylarına mensup olduğu tahmin edilmektedir. Sofyalı Mehmet Bey'in torunu Abdurrahman Ağa'nın oğlu Haznedar Süleyman Ağa ise Kâni Bey'in dedesidir. Anlaşılacağı üzere Süleyman Kâni Bey dedesinin ismini almıştır.

Kâni Bey hatıratının bir yerinde dedesi Süleyman Ağa hakkında şu kısa bilgiyi vermektedir:

"Mehmet Ali Paşa zamanında İskenderiye ve Reşit gümrükleri mültezimi olan ceddim Süleyman Ağa'nın Mısır'daki arazisinde kazdırdığı bir noktada çıkan mermer hamamda kurna başında tası elinde pek güzel bir genç kız heykelini, evinde "suret" bulundurmak istemediği için hamamın sütunlarıyla birlikte Fransız konsolosuna hediye ettiğini, konsolosun da bin teşekkürle kabul ettiği bu hediyeyi memleketine gönderdiğini büyük validem anlatırdı."

Bu ifade, Kâni Bey'in dedesi Süleyman Ağa'nın gümrük mültezimi olarak Osmanlı devlet yapısında sosyal sta-

tüsü bulunan bir kişi olduğunu ortaya koymaktadır. Süleyman Ağa'nın kızı Fatma hanımdan doğan Aziz Bey ise Kâni Bey'in babası olup muhtelif ilçelerde Malmüdürlüklerinde bulunduktan sonra emekli olmuştur.

Emekli Malmüdürü Aziz Bey'in oğlu olan Süleyman Kâni, babasının memuriyeti dolayısıyla bulunduğu Selânik'te 1871 yılında doğmuş ve ilkokulu Selânik Şemsi Efendi mektebinde okumuştur. (Bu ilkokul Atatürk'ün de okuduğu mekteptir.)

Ortaokulu Selânik "Fevz-i Sıbyan Rüşdiye"sinde ve lise tahsilini Manastır Merkez İdadisinde tamamlamıştır. Anılarında belirtildiği üzere, "Kâni Efendi okulun çalışkan talebeleri arasındadır. Okul yöneticileri bir kaç çalışkan öğrenciyi alarak heyet halinde Selânik'ten İstanbul'a gelirler. Mektebin tahsil derecesini göstermek amacıyla Maarif Nâzırı Münif Paşa'nın huzuruna çıkarlar. Münif Paşa öğrencileri bizzat Fransızca, Arabî, Farısî, riyaziye, coğrafya ve tarihten imtihan ederek neticeden çok memnun kalır ve mektep yöneticilerini nişanlarla taltif eder. Küçük Kâni bu heyet içindedir... *(Fevz-i Sıbyan Rüşdiyesi, daha sonra İstanbul Beyazıt'taki binasına taşınan ve şimdiki özel Fevziye Mektepleri veya Işık Lisesi'nin ilk şekli olan okuldur.)*

Daha sonra İstanbul'daki Mekteb-i Mülkiye'nin yüksek kısmına kaydolan Süleyman Kâni, buradan 1896 yılında *"pekiyi"* derece ile mezun olmuştur. Ermeniler'in 1896 Osmanlı Bankası baskını sırasında çıkan olayları Mülkiye son sınıf öğrencisi olarak seyrettiğini gene hatıralarında nakletmektedir. Mülkiyede öğrenci iken İttihatçıların ünlü Maliye Nâzırı Cavid Bey, Hüseyin Cahit (Yalçın) ve Aynîzâde Hasan Tahsin ile ayrılmaz dörtlüyü teşkil etmişlerdir. Bu dörtlünün dostlukları ölene kadar devam edecektir.

Mülkiye Mektebini bitiren genç Süleyman Kâni'nin atandığı ilk görev, Selânik valiliği nezdindeki maiyyet memurluğudur (1896). Bu sırada Selânik valisi ise eski Adliye Nâzırı Rıza Paşa'dır. Rıza Paşa, Cevad Paşa'nın sadaretinde vükelâ meclisinde bir meseleden çıkan ihtilâftan dolayı nezaret görevinden alınarak İstanbul'dan Selânik valiliğine uzaklaştırılmıştır. Süleyman Kâni, kendine özgü davranışları ve sert mizacı bulunan Rıza Paşa'nın maiyetinde iki seneye yakın maiyyet memurluğu yapıp stajını tamamladıktan sonra (1896-1898), sıra çeşitli yerlerdeki kaymakamlık görevlerine gelecektir.

11 Şubat 1899'da Bargiri (Van) kaymakamlığına tayin edilmişse de bu görevine gitmemiş ve 3 Nisan 1900'de Selânik'e bağlı Serez (Siroz) sancağının Menlik kazası kaymakamlığına tayini çıkmıştır. Bu O'nun ilk kaymakamlık görevi olmaktadır. Daha sonra Ustrumca (1902), Drama sancağına bağlı Rupçoz (1904), Vodine (1904), Darıdere (Edirne) ve Ohri kazalarında kaymakamlık yapmıştır. İkinci Meşrutiyetin ilanında (23 Temmuz 1908) Ohri kaymakamı bulunuyordu.

Süleyman Kâni'nin 1908 öncesinde görev yaptığı Makedonya ve çevresi, o yıllarda Bulgar çetelerinin azgın şekavetine maruz bulunuyordu. Osmanlı ordusunun mühim bir kısmı Bulgar, Sırp ve Rum çetelerinin şekaveti peşinde düzeni sağlamak için jandarmalık yapmaktaydı. Kâni Bey anılarında, at sırtında kendisinin de dağlarda eşkiya takibine çıktığını, askerin yakaladığı Bulgar şakilerini, rüşvet karşılığı bırakan veya toleranslı davranan mutasarrıf ve kadılardan yana yakıla bahsetmektedir.

1904'de Vodine kaymakamı iken, kazada ayrıca bir Rus jandarma Tensik Heyeti de bulunuyordu. Kâni Bey bu heyetteki Rus binbaşısı ile geçinemez. Ayağının kaydırıla-

cağını ve müfettiş-i umumînin de *-sonradan sadrazamlık yapan Hüseyin Hilmi Paşa-* kendini koruyamıyacağını anlayınca istifa ederek İstanbul'a gelir. Darıdere (Edirne) kaymakamlığına tayini bu olaydan sonradır (1906).

Süleyman Kâni 1908 öncesinde Selânik'te gizli faaliyet gösteren İttihat-Terakki Cemiyetine girmiş ve Cemiyetin Makedonya bölgesindeki örgütlenmesinde önemli rol oynamıştır. Anılarında belirttiğine göre bir ara Kâni Bey'in gizli Cemiyetin üyelerinden biri olduğu Müfettiş-i Umumî Hüseyin Hilmi Paşa'ya ihbar edilmiş, ancak Hilmi Paşa bu ihbarı hiç dikkate almamıştır. 1906'da çekilen bir grup fotoğrafında Resneli Niyazi ile yanyanadır.

İkinci Meşrutiyetin ilânıyla birlikte Rumeli'deki başarıları dikkate alınan Süleyman Kâni Bey hemen mutasarrıflığa terfi ettirilerek Cebel-i Bereket sancağına mutasarrıf atanır (6 Ağustos 1909) Sancak o günün Osmanlı devlet teşkilatında vilâyet ile kaza arasında idari bir birimdir. Cebel-i Bereket ise, şimdiki Adana ve Hatay'ın Islahiye, Kadirli, Erzin ve Osmaniye ilçeleri ve mülhakatını kapsayan ve liva merkezi Osmaniye olan bir sancaktır.

Görev devir-teslimi sırasında Mutasarrıf vekilinin hayret dolu bakışları Süleyman Kâni Bey'in üzerindedir. Süleyman Kâni sebebini sorunca eski mutasarrıf:

– Ömrümde ilk defa sakalsız bir mutasarrıf görüyorum, diyecektir.

Sakalsız Süleyman Kâni Bey selefi olan mutasarrıfa cevaben:

– Adana valisi Cemal Paşa ve Dahiliye Nâzırı Talat Paşa da sakalsızdır diyecektir.

Kâni Bey'in daha sonra sırasıyla atandığı görevler şunlardır: Bolu mutasarrıflığı (24 Kasım 1910), Canik (Sam-

sun) mutasarrıflığı (19 Haziran 1912), Beyoğlu mutasarrıflığı (1913) ve Üsküdar mutasarrıflığı (1913-1916). 1916-1917 arasında İstanbul vali vekilliği de yaptıktan sonra, Kâni Bey'in Ocak 1918'de Ankara valiliğine getirildiğini görmekteyiz. Bahçeli bir bağ evine yerleşen vali bey büyük yangından sonra tamamen harap olmuş ve kale çevresine sıkışmış çorak bozkır ortasında küçük bir kasaba görünümündeki Ankara ile karşılaşacaktır.

İttihat-Terakki'nin son kabinesi zamanında *-Sadrazam Talat Paşa ve Dahiliye Nâzırı İsmail Canbulat zamanı-* Süleyman Kâni Bey İstanbul Şehreminliği vekaleti de uhdesinde olmak üzere 3 Ağustos 1918'de tekrar İstanbul valiliğine tayin edilmiştir. Vali Bey ömründe ilk kez makam arabası olarak bir otomobile binerek Harbiye'deki lojmanına gelmektedir. Nevar ki, ailesi ve çocukları bir kez olsun bu arabaya binemeyeceklerdir. Bu kritik ve önemli görevi yaklaşık sekiz ay kadar sürmüştür.

Kâni Bey'in bu kısa ve son valilik ve şehreminliği görevi imparatorluğun en tehlikeli ve sıkıntılı bir dönemine raslamaktadır. Sultan Reşad vefat etmiş, Vahdettin'in cülûsu üzerinden henüz bir ay geçmiştir. Vali ve Belediye başkanı sıfatıyla padişaha yaptığı ilk tanışma ziyaretinde, yani *"huzur-u hümâyun-u mülâkanede şeref-i müsûle nail olduğu"* zaman, Sultan Vahdettin yeni vali Kâni Bey'e şunları söyleyecektir:

"– Kılıç kuşanma merasimi sırasında Eyyüp semtinin gördüğüm perişan halini inşallah ıslah edersiniz."

Kâni Bey bu müşahadelerini Belediye Meclisi toplantısında anlatacaktır. Anlaşıldığı kadarıyla Vahdettin, imparatorluğun ve saltanatının kader günlerinin yaklaştığından ve Osmanlı'nın son padişahı olacağından habersiz olarak

kılıç kuşanma merasiminde gördüğü Eyyüb'ün perişan halini dile getirmektedir.

Kâni Bey'in bu valiliği ve şehreminliği vekâleti gerçekten imparatorluğun en kritik bir dönemine raslar. Mondros Mütarekesi bu dönemde imzalanmış, Osmanlı payıtahtı bu dönemde işgale uğramıştır. Talat Paşa'nın istifası, İzzet Paşa ve ardından Tevfik Paşa'nın hükûmet kurması bu dönemdedir. Meclis-i Mebusan'ın V. uzatma devresi bu dönemde açılmış, gene bu dönemde Vahdettin'in iradesiyle feshedilmiştir (10 Ekim 1918 - 21 Aralık 1918).

İşin daha önemlisi, başta Talat, Enver ve Cemal Paşalar olmak üzere İttihatçı erkânın yurt dışana kaçmaları da (2/3 Kasım 1918), Fethi Bey'in Dahiliye Nazırlığı ve Kâni Bey'in valiliği sırasında olmuştur. Duyulunca İstanbul'a bomba gibi düşen bu firar haberi, İttihatçı düşmanlığını had safhaya getirmiştir. Ahmet İzzet Paşa hükûmetinin düşmesine kadar giden bu olayda, firarlara göz yuman İstanbul polisinin ve elbette idarenin başı olan vali Süleyman Kâni'nin sorumluluğunu ve hedef yapılmasını gözardı etmemek gerekir.

İşgal güçlerinin baskılarına dayanamayarak istifa eden Tevfik Paşa hükûmetinden sonra kurulan (4 Mart 1919) birinci Damat Ferit Paşa kabinesinin ilk icraatı şüphesiz ki vali Süleyman Kâni Bey'i azletmek olacaktır. Azil sebebi ise, belediyenin Tepebaşı'nda yaptırdığı park düzenlemesinin kanuna aykırılığı bahanesidir. Artık on yıllık İttihat-Terakki iktidarı tarihe gömülmüş, yerine Hürriyet-İtilaf Fırkası'nın intikamcı ve işbirlikçi iktidarı kaim olmuştur. Damat Ferit kabinesi İttihatçı avına başlamış, İstanbul'da Divan-ı Harb-i Örfî'ler ve idam sehpaları kurulmuştur.

Damat Ferit Kabinesinin Dahiliye Nâzırı olan Âyan'dan Mehmet Ali Bey, yıllar sonra Paris'te Yüzellilikler liste-

sinden sürgünde bulunduğu küçük bir pansiyon odasında, Süleyman Kâni'nin kızı Pervin Hanım'la karşılaşınca, yaşlı gözlerle boynuna sarılarak şu itirafta bulunacaktır:

"– Kızım beni affedin. Babanız dürüst bir vali olduğu halde bir kulp takarak görevinden haksız yere azlettik. Bunu açıkça itiraf ederim..."

Üzülerek belirtmeliyiz ki, Süleyman Kâni Bey'in *"Saray ve Bâb-ı Âli'nin İçyüzü"* isimli tefrikaları *-biraz da hatıraları-* bu kritik dönemin olaylarına gelmeden gazetedeki yayını aniden yarıda kesilmiştir. Gazetede bu konuda herhangi bir açıklamaya da rastlanmamaktadır. Bu meçhuliyet bizim için olduğu kadar araştırmacılar için de bilinmesi gereken önemli bir nokta olarak kalmaya devam edecektir.

Anlaşıldığı kadarıyla valilikten alınmasıyla mâzuliyet maaşıyla yaşamış ve 1 Kasım 1922'den geçerli olmak üzere 1 Mart 1924'de emekli olmuştur. Bundan sonra hiç memuriyet almayacak, emekli babası Aziz Bey ile birlikte yaşadığı kalabalık ailesini gazeteden aldığı ek gelir ile geçindirmeye çalışacaktır.

Fevziye Mektepleri (Işık Lisesi) Cemiyetinin kurucu üyelerinden olan ve uzun yıllar reisliğini de üstlenen Kâni Bey, ikinci evliliğinden Ali (1908), Osman (1909), Pervin (1911) ve Azra (1912) isimli dört çocuk babası idi. Bu kitabın yayınında sadece kızı Pervin Gürsan hanımefendi hayatta kalmıştır.

30 Kasım 1945 Cuma günü Şişli'deki evinde kalp krizinden vefat ettiğinde kira evinde oturuyordu. Cenazesi, Mülkiyeden beri en samimi arkadaşı olan Hüseyin Cahit'le beraber sağken aldıkları Feriköy mezarlığındaki kabristanına defnedildi. Mülkiyeden beri ayrılmamış bu iki eski arkadaşın mezarları bile yan yanadır...

Atatürk'e, Ankara'ya, cumhuriyete ve Millî Mücadele'ye sevgi ve takdirle bakan bir insan olduğu kızı Pervin Hanım tarafından ifade edilmektedir. İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal edildiği gün evde ailecek ağlaştıklarını da hatırlamaktadır. Acaba Atatürk döneminde Süleyman Kâni Bey'e neden görev verilmemiştir? Yoksa kendisi mi görev kabul etmemiştir. Bu sorulara hatıralarından ve ailesinden net bir cevap bulunamamıştır.

Şahsi kanımız o ki, son zamanlara kadar sofra arkadaşlığı devam eden Hüseyin Cahit Yalçın ve Cavid Bey gibilerin başına gelenleri gören Kâni Bey, siyasete hiç bulaşmamayı tercih etmiştir. Veyahut da O'nun bu durumunu gayet iyi bilen Ankara çevresi, O'na hiç sıcak bakmamış olabilir.

Mülkiye Tarihinde belirtildiğine göre, memuriyet sicilinde Fransızca, Rumca, Bulgarca, Arapça ve Farsça bildiği yazılı olan Kâni Bey, 2. rütbeden "Mecidî" ve 3. rütbeden "Osmanî" nişanları ile Alman hükûmetince verilmiş bir nişanın hamili idi...

Yukarda, Osmanlı İmparatorluğunun çeşitli bölgelerinde geçirdiği memuriyet ve idarecilik hayatını kısaca verdiğimiz Süleyman Kâni Bey, emekliliğinden sonra 23 sene daha yaşamış ve ömrünü 74 yaşında noktalamıştır. Ne var ki O, ömrünün bu son kısmını evinin bir köşesinde sessizce geçirecek yerde, kendini tarihî araştırmalar yapmaya adamıştır. Hatta biraz daha ileri giderek, yoğun ve stresli bir uğraş alanı olan araştırmacı-gazetecilik mesleği ile tanışmıştır. Hem de profesyonelce.

Öyle anlaşılıyor ki, Kâni Bey'de tarih sevgisi ile gazetecilik merakı hem yan yana gelmiş hem de, gecikmiş ve

yetenekli bir yazarın kaleminde ifadesini bulmuştur. Süleyman Kâni Bey ömrünün bu âsude döneminde, sanki içinde kalan bir "ukdeyi" yeniden yaşamaktadır. İçinde bir ukde kalan bu gazetecilik merak ve sevgisinin ipuclarına gene notları arasında raslamak mümkündür:

"1904'de Selânik vilâyeti Vodine kaymakamı idim. Bir taraftan şiddetli sıtmaya yakalanarak sıhhatim bozulduğu, diğer taraftan jandarma tensik memuru olan bir Rus binbaşısı ile "iyi geçinemediğimden" nihayet Rus tensik heyetince başıma bir çorap örüleceğini ve müfettiş-i umuminin de beni koruyamayacağını anladığım için istifa ederek İstanbul'a gelmiştim. Mesleğimi değiştirmek istiyordum. Selânik'te günlük bir gazete çıkarmaya teşebbüs etmiş, nizamen lâzım gelen her muameleyi ve şartları ikmal etmiş iken matbuat müdürü Kemal Bey'in muhalefeti üzerine izin alamamış, gene eski mesleğime dönmeye mecbur kalmıştım."

Eğer bu genç mülkiyeli, mülkiye memurluğuna değil de basın mesleğine geçmiş olsaydı, basın tarihimizin kıymetli bir gazeteci kazanacağından hiç şüphe yoktu. Bütün tefrikalarını okuyan biri olarak rahatça ifade edebilirim ki, bilgi donanımı, yeteneği ve üslûbu bakımından Süleyman Kâni Bey, en az arkadaşı Hüseyin Cahit gibi bir gazeteci veya yazar olmaya layık usta bir kaleme sahiptir.

1933 yılına kadar değişik gazetelerde tarih sohbetleri yazarken, 1933'den sonra Akşam Gazetesi'nde, *"Saray ve Bâb-ı Âli'nin İçyüzü"* başlıklı tarihi tefrikalarının yayını başlar. 29 Kanunuevvel 1932 tarihli gazetenin ilk sayfasında tefrikaların Perşembe, Cumartesi, Pazar ve Salı günleri olmak üzere haftada dört gün yayınlanacağı ilân edilir. 1 Ocak 1933'te yayına giren bu tefrikalar, neredeyse par-

maklarında kalem tutma gücü kalana kadar aralıksız sürüp gidecektir.

Daracık kira evinin bir odası kütüphanedir. Çocukları "Beybaba"larının odasına kolay kolay giremezler. O, saatlerce kitapları, dergileri, gazete küpürleri ile masasına kapanıp gazeteye yazı yetiştirmek için daktilo başındadır. Her gün sahaflardan getirdiği eski kitaplar, risaleler ve süreli yayın kolleksiyonları odasına o kadar gelişi güzel yığılmıştır ki, hane halkı ahşap evin tahtakurusu istilâsına bile şahit olacaktır. Kâni Bey bu sıralarda geçim sıkıntısı içindedir ve makale başına 2 lira para almaktadır. Bu para o yıllar için oldukça yüksek bir ücret olup bu imkânı ona, Akşam Gazetesi'nin sahibi olan arkadaşı Kâzım Şinasi Bey sağlamıştır.

Vefatından sonra Kâni Bey'in kitapları parça parça değerini bilmeyenlerin eline geçmiştir. Kızı Pervin Hanım'ın ifadesine göre, yayınlanmamış bazı elyazısı (eski yazı) notları oğlu tarafından Hukuk Fakültesine verilmek istenir, ama eski yazı olduğu için kabul edilmez. Ankara SBF. kitaplığı ise bir kısmını alır, bir kısmını iade eder. Bir aydın ve Türkiye dramıdır bu...

O. S. Kocahanoğlu

YEDİGÜNDE BİR

Süleyman Kâni İRTEM

Hüseyin Cahit YALÇIN

Bir eski dost daha ebediyen kayboldu. Kaç tanesinin arkasından ağladığımı sayamayacak kadar bu acıya âşinayım. Kâni öldü. Ben de bir parça daha öldüm. Hayat dediğimiz şey zaten yalnız bizim varlığımızdan mı ibarettir? Biz etrafımızla tamam oluruz, hep beraber yaşarız. Bazan, en lâkayt münasebetlerde bulunduğumuz tanıdıklar bile ölümleri ile bizde bir rahne açarlar. Fakat bu ayrılık tam 56 senelik bir dostluğun bütün acı ve tatlı hatıralarıyla müşterek bir eski arkadaş ile olursa ruhumuza serptiği koyu hüzün ve melâl son dakikaya kadar içimizde yaşar.

Süleyman Kâni'yi idadiye mektebinde tanıdım. İlk günlerde başlayan bu dostluk gittikçe kuvvetlenerek son dakikaya kadar devam etti. O hastahanede, kendisini bekleyen mukadder ve içtinap edilmez felâketten habersiz, bütün fikrî melekelerine sahip, konuşuyor, bütün vukuatı takip ediyordu. Ben de karşısında, sönmek üzere olan bu hakikî kıymetin matemini belli etmeden çekiyorum.

Kâni'ye yalnız bir eski dost sıfatıyla yanmıyorum. Bu dostluk onun fikir ve insanlık sahasındaki yüksekliği ile kuvvet bulmuştu. Kâni memleket için de kaybedilmiş bir kıymettir. O, herşeyden evvel en sağlam meziyetleri kendinde toplamış iyi bir insan, en cesur fedakârlıklarla teçhiz edilmiş bir vatandaş idi.

Kâni gösterişsiz bir hayatın tevazuları içinde kendisine büyük bir mevki yapmağa muvaffak olmuştu. Onun

mahviyeti, sadeliği kendisini tanıyanlar nazarında onu yükselten bir âmil oldu. İstese o da bir mebus olabilir, siyasî hayata karışır, belki daha yükseklere çıkardı. Fakat istemedi. İstemek onun nazarında bir zillet idi. Taşralarda uzun bir idarî hizmet ifa etti.

Mülkiyeden çıkarak vilâyet maiyetinde muayyen bir müddet kaldıktan sonra Şark vilâyetlerinde ıssız bir diyara kaymakam olarak gitti. Bu, galiba Barkiri kazası idi. Oradaki iptidaî hayatı onun mektupları hiç bir fütur ve yeis ifade etmeden neşe ile tasvir ediyordu. Anadolu'yu dolaştı. Rumeli'ye geçti ve Meşrutiyet inkılâbına tekaddüm eden hazırlık hareketi onu en hararetli bir yardımcı olarak buldu. Kendi muhiti içinde azamî hizmeti ifa etti ve hiç bir zaman bu gayretlerini bir mükâfat için alacak senedi gibi kullanmadı. Birinci Cihan Harbinde İstanbul onu Beyoğlu Mutasarrıfı ve İstanbul Valisi olarak tanıdı. Böyle zor ve herkesi haklı şikâyetlere sevkedebilecek bir devrede bile kendisini sevdirmek imkânını buldu.

Çünkü iş bilirdi, çalışırdı ve namuslu idi. Süleyman Kâni'nin idare hayatı işte bu üç kelime içinde hülâsa edilebilir. Onun fikir hayatını Akşam ve Tanin okuyucuları yakından tanırlar. Mülkiye Mektebi'nde iken, hepimiz gibi, onun da elinde Herbert Spencer'in felsefe kitapları dolaşırdı. Fakat sonra Osmanlı tarihine merak sardırmıştı. Usanmak bilmezdi ve mehazlere kadar sokulmak isterdi. Mevcut malûmatı toplayıp yeni bir düzen içinde hikâye etmekten zevk duymazdı. Eski kitapçıları dolaşır, Yüksekkaldırım'da, Sahaflar çarşısında, müzayedelerde, nerede işine yarayacak bir eser bulursa mütevazı bütçesinin imkânı dairesinde toplamağa çalışır, kütüphanelere, evrak hazinelerine sokulur, bir iki satır içinde hülûsa edilebilecek tarihî hakikatleri elde etmek zevki için her zahmete katlanırdı.

Umumî hayatı kadar hussî hayatı da berrak, temiz ve mazbut idi. Nikbin idi. Memleketin istikbaline iman ediyordu. Rejim kavgalarına karışmadı. Cumhuriyet inkılâbının en candan taraftarı ve hayranı idi. Birinci Cihan Harbi'nden sonra amelî siyaset cereyanlarından tamamen uzak durdu. Bir hayır müessesesi olan Feyziye Mektebi'ni ayakta tutmak ve sevdiği tarih tetkikleri içinde yaşamak: İşte onun için gaye bu idi. Afif, mütevazı, davasız yaşadı. Vicdan huzuruyla, vazifesini yapmış bir adam sekinetiyle gözlerini kapadı. Bu murdar mücadeleler içinde böyle yaşayan, nihayete kadar böyle sebat eden vatandaşlara ne mutlu.

(Yedigün Dergisi, 6 Aralık 1945, sayı: 666)

Kaybettiğimiz Üç Değer...

Murad SERTOĞLU

Son bir hafta zarfında üç büyük fikir ve sanat adamını kaybettik.

Bunlardan birincisi büyük bestekâr Lem'i Adlı'dır. Son derece mütevazi ve mütevazi olduğu kadar da kıymetli bir bestekâr olan Lem'i Adlı, bütün yurtta büyük bir hayran kitlesine malikti. Alaturkadaki derin bilgisi ve bestekârlık kabiliyeti herkes tarafından takdir ediliyordu. Ölümü yeri doldurulmaz bir kayıptır.

İkinci kayıp Prof. Mehmed Ali Aynî'nin ölümüdür. Ciddî bir alimimiz olan Mehmed Ali Aynî uzun çalışma devresiyle memlekete pek çok ilmî eserler hediye etmiş ve onbinlerce talebe yetiştirmiştir. Feragatı ve nezaketi ile ken-

disini herkese sevdirmiş olan Profesörün ölümü her tarafta büyük bir üzüntüyle karşılanmıştır.

Süleyman Kâni İrtem'in ölümü de aynı derecede büyük bir teessür uyandırmış bulunmaktadır. Süleyman Kâni İrtem, bütün memuriyet hayatında dürüstlüğü ve idareciliği ile büyük şöhret yapmış nadir şahsiyetlerden biridir. fakat onun idareciliği kadar, hatta belki ondan da üstün bir vasfı tarihçiliği idi. Tarihle uzaktan yakından alakadar olanlar onun bu vadide ne kadar derin bir malûmata sahip olduğunu pek güzel bilirler. Bilhassa Osmanlı ve yakın zamanlar tarihinde tam mânasıyla "Yeddi tûlâ" sahibi idi. İnsan gazete sütunlarına makale şeklinde giren yazılarını okurken bunların ne derin malûmat hazinelerinden seçilmiş inciler olduğunu hayret ve takdirle görürdü.

Gerek Osmanlı, gerek yakın zamanlar tarihini yazacak olanlar Süleyman Kâni İrtem'in eserlerinden sonsuz bir şekilde istifade edeceklerdir.

Tarihçilik zor bir meslektir. Bir defa uzun, pek uzun yıllar sistemli bir şekilde okumak ve son derece kuvvetli bir hafızaya malik olmak icabeder. Bundan başka iyi bir tarihçinin son derece dürüst ve namuslu olması, hiç bir suretle tesir altında kalmayacak bir karaktere malik bulunması ve ileri sürdüğü her fikir, naklettiği her hâdise hakkında mutlak surette inandırıcı vesikalara malik olması lâzımdır.

İşte bu nadir hasletlerin hepsi merhum Süleyman Kâni'de mevcuttu. Onun yazılarını okuyan herkes, okuduğu şeyin doğru ve vesikaya müstenit olduğunda zerre kadar şüphe edemez.

Süleyman Kâni merhum öleceğini de biliyordu. Matbaaya gelen son yazısında *-ki 15 Kasım 945 tarihli Tanin'de neşrolunmuştur-* birden bire mevzudan ayrılmış ve

Mehmed Akif'in bir şiirinden bahsetmişti. Yazısının o kısmını aynen alıyorum:

Mehmed Âkif Bey hayatının son zamanlarında şu acı temennide bulunmuştu:

Şu serilmiş görünen gölgeme imrenmedeyim
Ne saadet! Hani ondan bile mahrumum ben.
Daha yıllarca eminim ki bu hayatın yükünü
Dizlerim titreyerek çekmeğe mahkûmum ben.

Çöz de artık yükümün kördüğüm olmuş bağını
Bana çok görme, İlâhî bir avuç toprağını.

Mehmed Âkif'in bu şiirini üstadın niçin yazısına katmış olduğunu o zaman anlamamıştım. Eminim ki, okuyucuları da anlamamışlardı. Şimdi artık her sır çözüldü. Sevdiği ve inandığı Allah'ı ona rahmet dolu kucağını açmış bulunuyor.

(Tanin, 1 Aralık 1945)

Süleyman Kâni İRTEM

Kadri GÜRSAN

Bu kadar kısa bir zaman içinde nasıl aramızdan ayrıldı. İnanamıyoruz. Amansız hastalık sanki kudurdu. Bir ay içinde o müstesna varlığı elimizden aldı götürdü. Şimdi çalışma odasına her girişimizde onu yazı masasının başında, kitapları arasında gömülü görür gibi oluyoruz. Varlığından bir şey eksilmemiş gibidir. O ölümü hiç düşünmezdi. Daha uzun müddet değerli tetebbu mahsullerini gençliğin istifadesine sunmak niyetinde idi. Derlemeğe çalıştığı bir kaç eserini de neşretmek çarelerini düşünüyor-

du. Memleketinin, milletinin istikbaline sonsuz bir inançla bağlanmıştı.

Onun her türlü alâyiş ve ihtirastan uzak, tertemiz hayatı herkesce malûm... Memlekete hizmet idealiyle yurdun en ücra köşelerinde dahi idarî vazifeler almakta tereddüt etmemiş, her türlü şeref ve ikbal imkânlarını hiçe saymıştır. Üstat, beşerî faziletlerin hepsini nefsinde cemetmişti. Çalışkanlığı, feragati, namuskârlığı, tevazu ve mahviyetiyle dostlarının ve yakınlarının hürmet ve hayranlığını daima üzerinde toplamıştır.

Süleyman Kâni İrtem'in ilmî hüviyeti her türlü sitayişin fevkindedir. Hayatının son 25 senesini yorulmak, dinlenmek bilmeden tarih araştırmalarına vakfetmiştir. Tarihçiler ve tarih meraklıları vekayi ve hadisatı onun, ne kadar derin bir nüfuzu nazarla tetkik ve tahlil ettiğini görmüşlerdir. Hususî müsahabelerinde muhatabının merak ve alâkasını sezerse saatlerce anlatmaktan çekinmezdi. Daima muhitinde bulunmak mazhariyetine erişmiş bir adam sıfatıyla ben bu heyecan ve haz dolu konuşmaları hiç bir zaman untamayacağım.

Ne yazık ki, üstat bütün bilgi hazinelerini de birlikte götürdü. Memleketin kaybı büyüktür. Bıraktığı boşluğu her an içimizde hissedeceğiz.

(Tanin, 4 Aralık 1945)

Osmanlı Devleti'nin

MISIR YEMEN HİCAZ MESELESİ

Birinci Bölüm

MISIR MESELESİ

1 - Osmanlı İmparatorluğunun Mısır Meselesi nasıl başladı ve nasıl gelişti...

Abdülâziz'in son senelerinde Osmanlı Devleti maddeten ve manen iflâsa ve izmihlâle sürüklendiği sırada Mısır meselesi devletin siyaseti, hattâ mukadderat ve mevcudiyeti üzerinde mühim ve vahim bir tesir yapmağa başlamıştır. Londra konferansı ve 13 Şubat 1840 fermanı Mısır'ı Osmanlı Devletinin metbuiyeti ve padişahın hükümranlık hakkı altında vergi veren ve irsen Mehmet Ali ailesince idare olunan mümtaz bir eyalet olarak tanımış idi. Avrupa'anın en büyük hukukşinasları Mısır'ın uluslararasında tayin olunan hak ve imtiyazlarının ancak gene böyle uluslararasında kararlar ile tadil edilebileceğini birçok mühim eserlerde beyan eylemişlerdir.

İngilizler Mısır hakkında kendi payitahtlarında yapılan muahedeyi kendi elleriyle yırtarak Mısır'ı işgal ile gerek Osmanlı Devlet padişahının, gerek Hidivin haklarını kendi menfaat ve hesaplarına dahil eylemekte mahzur görmemiş, büyük devletlerden bazılarına başkalarının mülklerinden tavizler vererek ağız kapatma suretiyle bu uluslar arasındaki taahhütleri ihmal ettirmeğe muvaffak olmuşlardır.

Şimdi İngiliz-Fransız-Osmanlı siyasetinin bu meraklı sahifelerini birer birer çevirelim:

Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'nın 2 Ağustos 1849'da -12 Ramazan 1265- vefatından sonra valiliğe geçen torunu Abbas

Paşa zamanında (1265-1270) Mısır'ın ahdî ve idarî vaziyetinde esas itibarıyla mühim bir tebeddül olmamıştı.

İskenderiye -Süveyş yolu ile Ak ve Kızıl denizler arasında yolcu ve posta nakliyatı tanzim edilmişti. Abbas Paşa kısas ve af hakkı gibi bazı mèselelerde Bâb-ı Âli ile çıkan ihtilâflarda İngiltere'nin yardımını temin etmek üzere İskenderiye'den Süveyş'e bir demir yolu inşası için İngilizlere müsaade vermeğe kalkışmıştı.

Abbas Paşa, bu meselenin Mısır'ın dahilî işlerinden olduğunu ve Bâb-ı Âli'den istizana lüzum bulunmadığını ileri sürüyor, Bâb-ı Âli ise milletler ve iki deniz arasında mühim bir muvasala yolu tesis edileceğini, bunun Osmanlı Devletinin haricî siyasetine şiddetle taallûku bulunduğunu beyan ile istizana lüzum görüyor, İngilizlerin Mısır'a hulûlüne vasıta olacağı mülâhazasıyla bunun inşasına müsaade etmemek istiyordu.

Fakat İngiltere'nin tazyikleri üzerine nihayet Mısır'a gönderilen Fuat Efendi münhasıran Mısır sermayesiyle yapılmak şartıyla bu demiryolunun İskenderiye -Süveyş yerine İskenderiye-'den Kahire'ye inşasına müsaade suretiyle ihtilâf halledilmişti.

(Bu demiryolu sonra Said Paşa'nın valiliğinde gene Süveyş'e kadar uzatılmıştır.)

Mehmet Ali Paşa Abdülmecid'e tazimat arzeylemeğe İstanbul'a geldiği sırada oğlu İbrahim Paşa Fransa'da bulunuyordu. Fransa hükûmeti Mehmet Ali'nin padişaha bu suretle bir tabiiyet göstermesini muvafık bulmamış ve bunu İbrahim Paşa'ya da anlatmıştı. Mısır'a avdetinde Fransa'nın bu ihtarından haberdar olan Mehmet Ali Paşa:

«– Vücudu farzolunsa, Mısır'ın istiklâlini ben muhafaza edebilirim; İbrahim de eder, fakat o da ihtiyarladı. Ondan sonra kim var ki? Mısır mutlaka İngiltere'nin eline geçer. Bundan dolayı Osmanlı Devletine merbutiyetini muhafaza evlâdır» demişti.(1)

Abbas Paşa da imtiyaz fermanının esas hükümlerine riayet etmeği tercih ile:

«– Mısır'ın idaresinde bir tarafa mukayyet kalmak zarurî görününce büyük babam gibi konsoloslara bağlanacağıma metbuama itaat ederim» sözünü hareketlerine düstûr ittihaz eylemişti.

İki kölesi tarafından boğularak öldürülmüş olan Abbas Paşa'dan sonra Mısır hükûmetine tevarüs eden Mehmet Ali oğlu Said Paşa'nın ise istiklâl heveslerine kapıldığı anlaşılıyor. İngiliz elçisi Hanri Bolver Said Paşa'nın bazı tarafların -*Fransadan başkası olamaz!*- teşvik ve tahriki ile istiklâl kazanmak sevdasında olduğunu Bâb-ı Âliye haber vermesi üzerine o zaman Mısır valisine nasihat yolunda tahrirat yazıldığı gibi Londra elçisi Müsürüs Bey'e de mahremane tahkikatta bulunması, İngiltere hükûmetince de Said Paşa'ya münasip ihtarlarda bulunulmasına gayret etmesi için talimat verilmişti.

Bundan fiilî bir netice çıkmamıştı. Said Paşa valiliğinin sonlarında Mısır hazinesi ilk defa üç milyon üç yüz bin lira kadar bir istikraz ile harice borçlanmağa başlamış ve bu istikraz için yapılan mukaveleye Mısır maliyesini ecnebi mürakabesi altına koyacak mahiyette şartlar konulmuş idi.

Said Paşa'nın sekiz sene hükûmetten sonra halefi İbrahim Paşa oğlu İsmail Paşa'ya bıraktığı bütün borç 367 milyon franga baliğ olmuştu. 18 Kanunusani 1863 - 28 Recep 1279- tarihinde Mısır hükûmetine geçen İsmail Paşa, on yedi senelik idaresinde büyük israflarıyla bu borcu 2,5 milyar franga -yüz milyon İngiliz lirasına- çıkarmış, garptan koşuşan muhtekirlerin ellerinde Mısır'ı, kıymetli tüyleri yolunacak bir av haline getirmiştir.

İsmail Paşa zamanında Mısır'ın idarî vaziyetinde mühim değişiklikler oldu. Eyaletin Osmanlı Devletine bağları gevşedi, dahilî ve malî idarede hatalar ve suiistimaller tedricen ecnebi müdahalesine meydan açtı; Mısır'ın Osmanlı tamamiyet-i mül-

kiyesi dahilinde kalmasını kâfil bulunan ahdî vaziyeti görünürde değişikliğe uğramamakla beraber hakikatte büyük zaafa uğradı.

İsmail Paşa iş başına geçince Mısır'da bir Avrupa hükûmetine benzer idare tesisi emeliyle angaryaları, inhisar usulünü, esareti kaldırmak istemişti, fakat bu tedbirlerin hiç biri ciddî ve köklü bir surette tatbik olunmamıştır. Hükûmetinin ilk senelerinde bazı doğru görüşlerini ve oldukça siyasî maharetini inkâr kabil olamayan İsmail Paşa, Mısır'ı yavaş yavaş İstanbul'un boyunduruğundan kurtarmak emelinde bulunuyordu. Zekâsı ve faaliyetiyle bu mühim işi başaracağını umuyordu. Ancak Mehmet Ali Paşa'nın misali bu iş için şiddetin ve açıktan cidalin faydasızlığını kendisine göstermişti. İsmail Paşa da padişahı ele alarak iş görmek, istiklâl yolunda tedricî adımlar atmak kabil olacağına hükmetti ve bunda aldanmadı.

Müfritane hürmet eserleriyle ve her fırsatta ihmal etmediği yüksek takdimelerle Abdülâziz'in itimadını kazandı. İstanbul'a ziyaretlerini sıklaştırdı. Bâb-ı Âli'ye *-Âli Paşalara-* hulûl etti. Mısır'ın imtiyaz fermanlı hükümlerini genişleterek fiilen ve hukuken istiklâline zemin hazırlamağa başladı.

Abdülâziz'i Mısır'a ziyarete davet ve müdepdep surette kabul etti. (Sultaniye) tenezzüh gemisini padişaha takdim etti. Vükelâya "kapı yoldaşça" hediyelerini esirgemedi. 1286-1869'da Londra'da Ziya Paşa ile Namık Kemal Bey'in neşrettikleri Hürriyet Gazetesi'nde yazıldığına göre, Âli Paşa'nın İsmail Paşa'ya gönderdiği bin lira kıymetinde bir kılıca İsmail Paşa "kapı yoldaşı hediyesi" olmak üzere 12.000 kese akçe - 60.000 altın- ile mukabele etti!

2 - İsmail Paşa'nın Avrupa seyahati ve Bâb-ı Âli ile arasının açılması...

İsmail Paşa İstanbul'u her ziyaretinde Kahire'ye Bâb-ı Âli'den koparılmış bir imtiyaz ile avdet ediyordu! Fakat verilişi hep Boğaziçi mevsimlerine tesadüf eden bu fermanlar, iradeler hidiv İsmail Paşa'ya aza malolmamış, her İstanbul ziyaretinden avdetinde paşa kasasını daima biraz daha hafiflemiş bulmuştur. Bu kasa 1872'den sonra serbestçe istikrazlarla doluyor idi. Mısır'ın bütçesini berbat eden, neticeten bir ecnebi işgalini davet eyleyen hadiselerin doğmasına meydan veren işte bu istikrazlar oldu.

Bir ara Girid'e asker sevkine muvafakat eden İsmail Paşa'nın Girit eşrafı ve asi sergerderdeleriyle adanın Mısır'a ilhakı yolunda entrikalara giriştiği, asî mecruhların tedavisine sarfedilmek üzere Yunan kraliçesine nakten mühim yardımda bulunduğunun haber alınması İstanbul ile Mısır münasebetlerinde bir soğukluk uyandırmıştı.

Bâb-ı Âli miktarı 18.000'den ibaret bulunmak iktiza eden Mısır ordusunun muvakkaten otuz bin derecesinde kalmasına muvafakat etmişti. İsmail Paşa bu tahdidin kaldırılmasını, nişan vermek, kanun yapmak, muahede akdetmek, ecnebi devletler nezdine siyasî memurlar göndermek haklarını ve kendisine "Aziz-i Mısır" ünvanının verilmesini istiyordu. Bu ünvanı istemesi Kur'an'da Hazret-i Yusuf'a aziz tesmiye edilmesinden ileri gelmişti.

Bâb-ı Âli bunun üzerine İsmail Paşa'ya karşı şiddetli bir meslek ihtiyarına mecburiyet hissetmiş, paşanın tahriratını Mısır kapı kâhyasına iade ile böyle taleplerin tekerrürü halinde İstanbul'dan def ve tardedileceğini ihtar da eylemişti. Mısır'ın ahdî vaziyetini muhafazaya taraftar olan devletler -*hassaten İngil-*

tere- İsmail Paşa'ya nasihatlerde bulundular; o da meslekini tebdile mecbur kaldı; Nobar Paşa'yı İstanbul'a gönderdi.

Nobar Paşa uzun müzakerelerde gösterdiği maharetle müşkilâtı halletti ve bu müzakereler neticesinde Mısır'ın idarî vaziyetinde mühim bir merhale teşil eden 8 Haziran 1868 -Sefer 1284- fermanını aldıktan sonra İsmail Paşa tarafından Avrupa'ya gönderildi. Mısır'da Osmanlı kapitülasyonları iktizasınca 17 konsolos tarafından icra edilen kazaî vazifelerin muhtelit mahkemelere tevdii için hükûmetlerle doğrudan doğruya müzakerelere girişti; Osmanlı sefaretlerinin vesatetine müracaattan tevakki etti. Alâkadar hükûmetlerce teklif ve Hidiv tarafından tayin edilen dört ecnebi ve üç yerliden mürekkep olan bu muhtelit mahkemeler hükümlerini Hidiv namına vereceklerdi. Bu da Avrupa'ca Hidivin Mısır'da hâkimiyetini bir nevi tastik idi!

Mısır'da İsmail Paşa menafi-i umumiyeye müteallik birçok işleri, ziraati ıslah ile uğraşıyordu. Tamtıraklı ünvanlarla idare ve adliye teşkilâtında tebeddüller yaptı, ecnebilerle munasebetleri tanzim etti, "Mısır idaresini bir Avrupa devleti idaresine benzeteceğim" zannıyla çoğunun işi maaş almaktan ibaret yüzlerce Avrupa'lı memurlar celbetti.

Müşabeheti ikmal etmek üzere, fakat yalnız istişarî mahiyeti haiz olarak bir "Şûra-yı Nüvvap" bile açtı.

(Şûra-yı Nüvvap açılınca hükûmete muhalif olanların Avrupa meclislerinde olduğu gibi sol tarafta oturmaları ihtar edilmesi üzerine o cihetteki âzanın koşuşarak sağa geçtikleri rivayet edilir!)

Bu sathî icraat ve ecnebilere müsaadat vesilesiyle bazı Avrupa, hassaten Fransa gazetelerinde kendisini methettirdi; bu gazetelere Üçüncü Napolyon'un siyasetine mihver ittihaz ettiği millet esasları mucibince Mısır'ın müstakil olması icap edeceğine dair bahisler yazdırdı. Bizzat seyahate çıkarak müstakil bir

hükümdar gibi başlıca Avrupa hükümdarlarını ziyaret etti; bunlar tarafından âdeta bir hükümdar gibi de kabul olundu; hattâ "Hürriyet" gazetesinin yazdığına göre Viyana'da padişahtan ziyade hürmet gördü, Paris'te Abdülâziz'e tahsis edilmiş odada yatırılmış olması metbuunun ziyade iğbirarını celbetti.

İsmail Paşa bu ziyaret ve seyahatlerinde İstiklâl niyetlerini açmıyor ve hükümdarları bu hususta istimzaç etmiyor değildi! Ancak muvafakat cevapları alamadığından Bâb-ı Âli'ce yaptırılan ihtarlarla "bu güftügûların bethahların iftiralarından" ibaret bulunduğunu temin ediyordu! Fakat aleyhindeki emare ve şikâyetlerden nefsini tebriye eylemek için İstanbul'a davet edilince, "resmen davet edilmediği" bahanesiyle Mısır'a avdet eylemeği ihtiyata muvafık bulmuştu.

İstanbul'da padişah huzurunda aktedilen bir vükelâ meclisinde İsmail Paşa'nın Bâb-ı Âli ile Osmanlı sefaretlerinin vesatetine müracaat etmeden devletlerle müzakerelere girişmesi, silâh ve harp gemileri ısmarlaması istizansız istikraz aktetmesi gibi hareketlerden dolayı izahat vermek üzere İstanbul'a davetine karar verildi. Bu baptaki tahrirat-ı samiye -*sadrazamın tahriratı*- bir sadaret yaveriyle İsmail Paşa'ya gönderildi. Bu sırada Mehmet Ali Paşa'nın İstanbul'da oturan küçük oğlu Halim Paşa'nın beşinci ordu müşirliğiyle Suriye valiliğine tayin olunacağı rivayeti de çıktı, bu bir nevi tehdit idi.

Hidiv gönderdiği cevapta 1866 istikrazını Abdülâziz'in şifahî müsaadesiyle yaptığını, sair hareketlerini de birer suretle tevil ve sadakatini teyit ile mütavaatını arzeyledi ise de İstanbul'a gelmeği "Mısır'daki mühim işlerinin müsait olacağı bir zamana talik" etti. İsmail Paşa'nın metbuundan aldığı emri "icabet etmekte veya etmemekte muhayyer kalabileceği adi bir davet" suretinde telâkki etmesi Bâb-ı Âli'yi ve sarayı bir kat daha kızdırdı; Mısır'a ikinci bir tahrirat gönderildi.

Avrupa'ya sipariş ettiği silâh ve zırhlıların teslimi, Mısır asker işlerinin devlet idaresine terki, maliye işlerinin de İstanbul'un murakabesi altına alınacağı ihbar, aksi takdirde azli cihetine gidileceği ihsas olundu. Hidiv telgrafla derhal verdiği cevapta, imtiyaz fermanlarına mugayir olan bu emirleri kabul edemeyeceğini, mufassal cevabını ayrıca göndereceğini yazdı. Fakat bu cevap iki ay kadar gecikti, Bâb-ı Âli bu tehiri hürmet noksanına atfederek Mısır sarrafı Abraham Bey'i -Paşa- İstanbul'dan tardetti.

Devletler gayri resmî surette meseleye müdahale ettiler. Bâb-ı Âliye son taleplerinin müfrit olduğunu, İsmail Paşa'ya da silah ve zırhlılar teslim ederek fermanlar hükmüne göre mütavaat göstermesini tavsiye ettiler. İsmail Paşa bu ihtarları kabul ve hariçten istikraz selâhiyeti iddiasından feragat etti; Bâb-ı Âli de bu kadarla iktifayı muvafık buldu.

3 - Süveyş kanalı açılırken Fransız-İngiliz rekabeti ve gizli diplomasi oyunları...

Bu esnada İsmail Paşa Süveyş Kanalının küşadı meselesiyle pek meşgul bulunuyordu. İsmail Paşa zamanında yapılan en parlak iş Süveyş Kanalının açılması olmuştur.

Ta Firavunlar zamanından itibaren Ak ve Kızıl denizler arasında bir kanal açmak tasavvur ve teşebbüsleri tekerrür edip durmuştu. (Biz bu teşebbüsler arasında Sokulla Mehmet Paşa'nın akim bırakılan tasavvurunu unutamayız.) Süveyş Kanalı meselesi Mehmet Ali Paşa zamanında ortaya atılmış idi. O vakit Mehmet Ali Paşa:

– Boğazlar Devlet-i Âliye'nin felâketine sebep oldu. Ben de Mısır'da bir boğazlar meselesi ihdas etmek istemem! diyerek kanalın açılmasına muhalefet eylemişti.

Kahire'de Fransız konsolosu M. Ferdinand dö Leseps bu Süveyş Kanalının açılması meselesini ciddiyetle ele almış, kendisinden evvel muhtelif zamanlarda Fransız heyetlerinin yaptıkları tetkikatı mütalaa ederek kanalın hafriyatına dostu olan Mısır Valisi Mehmet Said Paşa'dan 30 Teşrinisani 1854'de ilk ruhsatı istihsal eylemişti.

Said Paşa, Leseps'e Süveyş Kanalı'nın hafriyatı için bir şirket teşkiline müsaade eylemişti. Kanalın hafrini iş edinen İmparator Üçüncü Napoleon da Mehmet Said Paşa'ya Lejyon donör nişanının büyük kordonunu vermişti. Fakat İngilizler bu teşebbüsün akim kalması için iktisadî, siyasî her maniayı ihdas ediyorlardı.

Leseps kanalda iş görmeğe başlamıştı. Mühendis Linant ve Mougel Beylere arazî üzerinde tetkikat yaptırmış, toplattığı bir komisyon bu işin 200 milyon frank masrafla vücuda getirilebileceğine hükmetmişti. Bunun üzerine Leseps Mehmet Said Paşa ile 5 Kanunusani 1856 tarihinde yeni ve daha esaslı bir imtiyaz mukavelesi akdine muvaffak olmuş, 99 sene müddetle kanal imtiyazını almıştı.

Ancak bu mukavelenin Bâb-ı Âlice tasdiki meşrut idi. Bunun için Leseps İstanbul'a geldi ise de İngiltere'nin şiddetli muhalefetinden dolayı bir şeye muvaffak olunamadı. İşe ciddiyetle girişilmesi mutlaka İngilizlerin muvafakatlerini istihsale mütevakkıf göründüğü için Ferdinand dö Leseps İngiltere'ye gitmiş, orada 45 günde 22 meting aktiyle bu iş için propaganda yapmıştı. (2) İngilizler hahişli görünüyorlardı. Fakat İngiltere hükûmeti kanalın açılmasını, Hindistan düşünceleriyle mahzurlu addetmekte devam ediyordu.

Avrupa kanalın yapılmasını alkışlıyordu. Efkârı umumiyede gördüğü hüsnü kabulden cesaret alan Leseps beşer yüz franklık 400.000 hisseli iki yüz milyon frank sermayeli bir şirket teşkiline teşebbüs etti. Şirketin 207 bin hissesi Fransızlara,

96 bin hissesi Osmanlılara ait olacaktı. İngilizlerin almadıkları 85.000 hissesi Mısır valisinin hesabına geçmişti. (1859)

Bâb-ı Âli'nin müsaadesi alınmasına lüzum görülmeden ilk kazmalar 25 Nisan 1859 tarihinde vurulmuştu.

İngiltere hükûmeti kanal işlerinin tatil ettirilmesi için sıkı teşebbüslerden fariğ olmuyordu. Buna mukabil Üçüncü Napoleon teşebbüsü himayesi altına almıştı. Lord Palmerston bu teşebbüsün İngilizlerin denizce tefevvuklerine muzır olacağını, Fransızlara Şark işlerine müdahaleye yeni ve kuvvetli bir vesile daha hazırlayacağını ileri sürüyordu. Bu Süveyş Kanalı meselesinin bir defa Reşit Paşa'nın sadaretten sükûtuna nasıl sebebiyet verdiğini evvelce tafsilâtıyla yazmıştık.

Kanalın hafriyatı teehhürler, siyasî gürültüler arasında devam etmişti. Nihayet iki denizin suları 18 Teşrinisani 1862 tarihinde Timsah gölünde biribirine karışmıştı. Mehmet Said Paşa'nın vefatıyla yerine İsmail Paşa geçince şirketle Mısır hükûmeti arasında bir çok ihtilâflar baş gösterdi. Mısır hükûmeti kanalda angarya ile amele istihdamına razı olmuyor, Said Paşa'nın şirkete terk ettiği arazinin Mısır hükûmetine iadesini istiyordu.

Mısır'da İngiliz siyasetine taraftar Nobar Paşa kabinesinin serd ettiği bu talepler İstanbul'da Sadrazam Fuat Paşa tarafından da tasvip olunuyordu.

Leseps ile şirketi bu defa pek müşkil mevkide kaldı, İmparator Üçüncü Napoleon'a müracaat ettiler, İsmail Paşa da Bâb-ı Âli'nin müsaadesiyle Üçüncü Napoleon'un hakemliğine rıza gösterince Napoleon imtiyazname mucibince kumpanya uhtesindeki 60.000 hektarlık arazinin Mısır hükûmetine bırakılmasına, angarya usulünün ilgasına, buna mukabil Mısır hükûmetinin şirkete 84 milyon frank ödemesine karar verdi.

Bundan sonra Leseps Padişahtan katî bir imtiyaz fermanı alarak, teşebbüsün resmî ve şeklî muamelesini de ikmal ile artık

huzur ve sükûnetle işine devam edebilmek istedi. Üçüncü Napoleon'un Bâb-ı Âli'ye vaki olan tazyikleri neticesinde nihayet Abdülâziz (1282 Zilhicce) 19 Mart 1866 tarihli ferman ile Süveyş Kanalı imtiyazını tasdik etti.

(Bu fermanın suduru Fuat Paşa'nın ikinci uzun sadaretinin "15 Zilhicce 1279 - 21 Muharrem 1283" sonlarına isabet ediyor.)

Süveyş Kanalı'nın hafrinde günde evvelâ on iki, sonra yirmi bin yerli çalıştırılmıştı. Her kafile yerlerine yaya avdet etmeden fellahlardan diğer bir kafile bunların yerlerini tutardı. Bunun için hele ilk zamanlarda kırbaç az iş görmemişti! Bu tertip ile hemen bütün Mısır yerlileri bu inşaata iştirak ettirilmişti. Bu adeta eski Firavunlar zamanında ehramların inşaatında tatbik edilen usulü andırıyordu!

Napoleon'un verdiği hükümden sonra kanalda yerliler ve Araplarla karışık Fransız, Yunan, İtalyan, Suriyeli olmak üzere 15.000 amele çalıştırıldı. 1867'de Paris umumî sergisinde şirketçe kanal teşebbüsünün umumî bir tablosu teşhir edilmesiyle müteessir M. Ferdinand dö Lesepse "Büyük madalya" verildi.

İki denizin biribirine kavuşması ameliyatı 15 Ağustos 1869 tarihinde tamam olmuştu. İsmail Paşa ile Leseps kanalın açılma merasiminin 17 Teşrinisanî 1869 tarihinde icrasına karar verdiler. Küşat resmi emsalsiz bir tantana ile vaki oldu. İsmail Paşa Avrupa'yı dolaşarak hükümdarları kanalın açılış merasimine bizzat davet etti. Yapılacak şenlikler ve merasim için kendi kesesinden 20.000.000 frank verdi; umum masarif yekûnu ise bir kaç yüz milyon franga baliğ olmuştur. (3)

Merasime imparator ve imparatoriçeler, kral ve kraliçeler, prens ve prensesler ile âlimler, şairler, Avrupa'nın bir çok meşhur adamları davet edilmiş, kısmen de gelmişlerdi.

Avusturya İmparatoru Fransuva Jozef İstanbul'u ziyaretten sonra Mısır'a giderken Hayfa'ya uğramış ve karaya çıkmış

idi. Gemiye avdet edeceği sırada denizde şiddetli bir fırtına baş göstermişti. Mahfuz olmayan limanda imparatorun gemisine gidebilmesine imkân görülemiyordu, böyle bir cüret gözle görünen bir tehlikeye maruz olmağı kabul etmek olacaktı. Gemi hemen hareket ederse ancak kanalın küşat resmine yetişebilecekti.

Hayfa'nın eski kayıkçılarından gemiye gitmek imkânı olup olmadığı soruldu. İçlerinden ihtiyar biri imparatoru salimen gemisine götürebileceğini söyledi. Fakat imparatorla beraber olup buna itimat etmeyen ve hayatını tehlikeye koymak istemeyen Hariciye Nâzırı Babst, Hayfa'da kalmağı tercih etti. İmparator Fransuva Jozef ise:

– Avusturya imparatoru denizden korktu da kanalın küşat resminde bulunamadı diye tarihe yazdırmak istemem! diyerek ihtiyar yerli kayıkçı ile kayığa bindi ve salimen gemisine vâsıl olarak küşat resminde hazır bulunabildi.

4 - Süveyş Kanalının açılış merasimi ve Mısır'da yapılan şenlikler...

Süveyş Kanalının açılma resmine yanında imparator Fransuva Jozef bulunduğu halde Fransa İmparatoriçesi Öjeni riyaset etti. Prusya veliahtı, Hollanda veliahtıyla zevcesi, Hanovre prensiyle İngiltere'nin İstanbul elçisi Hanri Elyot, Avusturya Amirali Tegethof, Kont Andraşi en yüksek tabaka misafirler arasında görünüyorlardı.

Fransa hükûmeti tarafından kendisine tahsis olunan Forbin korvetiyle Cezayirli Emir Abdülkadir de bu merasimde hazır bulunmuştu. Denizci devletler harp gemileri göndermişlerdi. Avustralya'dan, Çin'den bile murahhaslar gelmişlerdi. 17 Teşrinisani sabahı başta Fransa imparatoriçesinin içinde bulunduğu

Aigle gemisi olduğu halde, Portsait'te bulunan muhtelif milletlere mensup 68 gemi kanalın yolunu tuttular.

Kanaldan geçiş debdebeli şenlikler içinde çok tevakkuflarla üç gün sürdü. Bu milletler donanması 20 Teşrinisani'de Kızıl denize girdi. Bütün hükümdar ve prensler ile murahhaslar Süveyş'ten çektikleri telgraflarla "büyük haberi" memleketlerine bildirdiler.

İsmail Paşa misafirlerini son derecede izaz eylemişti. Bir Mısır hazine gemisi kanalı geçerken bir arızaya uğrayarak durmuştu; Hidiv bunu barut ile berhava ettirerek Avrupa gemilerine yol açtırmıştı. Avrupa'lılar yüz binlerce şişe şampanya ile de keyif getirmişlerdi. Bu şişeleri bir milyon tahmin edenler de var!

İsmail Paşa bazı Frenklerin ceplerini para ile doldurmak gibi semahatlar da göstermiş, günlerce binlerce halka ziyafetler çekmişti. Demiryolları ve gemiler halkı meccanen yukarı Nile taşımış, bunlar oralarda da Hidivin misafiri olmuşlardı. Adam başına yalnız otel masrafı günde elli frangı buluyordu. Yüzsüz bazı muharrirlerin çamaşır parası bile Hidiv'in kesesinden ödenmişti. (4)

İmparatoriçe Öjeni Aigle yatıyla Mısır'a gelmeden İstanbul'a uğramıştı. Kadın sarrafı sayılan Serasker Hüseyin Avni Paşa imparatoriçenin füsunu ve cazibesi tesirinden kurtulmak pek güç olduğunu *Lâ Türkî Gazetesi*'nin başmuharriri *Mismer* gibi dostlarına çok defa itiraf eylemişti.

İmparatoriçe'nin Mısır'da deve ve eşek sırtında yaptığı seyahatlar değil hükümdarları, validelerini ve beylerini bile vakar ve haşmet, debdebe ve tantana içinde görmeğe alışmış fellâhlar arasında çok hayretle karşılanmış idi.

Kahireye avdette İsmail Paşa imparatoriçeyi arabaya binmeğe davet etmiş iken Öjeni hiç cevap vermeyerek hayvanını sürmüş arkasından üniformalı paşaları sürüklemiş idi! İmpara-

toriçe'nin etrafındakilerin laübaliyane sözlerine tekellüfsüz kıyafetlerine müsait davranışı bir sıkandal halini almıştı.

İsmail Paşa Avrupa'lı muharrirlerin gelip gitme masraflarını da ödemişti. Kanalın açılış merasimi dolayısıyla meşhur musikişinaslardan Verdiye Mısır Firavunlarına ait bir mevzu üzerine bir opera tertibini sipariş etmişti; Ayda.

Muharrirlerden birine bir roman için 30.000 frangı peşin vermişti. (5)

İsmail Paşa bu büyük işi başlı başına idare etmişti. Mısır'ın sahibi sayılan Osmanlı hükümdarı ise medenî âlemin duyduğu sevinçlere karşı Boğaziçi'ndeki sarayında haşmetli bir iğbirar içinde heyecansız duruyordu.

Süveyş Kanalı'nın açılış merasimine Avrupalıların daveti padişah vasıtasıyla olmaması, açılış resminin mülk sahibi gıyabında doğrudan doğruya Hidiv tarafından yapılması İstanbul'u gücendirmişti. Bunun üzerine İsmail Paşa'ya pek ileriye gittiği iyice hissettirilmek istenildi.

Hidiviyetçe 200.000 tüfeğin devlete verilmesi, Mısır ordusu miktarının indirilmesi, bütçe ile haricî istikrazların hükûmet-i seniyenin tasdikine arzolunması lüzumunu gösteren 22 Şaban 1286 -29 Teşrinisani 1869- fermanı yazıldı ve bu fermanın hükümleri umuma ilân edilmesi emredildi.

İsmail Paşa Mısır'da bu fermanı okuttu. Mısır'ın senelik vergisini muntazaman vermeği de vadetti. Bu ferman ile İsmail Paşa'nın niyet ve hareketleri bir dereceye kadar takyide uğramıştı.

Fakat Âli Paşa'nın vefatı ve Mahmut Nedim Paşa'nın sadarete geçmesi ile İsmailPaşa menviyatını fiile getirmeğe müsait bir zemin buldu. Gene Boğaziçi'nde parlak bir mevsim geçirdi. Saray ve Bâb-ı Âli erkânını hediyelere garketti. İstiklâl ihti-

raslarına mâni gibi saydığı 1286 fermanının kayıtlarından kurtulmak esbabını hazırladı.

Abdülâziz'den istizansız ve istediği gibi istikraz akdine müsaade edileceğine dair kuvvetli vait aldı. Fermana intizar etmek üzere Mısır'a gitti.

Bu sırada sadarete geçen Midhat Paşa'nın bu fermanı padişahın vaadi dahilinde nasıl tanzim etmek istemediğini Midhat Paşa'ya ait tefrikalarımda izah eylemiştim. Midhat paşa'nın gönderttiği ferman evvelki fermanları teyit ediyordu. Evvelki fermanlarda ise haricî istikrazların istizansız yapılabileceğine dair sarahat yoktu.

Bu ise bittabi İsmail Paşa'yı tatmin etmiyordu. O da mabeyn ile anlaştı. Sadrazamın haberi olmayarak mabeynden doğrudan doğruya Mısır'a 22 Recep 1289 hatt-ı hümâyunu gönderildi. Bu hatt-ı hümâyun ile Hidive "keyfe mayeşa" haricî istikrazlar akdetmek salâhiyeti ihsan olunuyordu. Böyle bir hadise şimdiye kadar vaki olmuş değildi!

İngiliz elçisi Hanri Elyot İngiltere hariciye nazırına gönderdiği bir raporda bu mesele hakkında şu malûmatı veriyor:

(Hatt-ı hümâyunun sadrazamın reyi alınarak değil, hatta haberi bile olmadan tertip ve irsal edilmiş olduğunu pek esefle müşahede ettim. Eğer mühim işlerin böyle sarayda nüfuz ve vasıtalar kullanarak karar altına alınması devam ederse bu halden memleketin idaresi için hayırlı bir netice tefe'ül edilemez.)

İngiliz elçisi diğer bir raporda da: (Hatt-ı şerif meselesi için sadrazam -*Midhat Paşa*- ve Halil Şerif Paşa ile -*hariciye nâzırı*- görüştüm. Bu meseleden ikisi de teessüf izharından çekinmediler. Hatt-ı hümâyunun suretinden elân haberdar olmadıklarını nakleylediler. Bu hususta padişah -*Abdülâziz*- tarafından verilen sözün Hidivin İstanbul'da ikameti esnasında rüşvet vasıtaları ile alınmış olduğunu temin ettiler. Mahmut Nedim

50.000 lira aldığı rivayet ediliyorsa da ancak 25.000 lira aldığını kendisi söylemiştir.) diyor.

Midhat Paşa'nın yerine gelen Mütercim Rüştü Paşa sadaretinde de hatt-ı hümâyunun sureti Bâb-ı Âliye gelmemiş olduğu için İngiliz elçisi kendisine gönderilmiş suretten birer kopya çıkartarak Rüştü ve Halil Şerif Paşalar'a tebliğ etti! Rüştü Paşa İngiliz elçisinin bu hareketiyle devlet işlerine doğrudan doğruya müdahalesinden sıkıldı; hariciye nazırı bu meseleden ileride bir müşkilât çıkarsa hatt-ı hümayun usulü dairesinde Bâb-ı Âli divan kalemine kabul edilmediği için meriyeti reddolunabileceğini iddia etti.

Fakat İsmail Paşa maksadına nail olmuş idi. Onun yalnız bir endişesi vardı: Bu yeni ferman Bâb-ı Âlice resmen devletlere tebliğ edilmediği için ahdi bir kıymet alamamış idi.

5 - Abdülaziz'in bir milyon rüşvetle verdiği ferman, Mısır'a bağımsızlık kazandırmıştı...

İsmail Paşa ertesi sene yaz mevsimini tekrar Boğaziçinde geçirdi. Mabeyne, Bâb-ı Âliye büyük hediyeler verdi. Nihayet gerek Mehmet Ali Paşa'ya, gerek kendisine verilmiş fermanlarda münderiç bütün imtiyazları "ahkâmı müstemirren cari olmak" şartıyla 8 Haziran 1873 -13 Rebiülevvel 1290- tarihli bir fermanda toplatmağa ve teyid ettirmeğe muvaffak oldu.

Mısır işlerinde idareten ve siyaseten en hazin bir fasıl teşkil eden bu fermanın verilmesi Şirvanî Rüştü Paşa'nın sadaretine, Saffet Paşa'nın iki aylık (12 Muharrem 1290 -27 Rebiülevvel 1290) ilk hariciye nezaretine ve Hüseyin Avni Paşa'nın seraskerliğine, Turşucuzâde Ahmet Muhtar Efendi'nin meşihatine

tesadüf ediyor. Bu fermanın da gene usulü dairesinde Bâb-ı Âli-de tertib edilmeyip sadrazamın reyi munzam olmadan sarayda kaleme alındığını gene İngiliz elçisi hükûmetine gönderdiği bir raporda bildirmektedir. Fermanın mabeynce tanzim edilen suretinde birçok imtiyazlar tevsi ediliyordu.

Sadrazam Şirvanîzâde Mehmet Rüştü Paşa fermanın mündericatından haberdar olunca tevsi edilen imtiyazlar arasında Mısır ordusunun tahdid edilmemesi noktasından maadasının tayyedilmesine Abdülâziz'i iknaa muvaffak olduğunu İngiliz elçisinin raporu göstermekte ise de fermanda bazı tevsiat kalmıştır.

[Umumî harp sonunda hariciye nezaretince teşkil edilen tetkik heyetleri arasında Mısır meselesi hakkında lâyiha tanzim eden Rauf Ahmet ve Ragıp Raif Beyler ne Abdülâziz'in hatt-ı hümâyununun, ne bu fermanın suretlerini ve bunlara müteallik vesikaları bulamadıklarını beyan eylemektedirler.]

Saffet Paşa'nın bu ferman verildikten dört gün sonra hariciye nezaretinden infisali acaba mabeyn ile Mısır'ın bu meselede mevcudiyeti anlaşılan hususî münasebetlerinden mi ileri gelmiştir? İngiliz elçisi Hanri Elyot İngiltere hariciye nezaretine bu pek ehemmiyetli ferman işi hakkında şu hususî malûmatı vermektedir:

(Mısır hidivi bu münasabetle vükelâya 60.000 lira hediye etmek istemiş ve bunun nasıl taksim edilmesi münasip olacağını Abdülâziz'den sormuş, irade-i seniye ile sadrazama 25.000 ve seraskere 15.000 lira verilmiş, padişaha da gayet mühim miktarda bir para takdim edilmiş olduğu rivayet ediliyor.)

Elçi ikinci bir raporunda Hidiv tarafından Abdülâziz'e takdim olunan paranın "bir milyon lira olduğunu temin edebilir!" diyor ve sadrazama ve şimdiki hükûmet heyetine mensup bulunmayan bazıları bu işin padişahın haklarını satması demek olduğunu pek teessüfle söylüyorlar; padişahın para hırsı âdeta bir delilik gibi telâkki edilmektedir" sözlerini de ilave ediyor.

Evvece yazmıştım. Abdülhamid şehzadeliğinde mehtaplı bir gecede saraya külçeler halinde altın getirildiğini gördüğünü söylerdi! Bu külçe altınlar bu fermana mukabil Sultan Aziz'e verilmiş altınlar mı idi acaba? Bu ferman ile Mısır hükûmetlerinde veraset meselesi katî şeklini alıyor; evvelce idaresi Mısır'a terkedilen Musavva ve Suakin kaymakamlıkları da verasete dahil tutuluyor. Bundan başka fermanda şu şartlar da mevcuttur:

1. Memleketin mülkiye ve maliyece idaresi, bütün maddî menfaatleri ve sairesi her suretle Mısır hükûmetine ait olarak lüzum göründükçe kanunlar, dahili nizamlar yapmağa salâhiyet;

2. Devletin siyasî muahedelerine halel getirmeyecek surette gümrük ve ticaret mukaveleleri, ecnebilerle olacak bütün muamelere dair mukavelenameler akt ve bunları tahdid eylemeğe Mısır hidivinin mezuniyeti;

3. Her ne vakit lüzum görünürse istizan etmeden hariçten istikraz aktine tam mezuniyet;

4. Mısır ordusunun tahdid edilmeyerek azaltılması ve çoğaltılması hususuna mezuniyet;

5. Memleketin sıyaneti Mısır hidivinin en mühim vazifesi olmakla bütün muhafaza esbabını tedarik eylemesi, yalnız zırhlı gemileri istizansız inşa ettiremeyecektir. Mısır'ın kara ve deniz askerlerinin sancakları Osmanlı sancaklarından farksız olacaktır.

6. Hidiv, miralaya kadar askerî, saniyeye kadar mülkî rütbeler tevcih edebilecektir;

7. Mısırda meskûkâtın padişah namına darbı;

8. Her sene 150.000 kese maktu vergi verilmesi.

Bu ferman ile Mısır'da fiilen olduğu gibi hukukan dahi istiklâle benzer bir vaziyet ihdas edilmiş oluyordu. İsmail Paşa da temin ettiği bu vaziyetten istediği gibi daha doğrusu alabildiğine istifadeye koyuldu.

Valiliğe geçtiği vakit Mısır hazinesinden senevî 4.800 kese tahsisat alıyordu. Bunu seneden seneye artıra artıra 60.000 keseye, hidiviyete ait araziyi de 24.000 hektardan 400.000 hektara iblâğ eyledi. 1871'de Mısır'ın bütün mahsulünün üçte ikisi İsmail Paşa'nın arazisinden hasıl olmuştu.

İsmail Paşa Kahire'ye bir frenk mahallesi ilâve etti; bahçe ve opera yaptırdı. Kahire civarında tarihî modeller üzerine saraylar inşa ettirdi; bunların etrafında parklar vücuda getirdi. Demiryolları, kanallar, Nil üzerine bir köprü ile nakliye vasıtalarını arttırdı.

Avrupa, hassaten Fransa'ya, tahsil için talebe gönderdi. Bunların başına evvelce İstanbul'dan Lâ Türkî gazetesini çıkaran Şarl Mismer'i müfettiş tayin etti. Mismer Mısırlı talebeye karşı pek şiddetli ve dikkatli davranırdı. Bu sayede on senede Mısır mühendis, doktor, mekanisyen, baytar olarak 90 kadar fen adamı kazandı. Bu belki denizde bir katre hükmünde idi, fakat denize düşen katrenin de kurumadığı malûmdur!

Bu mütefennin gençler arasında İsmail Bey hakikî bir "ilmi heyet" âlimi olarak yetişmişti. (6)

Hasılı Hidiv İsmail Paşa kendisine "münevver bir baş" dedirtmek için her tedbire müracaat ediyordu. O yalnız paranın hesabına bakmayarak sarfediyordu. Servetinin, para membalarının tükenmeyeceğini tahayyül ediyor gibi görünüyordu. İsraf ve sefahati binbir gece masallarını andıracak derecelere varıyordu. Fakat ahali fakr ü zarurete düşüyordu. Bazı taraflarda fellâhlar kadastro usuluyle tayin edilen ağır vergilerden kurtulmak için topraklarını bırakıp kaçıyorlardı.

Mehmet Ali Paşa Suriye'yi ve kısmen Arabistanı da ihtiva edecek bir hükûmet tesisi niyetinde bulunmuştu. İsmail Paşa büyük bir Afrika imparatorluğu kurmak istedi. Nil havzasında arazisini genişletti; merkezi Hartum olmak üzere bir Sudan eyaleti teşkil etti. Bu işler için de pek büyük masraflar ihtiyar eyliyordu.

6 - Hidiv İsmail Paşa'nın israfları ve Mısır hazinesine Avrupa'nın el koyması...

İsmail Paşa'nın üç oğluyla bir kızının evlenmeleri vesilesiyle Mısır'da yaptırdığı düğün binbir gece masallarını hatırlara getirmişti. Sarayda mutantan ziyafetler biribirini velyetmişti; balolar veriliyordu. Ayda'yı oynayan operaya Avrupa'nın en yüksek artistleri avuçlar dolusu altın mukabilinde getirilmiş, Kahire'deki Fransız tiyatrosu en mükemmel eserleri gösteriyordu.

Donanmış şehrin her tarafında havai fişekler atılıyor, mahallelerde musiki sesleri duyuluyor, fellâhların rakısları görülüyordu. Cihazların nakli halkın büyük tezahürlerine sebebiyet vermişti. Eğlencelerin envai tertip ediliyordu. Bu eğlencelerden, ziyafetlerden yalnız Bravay isminde bir Fransız otelcinin 400.000 frank kazanmış olduğu ağızlarda dolaşıyordu!

Bu Fransız evvelce İskenderiye'de Mısır valisi Said Paşa'nın bir otelini kira ile işletirdi. Said Paşa arada bir havassı ile buraya yemeğe gelirdi. Bir gün otelcinin hizmetinden o kadar memnun olur ki:

– Bir d...z gibi yedim! diyerek otelciye ne mükâfat istediğini sorar. Bravay da bütün açıkgözlülüğüyle:

– Efendimiz! Bu otel zatı devletinizindir. Bir sözünüz benim olmasına kifayet eder! diye fırsattan istifade eder. Said Paşa:

– Senin olsun! der. Bu sayede zengin olan Bravay artık yapmadığını komaz!

Bu adam şahsan biraz Üçüncü Napolyon'u andırırdı. Pariste Bolonya Ormanında lüks arabasıyla gezerken polis ve jandarmaların kendisine Napolyon imiş gibi selâm vermelerinden pek büyük bir zevk duyardı.

Herif israf ve sefahat yüzünden kazandığı paraları gene bu yolda tüketir. Kapağı tekrar Mısır'a atar; vali Said Paşa'ya ya-

naşarak ona kâhya olur; bu suretle tekrar 30.000.000 frank kazanır! Tanıdığı bir gencin 700.000 franga baliğ olan kumar borcunu ödemek gibi semahatlerle bu parayı da hebâ eder. (7)

Mısır'da böyle az zamanda akıllara durgunluk verecek paralar kazananlar az değildi! İsmail Paşa'nın teşebbüslerinde çalışan mimarların, müteahhitlerin kendisini aldattıkları, en yüksek fiatlerle en aşağı malzeme kullandıkları anlaşılıp itiraz edilecek olsa konsoloslar tebalarının haklarını müdafaa için hemen müdahale ederler ve hep haklı çıkarlardı!

Vergiler bir kaç misli arttırıldığı halde israfa para yetiştirilemiyordu. 1871'de altı senelik vergisini birden veren çiftçilere vergileri yarı yarıya indirileceği ilân olundu. Buna Mısırca (mukabele kanunu) denilmiştir.

Hidiv Avrupa'da malî itibarını maharetle muhafaza eyliyordu. Gazeteler için çok para sarfediyordu; meşhur muharrirleri Mısır'a çağırır, efsanevî bir Mısır hükümdarına lâyık bir surette izaz ve ikram ederdi; bunlar da hidivin icraatını sena ederler, servetini bitmez, tükenmez diye ilân eylerlerdi! Hakikî vaziyet ise 1877'de şuna düşmüştü: Mısır'ın varidatı 9.5 milyon liradan ibaretti; yapılmış istikrazların faizi için bundan 7.5 milyon lira ayrılıyordu; 750.000 lira da devlete vergi verilmek lâzımdı; Mısır'ın idaresine ancak bir milyon 250.000 lira kalıyordu!

İsmail Paşa'nın israfları nihayet Mısır hazinesine felâket getirmişti, müzayaka arttıkça artıyordu. Mısır hükûmeti istikraz taksitlerinin vadesi gelen kuponlarını ödemek için kısa vadeli yeni istikrazlar akdine mecburiyet hissediyor, bunlar da yüksek faizlerle tecdit olunuyordu. Varidatın beşte dördü alacaklılara tahsis edilmişti. İngiltere tarafından çevrilen entrikalarla Süveyş Kanalı teşebbüsü, İsmail Paşa'nın fellâhları angaryaya sevketmek, Mısır'ı borçlandırmak gibi ağır fedakârlıkları olmasaydı, Panama Kanalının akibetine uğrayabilirdi (8)

Uğramadı; ancak bu kanal Mısır için büyük bir feyiz ve refah membaı olacak yerde bu memleketi İngiliz işgaline düşürecek bir âmil oldu. Böylece Mısır Mehmet Ali ve Sadrazam Reşid Paşaların korktukları hal ve vaziyete düştü. İngiltere iptida bu Fransız teşebbüsünün akim kalması için elinden geleni yapmış, kanalın inşaatına bir şilin bile koymamıştı. Ancak teşebbüs tamamen vücuda gelince bunda hâkimiyetini temin için hiç bir çareyi ve fırsatı ihmal etmemeğe karar vermişti.

Malî zaruret içinden nasıl çıkabileceğini bilemeyen Hidiv Süveyş Kanalı'nın mutasarrıf olduğu 177.602 eshamını evvelâ Fransa'ya satmak istedi. Fakat Fransa ile pazarlık uzun sürdü. İngilizler fırsatı kaçırmadılar. Roçild Bankası vasıta edildi. Bir gün İngiliz konsolosu Fransızların verdiği miktarın fazlasına hisseleri satın aldı; Hidive bir çek verdi. Bu suretle hisse senetleri yüz milyon franga İngilizlerin eline geçti. (Bugün bunların kıymeti bir milyarı geçer!)

İngiliz konsolosu bu iş böyle halledildikten sonra Hidivin huzurundan çıkarak intizar salonunda Fransız konsolosunu görmüş;

"– Azizim teessüf ederim. Geç kaldınız! Kanal hisselerini biz satın aldık!" demiş.

İngilizler bu suretle kanal şirketi idare heyetine adım attılar. Bu adım sonra gittikçe genişlemiştir. Bu para ile 1876 taksitleri ödendi; fakat bir sene sonra Mısır hazinesi tediyatı üç ay tehir suretiyle tatil etti. Fransa ve İngiltere borçların ödenmesini istediler. Bir nevi iflâs sendikası teşkil olundu. Borçlar birleştirildi. Tetkikat yapıldı. On milyon liraya yakın bir açıkta Hidivin mesuliyeti ortaya çıktı.

Mısır maliyesinin bazı varidatıya Hidivin zatına mahsus varidat bu borçların tediyesine tahsis edildi. Mısır'ın 2.228.000.000 frank olarak tayin edilen borcu ile maliyesi mürakabe altına alındı. Düyun-u umumiye sandığı teşkil olundu. Bu sandık evvelâ bir

Fransız, bir Avusturyalı, bir İtalyan tarafından idare olunurken bir sene sonra bunlara bir İngiliz, 1885'de de bir Alman ve bir Rus ilâve edildi.

Mısır hükûmetinin alacaklılarını temsil eden bu heyet "umumî borçları idare etmek, Mısır maliyesinin umumî idaresine iştirak ile kontrol eylemekle" muvazzaf idi. (9)

Fransa ile İngiltere bu maliye kontrolü hakkını tevsi etmek istediler. Bu iki hükûmetçe Mısır'a birer umumî maliye kontrolörü nasbolundu. Bunlar nazırların intihabına kadar her işe burunlarını sokmağa başladılar. Hidiv sıkıldı. (Bundan sonra şahsî idareye nihayet vererek hükûmet işlerini nazırlar meclisine tevdi ve memleketi onlar vasıtasıyla idare edeceğine) dair bir "name-i hidivi" çıkarmak zaruretini duydu.

Nobar Paşa'nın teşkil ettiği kabinede (devletlerin muvafakati olmadan azledildikleri takdirde eski memuriyetleri kendiliğinden uhdelerine avdet eylemek şartıyla umumî müfettişlikler lâğvolunarak Fransız müfettişi Vilson maliye nezaretlerine tayin olundular.

İsmail Paşa'yı Mısır'ı açıktan açığa ecnebi idaresine terketmekle müsavi olan bu hareketi Londra ve Paris'teki Roçiltlerden istikraz eylemek istediği 212.000.000 frangın istihsalini kolaylaştırmak emelinden ileri gelmişti!

Bu ecnebi nazırların yaptıkları düzenlemede 2500 zabit yarı maaşla açığa çıkarıldı; kalanların maaşları tenkih olundu; hidivin tahsisatı azaltıldı. Bu tedbirler Mısır'a hidivin otoritesine karşı ecnebiler tarafından vurulan ilk alenî darbeler oldu. Bundan sonra ecnebi alacaklılar Mısır hükûmetinin yanıbaşında daima ayrı bir kudret olarak göründüler.

7 - Mısır'da karışıklıklar çıkması ve İsmail Paşa'nın Hidivlikten azledilmesi...

İngiltere ile Fransa Mısır maliyesini,dolayısıyla Mısır idaresini müşterek idare=kondominiom altına almışlardı. Bu tarzda sıkıcı malî tedbirler kimin tarafından ittihaz olunursa halk ondan hoşnut kalmaz. Ecnebi müdahelesi aleyhine ilk hoşnutsuzluklar da bu tedbirlerden tezahür etti.

İsmail Paşa'nın büyük kusurları yanında meziyetleri de vardı. O kullanacağı vasıtaların meşruiyetine bakmaz, entrikalar, desiselerle işini yürütmeğe çalışmaktan çekinmezdi. Müfrit derecede mütekebbir, âlâyişi sever ve müsrif idi, fakat otoritesine kıskanç idi; işten anlardı, kendisinin menfaati nerede olduğunu takdir eder ve bunu temin için yol bulurdu, dimağı büyük fikirleri idrak ve tatbik kabiliyetini haizdi.

Bu vasıflarıyla bittabi böyle sıkı bir vesayet altına girmekten elbette hiç memnun olamazdı. Zabitler de fena halde sıkıldılar ve gücendiler. Bayram günü bir kaç yüz zabit maaş talebiyle maliye nezaretine müracaat ettiler; arabasını taşa tuttukları Mısır nazırlar reisi Nobar Paşa ile maliye nazırı Sir Vilson'u tazyik ve tahkir, maliye dairesinde muhasara ettiler; Hidiv İsmail Paşa yanına aldığı konsoloslar ve askerle gelerek bunları dağıttı; nazırları kurtardı. Nobar Paşa İsmail Paşa'nın talebiyle istifa etti. Kontrolörler protesto ettiler. İskenderiye'ye iki Fransız ve İngiliz harp gemisi geldi.

(Mısır zabitlerinin bu nümayişi mürakabeden kurtularak şahsî idaresini iade emeline düşen İsmail Paşa tarafından tertip ettirilmiş olduğu Mısır meselesiyle meşgul olanlar tarafından temin edildiğini hariciye nezaretince tanzim ettirildiğinden bahseylediğim lâyiha bildiriyor.)

Şimdiye kadar hemen meçhul bir şahsiyet olduğu halde bundan sonra Mısır meselesinde o kadar büyük rol oynayacak olan Ârâbi Bey siyasî tahriklerine bu hadisede başlamıştır.

Hadise bertaraf edilince vükelâ meclisinin riyasetini kendi uhdesine almış olan İsmail Paşa Fransa ve İngiltere ile geçen müzakereler neticesinde oğlu Tevfik Paşa riyasetinde bir kabine teşkiline muvafakat etti. İngiliz ve Fransız kontolörler bu kabineye de nazır sıfatıyla girdiler.

Bir ay kadar geçti. Ecnebi vesayetine tahammül umuma ağır geliyordu. Hidiv hükûmetin büyük memurlarını, Mısır eşraf ve vücuhunu davetle umumî bir meclis akdetti. Bu meclis (Mısır kendi borçlarını doğrudan doğruya alacaklılarına ödemeğe muktedirdir; bunun için ecnebi vesayetine muhtaç değildir.) kararını verdi.

Tevfik Paşa istifa ve ecnebi nazırlar dahil olmamak üzere yerlilerden Şerif Paşa riyasetinde bir kabine teşekkül etti. Fransa ve İngiltere hükûmetleri derhal hidivlikten el çekmesini İsmail Paşa'ya teklif, aksi takdirde kendisine metbuuna azlettireceklerini ihtar eylediler. Hidiv mukavemet etti. Fransa ve İngiltere'yi teskin maksadıyla yerli ve ecnebilerden mürekkep bir Şûra-yı Devlet teşkil etti. Faydası olmadı.

Bosna-Hersek gailesi, tersane konferansı, Rus muharebesi günlerinde Bâb-ı Âli Mısır meselesiyle lâyıkıyla uğraşamamıştı. İsmail Paşa'nın Mısır nazırları arasına ecnebiler alması 1873-1290 fermanının geniş hükümleri arasına bile giremeyecek pek mahzurlu büyük bir yolsuzluk olduğu halde Abdülhamid yüksek hâkimiyet ve mürakabe hakkını kullanmağa fırsat ve imkân bulamamıştı. İngiltere ile Fransa, Bâb-ı Âli'nin bu mecburî itizalinden istifade ederek aralarındaki rekabete refakat süsü veriyorlardı. (10)

Berlin Kongresinde Mısır meselesinden bahsedilmemesi Fransa ve İngiltere'nin iltizamıyla olmuştu. Kongrenin 7 Temmuz

1878 celsesinde Salsburi Kıbrıs Muahedesini Fransız murahhası Vadingtona tebliğ edince iki murahhas arasında bu muahede ile muhtel olan Akdeniz muvazenesine dair müzakereler olmuş, neticede İngiltere tarafından Tunus'da Fransız himayesi teessüsüne muvafakat, Fransa tarafından da Mısır'da İngiliz menfaatlerinin Fransız menfaatleri kadar mühim olduğu tasdik edilmişti.

(Bundan üç sene sonra Fransızlar Tunus'u, dört sene sonra da İngilizler Mısır'ı İşgal etmişlerdir!)

Bâb-ı Âli ancak Berlin kongresinden sonra Mısır işleriyle uğraşmağa başlamıştı. Fransa ve İngiltere Şerif Paşa kabinesinin teşkili üzerine İsmail Paşa'ya "taahhütlerine riayet etmediği takdirde Mısır'da kendilerine mahsus menfaatlerin muhafazası ve memlekette iyi bir idare tesisi için münasip görecekleri hareketlerde muhtar kalacaklarını" tebliğ eylemişlerdi.

İki hükûmetin elçileri bu tebliğin suretini Bâb-ı Âli'ye de verdiler. Mesele İstanbul'da vükelâ meclisinde müzakereye konuldu. Vükelâ (Mısır'ın menfaatlerine muvafık hususlar için devletlerle mukavele aktinde muhtar ise de saltanatı seniyenin sarih hükümranlık haklarına muhalif olacak taahhütlere ve mukavelelere asla salâhiyeti olamaz; böyle bir hal vukuunda Hidiv iktidarını suiistimal ve bunun intaç edeceği mesuliyeti deruhde eylemiş olur. Bahusus ecnebi memurlarını hükûmet işlerine teşrik eylemesi devletin haklarını ihlâl etmiştir.)

Esasından yürüyerek Hidivin icraatının imtiyaz fermanlarına ve devletin hâkimiyet haklarına mugayir olduğuna, sükût edilirse bu taahhütlerin meşruiyeti tasdik edildiğine hamlolunacağına karar verdi. Hakikati saklamakta olduğu anlaşılan İsmail Paşa'dan istizahda bulunmakla beraber elçiler vasıtasıyla Hidivin taahhütleri saltanat haklarıyla tevfik edilemeyeceğine dair Avrupa kabinelerine tebligat yapmağı da münasip gördü.

Ancak Bâb-ı Âli'nin bu mesele ile ciddî suretle iştigaline vakit kalmadı. Fransa ve İngiltere hükûmetleri zât-ı şahanenin

hakkını kullanarak İsmail Paşa'yı azleylemesi için Bâb-ı Âliye müracaatta bulundular.

İsmail Paşa'nın azli zaten Abdülhamid'ce de multezem bulunuyordu. O bu vesileden istifade ederek 1873 fermanındaki imtiyazları kısmen olsun geri almak, hattâ veraset usulünü eski -hanedanın yaşça en büyüğünün hükûmete geçmesi- şekline irca ederek Mehmet Ali Paşa oğlu Halim Paşa'yı hidivliğe nasbetmek fikrinde idi. Sadrazam Tunuslu Hayreddin Paşa bu hususta Fransız ve İngiliz elçilerinin fikirlerini bile istimzaç eylemiş, fakat katî bir cevap alamamıştı.

Fransa ve İngiltere devletlerinin teklifi vükelâ meclisinde müzakere edildiği sırada hidiviyete Halim Paşa'nın nasbı maddesinin düşünülmesi mabeynden bildirilmişti.

Ancak vükelâ tanzim eyledikleri mazbatada İsmail Paşa'yı Mısır'ı yüz milyondan ziyade borca soktuğu ve halktan bir çok ağır vergiler aldığı halde bunları memleketin imar ve intizamına, yahut mühim ihtiyaçlarına sarfetmemekle, bu paraların büyük kısmını şeran caiz olmayan istiklâl daiyesi uğrunda ve gene bu maksada hizmetle nefsanî garezleri yolunda istihlâk eylemiş olmakla itham eylediler ve "devletlerin ve Mısırlıların Tevfik Paşa'ya mütemayil olmalarına,maksadın saltanat haklarını muhafaza olmasına nazaran İsmail Paşa'nın azliyle Tevfik Paşa'nın tayinine." karar verdiler.

Halim Paşa'nın hidiviyete nasbını yürütemeyeceğini anlayan Abdülhamid Mısır'da otoritesini göstermek için çıkan bu fırsattan istifadede vakit geçirmeği muvafık bulmadı. Vükelânın kararını tasdik etti. (6 Recep 1296)

Sadrazam Hayreddin Paşa İsmail paşa'ya azlini, Tevfik Paşa'ya tayinini bildiren birer telgraf çekti. (25 Haziran 1879) İsmail Paşa azline mutavaat gösterdi. Mısır'da bakası tecviz olunmadığından meyusen ve yaşlı nazarlarını Mısır kıyılarından güçlükle ayırarak (Mahruse) yatıyla İtalya'ya geçti.

8 - Mısır'da ilk millî uyanış hareketi ve Arabî Paşa olayı... Mısır Mısırlılarındır...

İsmail Paşa bütün Avrupa'yı, hükümdar saraylarını dolaştı. Hidiviyeti tekrar elde etmeğe uğraştı. Fakat muvaffak olamadı. Vaktiyle Mısır'da misafir ettiği adamlar bile bu defa yüzüne bakmadılar. (11)

Nihayet oğlu Hasan Paşa vasıtasıyla Abdülhamid'e müracaatla teminat verdi. Abdülhamid de ömrünün bakiyesini İstanbul'da müsterihane geçirmesine müsaade etti. İsmail Paşa'nın bütün sarfiyat ve israfatına rağmen vefatında bıraktığı servet 700.000 altın tahmin edilmiştir.

Abdülhamid hidiviyet makamında bu tebeddül fırsatından istifade ederek padişalığa ait hakları arttırmak fikir ve emeli ile Tevfik Paşa'ya verilen hidiviyet fermanına Mısır'da vergi tahsili ve sikke darbı padişah namına olacağı, hidivin Mısır zabitlerine miralaylık fevkinde rütbe veremeyeceği, iradesiz harp gemisi yapamayacağı, hidiviyette boşalma vukuunda zatı şahane Mehmet Ali Paşa ailesinden dilediğini hidiv nasbedebileceği yolunda kayıtlar koydu; Fransa ve İngiltere elçileri yazılacak fermanın evvelâ kendilerine gösterilmesini istediler; müzakere uzadı. Edilen itirazlar, hassatan Fransız elçisinin ültimatomu andırır bir notası üzerine Abdülhamid bu tadilâtın pek çoğundan vaz geçmeğe mecbur kaldı. Ancak devletin haklarını iyi müdafaa etmediği, Fransa ve İngiltere'nin taleplerini kabule meyyal göründüğü için Hariciye Nâzırı Kara Todori Paşa'yı azletti; yerine getirdiği Sava Paşa da mühim bir iş göremedi.

Yalnız Mısır'daki malî buhranın izalesi için lüzum görünen bir istikrazdan sonra yapılacak istikrazlarda Bâb-ı Âli'nin muvafakati şart olarak kaldı; Mısır ordusunun miktarı 18.000 olarak tesbit olundu.

Fermana *"Mısır'a verilen imtiyazlar Devlet-i Âliye'nin tabii haklarından bir cüzdür; bunlar hidiviyete muhtes ve mevdudur, bunların hepsinin, yahut bazısının, Mısır arazisinden hiç bir parçasının hiç bir sebep ve vesile ile başkasına terki caiz olamayacaktır"* kaydı da ilâve edildi; bununla İsmail Paşa tarafından saltanat haklarına yapılan tecavüzlere ve suiistimallere meydan verilmemek ve devletin hakimiyet hakları teyit edilmek istenildi. Fakat Abdülhamid'in fermana geçirmekte ısrar ettiği bu gibi kayıtların filiyat ve tatbikatta hiç bir hükmü olmamıştır.

Tevfik Paşa namuskâr, iyi ahlâklı ve hüsnü niyet sahibi idi; muktesitti; fakat halk arasında prestiji yoktu; zekâsı dar ve tabanı zayıftı, zıt tesir ve nüfuzlar altında kalmağa kabiliyetli idi, müşkül vaziyetlere hâkim olabilecek kudreti haiz değildi. İlk günlerinden itibaren İngiliz ve Fransız konsoloslarının gayri resmî vesayetleri altına girmiş gibi göründü.

Hidivin tebdili üzerine ortalığın durulacağı zannedilmişti. Fakat Fransa ve İngiltere buhranın devamını iltizam ediyorlardı; hoşnutsuzluğu doğuran murakebe usulü devam ediyordu. Hükûmetlerinin hayırhahane nazarları altında İsmail Paşa'ya o kadar açık ve büyük bir itibar göstererek ikrazlarda bulunan Londra ve Paris bankerleri paralarını istemeğe başlar başlamaz, kendilerine Mısır'ın hâmisi süsünü vermeğe çalışan Fransa ve İngiltere de insafsızca tehditlere koyulmuşlardı. Belçika iktisatçılarından Laveleye bu hali şöyle tasvir ediyor: (12)

«İtibardan fakr ü zaruret uyanması gibi acıklı bir hadisenin en iyi tetkik olanabileceği yer Mısırdır. Fellâhların sömürülmesi, daha doğrusu soyulması bir İngiliz-Fransız komisyonu tarafından tertip ve tanzim olunuyor. Ve bu sistem merhametsizce bir şiddetle tatbik ediliyor. Dünyadaki adaletsizlikler arasında bu hal en çirkin manzaralardan biridir. Bu fellâhlar kanlarını emen sülükler, vampirler hesabına çalıştıklarını artık anlıyorlardı!» (13)

Bu sırada miralay Ahmet Arâbi Bey faaliyet sahasına atılmıştı. Ahmet Arabî Mısır'ın Zekazik yerlilerinden idi. H. 1271'de Mısır ordusuna girmiş, bölükeminliğinden terfi ede ede kaymakamlık rütbesine nail olmuştu; sonra istifa ederek Camiülezher müderrislerinden ders almış, tasavvufa merak sarmış, Seyit Ahmet Bedevi tarikatine salik olmuş, şeyhlik derecesine yükselmişti.

Şeyh Ahmet Arabî camilerde, tekkelerde vaaz ve nasihatleriyle irşatlarıyla, gösterdiği zühtü takva ile halkın büyük tevecciihüne nail oluyordu. Sonra miralaylık rütbesiyle gene askere girmişti. Ahmet Arabî "Mısır Mısırlılarındır" düsturunu iltizam ediyordu. Bu düstura göre ne Osmanlı hükûmetinin, ne ecnebilerin Mısır'da hüküm ve nüfuzları olmamalı, Mısır tamamen müstakil bir devlet halini almalı idi. Halk ve askerden Arabî'nin bu yoldaki ilkaat ve tahrikâtına ehemmiyet verenler gittikçe çoğalıyordu.

Yeni hidivin ecnebi devletlere karşı pek ziyade yakınlık göstermesi, bunların da hiç bir kayd ü ihtiraz gözetmeyerek alenen Mısır hükûmetinin işlerine müdahale eylemeleri, ecnebi alacaklılar lehinde bitmek, tükenmek bilmez himaye gayretleri, İsmail paşa taraftarlarının gizli işliyen kinleri, dahilî idarede gösterilen liyakatsizlikler yakında filizleri görünecek büyük ihtilâfların tohumları oluyordu.

Gayri memnunların adedi günden güne artıyordu. Nihayet Miralay Arabî Bey bunların başına geçti. Millî parti bu suretle meydana çıkıyordu. Arabînin riyaseti altında toplanan gayri memnunlar hidive bir arzuhal vererek açığa çıkarılmış zabitlerin kadroya alınmalarını istediler; bunlar zabitlerin büyük rütbelere terfiinde Çerkes ve Türklerin yerlilere tercih olunmasından da şikâyet ediyorlardı; bu şikâyeler en ziyade Çerkes zabitleri iltizam ettiği iddia olunan Harbiye Nâzırı Çerkes Osman Rıfkı Paşa aleyhine tevcih olunuyordu.

Bu parti yerlilere haklarının temini için memleketin idaresini ele geçirmeği, bir askerî hükûmet tesisini, hidiv ecnebi müdahalesini menedemezse hidiviyetin bile ilgasını tasavvur ediyordu; (Mısır Mısırlılarındır) düsturuyla halkı da kendilerine muin buluyordu.

Ecnebiler Mısır ülkesine kendi alacakları için bir rehinden başka bir nazarla bakmıyorlardı; onların gözünde alacaklıların menfaatleri her şeye takaddüm ediyordu; hele Fransızlar için bugünlerde Mısır demek ikraz edilmiş Fransız paralarına alınacak faiz demekti! Ecnebiler bu gayeyi temin için Mısır hükûmetine el koymuş idiler.

9 - Mısır'da "vatansever subayları" hareketi...

Fransız-İngiliz kontrolu, Mısır idaresi makinesinin iyi işlemesine engeller çıkaran, Mısırlılar nazarında hidiv hükûmetini itibardan düşürmek isteyen, ecnebi alacaklıların bu veya şu suretle menfaatlerine halel getirebilecek her teşrii islahatı tevkiften başka bir şey düşünmeyen siyasî bir müessese idi. (14)

Mısırlılar baş eğmeğe ne kadar alışmış olurlarsa olsunlar bu hallerin kalplerinde yara açmaması kabil olamazdı. Fransız ve İngiliz hükûmetlerinin bu yolda aldıkları hasmane tavır ile halkta uyanan memnuniyetsizlik günden güne geniş bir nisbette artıyordu. "Vatanîler"in ilk düşündükleri şeylerden biri Mısır hazinesinden *-tıpkı İstanbul'da düyunu umumiye idaresinde olduğu gibi-* bol bol maaş alan ecnebi memurlar alayına yol vermekti.

H. 1297-1881 tarihinde bir Arab miralayın yerine bir Çerkes miralayın tayini üzerine birçok askerler nazırlar reisi Riyaz Paşa'ya müracaatla bu kararın feshini, harbiye nazırının azlini istediler. Bu teklife cüret edenlerden üç miralay tevkif edildi. Bu

miralaylar iki saat içinde görünmedikleri takdirde kendilerini kurtarmağa gelmelerini maiyetlerindeki askerlere tembih etmişlerdi. Askerler mafevklerinin bu emrini harfiyen yerine getirdiler; miralaylarını kurtarmak için harbiye nezaretine geldiler. Osman Paşa bir pencereden kaçmağa ancak vakit bulabildi.

Asiler hidivin sarayına yürüyerek Osman Paşa'nın azlini istediler. Tevahhuş ve telâş içinde kalan hidiv Tevfik Paşa İngiliz ve Fransız müfettişlerin reyini alarak Çerkes Osman Paşa'yı azl ile yerine (Vatanîler) hareketinin pek ortaya çıkmayan müretteb ve mürevviçlerinden Mahmud Sami Paşa'yı tayin etti; mevkuf miralayları alaylarına iade ile açıktaki zabitlerin maaşlarını artırdı.

Bu hadiseden sonra tabii Mısır ordusunda disiplin kalmadı. "Vatanî" zabitler gittikçe taleplerini yükseltiyorlardı. Altı ay kadar geçti. Ârabî Bey bir taraftan askerî nizamların tadili için teşkil edilen komisyonda çalışıyor, diğer taraftan memleket içinde, kasabalarda, köylerde gizlice beyannameler dağıttırarak Riyaz Paşa heyetini ecnebilere müsaid bir alet olmakla ittiham ediyor, memleketin selâmeti için nazırların sukutuyla meşrutiyetin tesisinden başka çare kalmadığını neşreyliyordu, bu suretle halkı ihtilâle sevketmek istiyordu.

İstenilen meşrutiyetin esaslı noktaları şunlardı:

1. Padişahın metbuiyet haklarının ve Mısır imtiyazlarının masuniyeti;

2. Meşrutiyete dair taahhütlerine riayet ettiği müddetçe hidive sadakat;

3. Siyasî ve mezhebî hürriyet;

4. Hukukan müsavat;

5. Hidivin Nüvvab Meclisine karşı mesul bir nazırlar heyeti ile hükûmeti idare etmesi;

6. Nüvvab Meclisinin teşri hakkını, bütçeyi tetkik ve tasdik selâhiyetini haiz olması;

7. Fransız-İngiliz murakabesinin devamı (15)

Hidiv Tevfik Paşa bu tahrikât neticesinde memlekette zabitlerin ihtilâl çıkaracaklarından şüphelendi. İhtilâl hazırlıklarını tevkif edebilmek ümidiyle Mahmut Sami Paşa'yı harbiye nazırlığından azlederek yerine kendi akrabasından Davut Fethi Paşa'yı tayin ve bazı alayları Kâhire'den İskenderiye'ye teb'id eylemeğe teşebbüs etti.

Miralay Ahmet Ârabî Bey harbiye nazırına gönderdiği bir mektupta:

(Alayları dağıtmaktan maksadınız toplu kuvvetimizi perişan etmek, bizi öldürmektir. Biz ise kolay kolay nefsimizi teslim edemeyiz, hareketi emrolunan alaya yerinde kalması için diğer bir emir verilmelidir. Bugün Abidin Sarayı meydanında alaylarımız toplanacak ve canlarımızın temini taleb edilecektir. Bu hareketimiz konsoloslara da bildirildi.)

Diye yazdı. Şifahen gönderdiği bir haber ile de meşrutiyet usulünün kabulünü, bir mebusan meclisinin açılmasını, kabinenin değiştirilmesini bildirdi. Ârabî Bey dört bin askerle ve toplarla Abidin meydanında hidivin sarayını sardı.

Tevfik Paşa hali arz ile Abdülhamid'den kendi kumandasında bulunmak üzere yirmi taburun hemen Mısır'a gönderilmesini istedi. (17 Şevval 1298), Ârabî ile müzakerelere İngiliz konsolosu tavassut ediyordu! Bu ayaklanma da Riyaz Paşa kabinesinin iskatı ve meşrutiyete benzer bir idare tesisi şartıyla Şerif Paşa'nın onun yerine geçmesi ile neticelendi. Tevfik Paşa asker gönderilmesine lüzum kalmadığını padişaha arzetti.

Ancak bu defa da vücuttan mürekkep aktolunan bir meclis, «bütün maliye nizamlarının nazırlar reisinin reyine menut olması» kararını verdi; bununla ecnebi müfettişlerin vazifeleri iptal olunacaktı. Ârabî Bey harbiye müsteşarı oldu.

Mısırda ecnebi idaresine karşı millî bir fırka teessüs etmesi Mısır işlerini benimseyen Fransa ve İngiltere hükûmetleri arasında uzun müzakerelere meydan veriyordu. Bu iki hükûmet Mısır hidivince (hidiviyette bakası ve Mısır'da takarrür etmiş vaziyetin haliyle muhafazası kendilerince mültezem olduğu için Mısır hükûmeti hariçten, dahilden bir suretle tehdide uyrayacak olursa iki müttefikin buna karşı koyacaklarına mutmain olması ve Mısır idaresinin muhtaç olduğu kuvveti bu teminatta bulması) yolunda tebligatta bulundular. (7 Kanunusâni 1882)

Ertesi günü resmî gazete ile ilân olunan bu tebliğ Mısır'da hakikî müşkilât zuhuruna sebebiyet verdi. İlk evvel Paris ile Londra kabineleri arasında fikren ihtilâf çıktı. Fransa iki hükûmetin müştereken Mısır işlerine kuvvet ile müdahalesine taraftar göründüğü halde İngiltere müessir fiilî tedbirlerden ihtiraz gösteriyordu.

"Vatan ehli" muhaliflere Tevfik Paşa'yı kuvvetlendirecek gibi tahayyül edilen bu nota onu ecnebilere istinat eder ve ecnebilerden kuvvet alır bir şahsiyet gibi telâkki ettirebilirdi; bu da Tevfik Paşa'nın şikâyetini celbeylemişti.

Almanya, Avusturya, Rusya, müteessir oldular; Hariciye Nazırı Asım Paşa'ya Mısır'da bütün büyük devletlerin muvafakati olmadıkça statükonun her hangi bir suretle tebeddülüne razı olamayacaklarını bildirdiler. Bâb-ı Âli de Fransa ve İngiltere'nin böyle müttehiden Mısır işlerine müdahelesini kabul edemeyeceğini tebliğ etti.

Bunun üzerine İngiltere Mısır işlerinin Avrupa konserine tevdiine meyil gösterdi. Bu konser İstanbul'da elçilerden mürekkep bir konferans teşkilinden başka bir iş göremediği için İngiltere Mısır işlerinde en faal rolünü oynamağa başlamakta gecikmedi.

Mısır'daki buhranın şiddetlenmesi üzerine İstanbul'da başvekil Said Paşa (7 Şevval 1297 - 13 Cemaziyülâhır 1299) riyase-

tinde mabeyinde Mahmud Nedim, Asım, Cevdet, Suphi Paşalar'dan mürekkep bir encümen teşkil edildi.

Hidiv Tevfik Paşa mabeyne çektiği bir telgrafnamede Mısır'daki askerî hareketlerin müşevviki İstanbul'da oturan büyük amcası Halim Paşa olduğundan şikâyet eylemişti. Bugünlerde zannedildiğine göre: Abdülhamid bir müddetten beri Mısır'da cereyan etmekte olan hallerden istifade ederek Tevfik Paşa'yı azil ile yerine Halim Paşa'yı tayin etmek emelini besliyordu; Halim Paşa'nın muvafakatını vadettiği "Mısır imtiyazlarının külliyen tadiline" muvaffak olabilmeği umuyordu. Said Paşa 18 Mayıs 1881 tarihinde Halim Paşa'nın hidiviyete tayinini İngiliz elçisine teklif eylemiş ise de red cevabı almış idi.

Hidivin emniyetsizlik izhar etmesi, hattâ Arabînin Vatanîlerin reisi olmaktan ziyade gizli emellerin bir aleti olduğunu ve mabeynin teşebbüslerini ima eylemesi padişahı büsbütün müğber etmişti.

Abdülhamid teşkil ettiği has encümene Tevfik Paşa'nın azliyle hidiviyete Halim Paşa'nın tayini meselesini müzakere ettirdi. Encümen bir kaç mazbata yaptı. Nihayet (Mısır'ın hali hazırı vesilesiyle hidivin değiştirilmesine teşebbüste müşkilâta tesadüf olunacaktır. Tebeddüle imkân bulunsa bile veraset usulü muktezasınca gene aynı aile âzasından hidiviyete getirilecek zatın selefinden iyi çıkması melhuz değildir. Bunda zaid ve fiilî bir fayda görülemiyor.)

Denildi. Bundan sonra Abdülhamid Mısır'a askerî bir komisyon gönderilmesi tasavvurunu meydana çıkardı. Mahallî muhtariyete dokunacak olan böyle bir hareket İngiltere ve Fransa'nın da komisyonlar göndermeğe kalkışmalarını intac edebileceğine ve divan-ı harp mahiyetinde olacak olan böyle bir komisyonun kararlarını icra edecek bir kuvvet bulunamayacağına mebnî bu tasavvur da suya düştü.

Nihayet "hidiviyetin mevki ve nüfuzunu vikâye, istikbal ve asayişi birkat daha temin ve teyid hususunda hidive yardım etmek üzere" ve Abdülhamid'in arzusuyla Ali Nizami Paşa ile Ali Fuad Bey'in -*Âli Paşazâde*- Mısır'a gönderilmesine karar verildi. Ali Nizami Paşa ve Ali Fuad Bey Mısır'da asker kışlalarını gezdiler ve ancak diğer Osmanlı vilâyetlerinde yapılabilecek hareketlerde bulundular.

10 - Hadiselerin şiddetlenmesi ve Mısır meselesinin bir buhrana dönüşmesi...

Halim Paşa tahrikâtının Abdülhamid'in mülûmat ve tasvibi ile vuku bulduğuna zahip olan hidiv ile nazırlar reisi Şerif Paşa İstanbul'dan bir heyetin gönderilmesini hoş görmediler ve şüphelerini Fransız ve İngiliz konsoloslarına açtılar. Bu iki zatın gitmesine iptida itiraz etmeyen İngiltere ve Fransa hükûmetleri bundan sonra İskenderiye'ye donanma göndermeğe kalkıştılar ve Bâb-ı Âli nezdinde şiddetli teşebbüslerle heyetin geriye celbini istediler.

Başvekil Said Paşa İngiliz elçisiyle görüştü. Heyetin birden geriye alınması kabil olamayacağı için, Mısır'da az müddet kalması kararlaştırıldı. Doğrusu heyetin Mısır'daki hareketleri şüpheleri teyit etmeyecek tarzda değildi. Ali Nizami Paşa kışlaları ziyaretinde askere hitaben zât-ı şahanenin metbuiyet haklarından, hidive padişah vekili sıfatıyla ifsaat vacip olduğundan bahisle nutuklar irat etmişti.

Hidiv ile nazırlar reisi heyetin "Vatanîler" ile temasını mümkün olduğu kadar men için Arabîyi alayı ile Kahire'den başka tarafa göndermiş, resmi kabuller ve ziyafetler haricinde heyetin mahallî mahfeller ile münasebette bulunmasına meydan

vermemişlerdi. Fransa ve İngiltere tarafından gönderilen harp gemilerinden biri İskenderiyeye gelmiş, diğeri de gelmek üzere bulunmuş olmasıyla heyet bir hafta kaldıktan sonra Mısır'dan döndü. Bu harp gemileri de İskenderiye'den çekildi.

(Mısır'ın İngilizlerce işgalinden sonra Arabînin muhakemesinde Mahmut Paşa Barudi, Arabî ve taraftarlarının İstanbul'dan böyle bir heyet gönderilmesini istediklerini ifade etmiştir; Nizami Paşa'nın Mısır'da bulunması esnasında maiyetinde bulunan Ahmet Ratip Paşa'nın -*sonra meşhur Hicaz valisi*- Kahire ile İskenderiye arasında trende Arabî ile buluştuğu da şayi olmuştur.)

Mısır'da Nüvvap Meclisi açıldı. Fransız ve İngiliz murakıplar bu meclisin bütçeyi tetkik ve tasdik eylemelerine itiraz ettiler. Şerif Paşa murakıplarla Vatanîlerin taleplerini telife çalışıyordu. Vatanîler de kabinenin bu vaziyetinden münfail olarak şikâyetlerde bulunuyorlar ve Şerif Paşa'nın azlini istiyorlardı.

Müşkül mevkide kalan hidiv nihayet Avrupa'lılarla anlaşmağa taraftar görünen Şerif Paşa kabinesinin istifasını kabul ile hükûmet işlerini tamamıyla Vatanîlere tevdi eyledi. Mahmut Sami Paşa Barudî nazırlar reisi ve bir ay evvel Harbiye müsteşarı olan Arabî Bey livalıkla harbiye nazırı nasbolundu. Miralaylara alaylarının zabitlerini seçmek hakkı verildi.

Hidiv Tevfik Paşa İstanbul'daki kapı kâhyası Sabit Paşa'ya çektiği bir telgrafnamede vaziyetinin ne kadar müşkil olduğunu gizlemedi. «Artık buhran nasihatlerle izale edilecek dereceyi geçmiştir. Devletin kuvve-i kahire ile meseleyi haletmesi lâzımdır.»

Diyerek asker gönderilmesini istedi. Mesele vükelâ meclisinde müzakereye konuldu. Padişah asker sevkine esasen ve şiddetle muarız bulunuyordu.

Vükelâ hidivin bu talebini senet ittihaz ettiler. Ancak Mısır'ın ahdî vaziyeti ve İngiltere'nin malûm mesleki asker gönde-

rilmesine müsait olmadığından talebin kabulü cihetine gidemediler. Hidivin evvelce gönderilen memurlar -Ali Nizami Paşa ve Ali Fuat Bey- tarafından edilen tavsiyelere rağmen nüvvap meclisini davet eylemiş olmasını tenkit ile şimdi meclisin istediklerini haklı gördüler.

Yaptıkları mazbatayı padişaha takdim ettiler. (16 Rebiülevvel 1296) Mahmud Paşa Barudî kabinesi bir çok ecnebi memurları çıkarmıştı. Bu muamele murakıpların mütehakkimane nehvetlerine dokundu.

Mahmut Paşa ile Ârabî her şeyden evvel Mısır ordusunu tensike başladılar. Ordunun mevcudu arttırıldı. Kıyamların başlarında bulunan Ârabî taraftarlarıyla beşi liva, yirmi dokuzu miralay ve kaymakam olmak üzere 600 zabit mükâfaten terfi edildi; Çerkes zabitler terfiden mahrum bırakıldılar, bunların o sırada meydana çıkmağa başlayan Mehdi isyanı vesilesiyle Sudan'a sevkedilmelerine teşebbüs olundu.

Bu defa Çerkes zabitler arasında memnuniyetsizlik görüldü. Bunların haklarını müdafaa meselesini müzakere için toplanmalarına Ârabîye suikast için ittifak etmişler manası verilerek hepsi divan-ı harbe sevkolundular. Mevkuflar telgrafla mabeyne müracaat ettiler. Abdülhamid meseleyi ele aldı. Sadrazam Said Paşa tahkikat evrakının İstanbul'a gönderilmesini ve irade sadır olmadan zabitlere bir şey yapılmamasını hidive bildirdi.

Abdülhamid Mısır sularına bir donanma göndermek fikrine saptı. Said Paşa bu tasavvurun tatbiki kabil olmadığını arzetti. Abdülhamid 1882 nisanının yirminci günü akşamı mabeynci Remzi Bey'i göndererek Said Paşa'dan mührünü aldı. Abdurrahman Paşa sadrazam oldu. (13 Cemaziyülâhır 1299 - 24 Şaban 1299).

Sadaret makamının ihtarına rağmen Mısır'da divan-ı harp 42 Çerkes zabitin muhakemesini hafiyen icra etti. Bunların hap-

si rütbelerinin söküierek müebbeden Sudan'a nefye mahkum oldular. Ârabî ile arası açık olan Ferik Osman Rıfkı Paşa da bunlara teşrik edildi.

Sabık hidiv İsmail Paşa'ya Mısır hazinesinden verilen tahsisatını da "Mısır da fesat ikaına sarfeylediği için" kesilmesine karar verildi. Kırktan fazla Çerkes zabitinin bu mahkûmiyeti hayli görültüyü intaç etti. Tevfik Paşa'nın reylerini almak istediği bütün ecnebi mümessiller kedisine itidal ve refet tavsiyesinde bulundular.

Tevfik Paşa bu meselede ittihaz edeceği son kararda daha ziyade kuvvetli olmak arzusuyla ve mahkûmlardan bazısının yüksek rütbeli olması vesilesiyle işi Bâb-ı Âli'ye arzetti. Bu hükmü ajans Havas'tan haber alan başvekil Abdurrahman Paşa derhal Tevfik Paşa'ya: (Mısır asakiri şahane zabitlerinin, hususiyle irade-i seniye ile terfi eden feriklerin rütbe ve nişanlarının bu suretle alınması saltanat-ı seniyenin haklarına muğayirdir. İstizansız yapılmaması) beyanıyla bir telgraf çekildi.

Tevfik Paşa tereddüde düştü. Bu telgrafnameyi Fransız ve İngiliz konsoloslarına gösterdi. Mısır nazırları bunun imtiyazları ihlâl ve tenzil olacağını iddia ettiler. Konsoloslarla yeni istişarelerden sonra Tevfik Paşa zabitlerin cezalarını tahfifen hükmü tasdik etti. Nefi kararı tağribe tahvil, rütbe ve nişanların refi iptal edildi. Bu netice Bâb-ı Âliye arzolundu.

Fakat nazırlar (Tevfik Paşa'nın müsamahaları, mümaşaatları bu vaziyeti ihdas etti) diye hidivi şiddetle kınadılar ve tasdik kararında tadilât icrasını isteyerek rütbelerin refinde ve ordudan ihraç noktasında ısrar eylediler. Tevfik Paşa'yı değiştirtmek maksadıyla kendi kendilerine nüvvap meclisini topladılar.

Nazırlarla nüvvap heyeti İstanbul'a karşı mukavemete karar verdiler. Bu hareket nazırların hidive isyanı mahiyetinde idi. Hidiv Tevfik paşa'nın Mısır'da mevkii sarsılmış görünüyordu.

Fransa ile İngiltere arasında hidivi muhafazaten Mısır'a donanma sevki müzakeresi başladı. Bâb-ı Âli hidiv ile nazırlar heyeti arasında münasebetin kesilmesine ve padişahın hidive iğbirarına binaen doğrudan doğruya nazırlarla muhabereye girişti ve bu muhaberesini Hidiv Tevfik Paşa'ya bildirdi.

Mahmud Sami ve Arabî Paşalar Tevfik Paşa'nın azliyle yerine Halim Paşa'nın tayinini talep ediyorlardı.

11 - Abdülhamid'in Mısır'a bir heyet göndermesi ve hadiselerin İskenderiye'ye sıçraması...

Mısırlıların istedikleri İstanbul'da vükelâ meclisinde müzakere edildi. Feraşet-i Şerife vekili Seyit Ahmet Esad Efendi evvelce Cidde'den avdet ederken Mısırdan geçerek Arabî ile mülâkat etmiş ve Arabînin maruzatını noktası noktasına Abdülhamid'e arzeylemiş idi. Ancak Ahmet Esat Efendi Mısır hareketini "kavmî asabiyete menviyatı" olmak üzere tavsif etmiş, Vatanîlerin Halim Paşa'yı kendilerine alet olarak kullanmak maksadını takip eylediklerini de izah eylemiş idi.

Vükelâ bu mütalaadan bahs ile Tevfik paşa'nın ibkası lüzumuna ve mevkiini tahkim, nüfuzunu teyit için de Mısır'a bir heyet gönderilmesi münasip olacağına karar verdiler. Abdülhamid artık Hidiv Tevfik Paşa aleyhindeki fikrinde ısrar edemedi.

Tevfik Paşa Bâb-ı Âli'nin hareketini İngiliz ve Fransız konsoloslarına bildirmişti. Onlar da hükûmetlerini haberdar eylemişlerdi; bu iki hükûmet bir deniz nümayişine karar verdiler. Mısırda nüvvap meclisi hidiv ile nazırların arasını bulmağa çalışıyordu. Mabeynce bu mesaisinden dolayı nüvvap meclisine hidiv vasıtasıyla teşekkür edildi!

İngiliz ve Fransız hükûmetlerinin bir deniz nümayişine karar vermeleri işin rengini birdenbire değiştirdi. Sadrazam Mısır nazırlarına hidive itaat etmeleri lüzumunu telgrafla tebliğ etti.

Nümayiş kararının ilânı ve donanmaların İskenderiye önüne gelmesi Mısır nazırları üzerinde şiddetli bir tesir yaptı ve bunları Tevfik Paşa'ya yanaştırdı. Ârabî Paşa da dahil olduğu halde nazırlar hidive merbutiyet ve mütavaatlarını bildirdiler.

Hidiv bunları azletmedi; kendileriyle barışmağı tercih etti. İngiltere ve Fransa hükûmetleri ecnebiler hakkında hissiyatını saklamayan ve nüfuzu günden güne artan Ârabî Paşa'nın tebidini, Mahmut Paşa kabinesinin iskatını Abdülâziz ve Ali Fehmi Paşalar gibi bir kaç kişinin de dahile ibadını Tevfik Paşa'ya tavsiye ettiler. Hidiv buna cüret edemedi.

Konsoloslar taleblerini nazırlar reisine de bildirdiler. Ertesi günü Mahmut Paşa heyeti konsolosların verdikleri notanın Tevfik Paşa tarafından kabuledilmiş olmasını Mısır'ın dahilî işlerine konsolosların doğrudan doğruya müdahele ve bunun padişahın haklarına bir tecavüz olduğunu beyan ile istifa etti. İskenderiye ve Kahire'deki zabitler Hidivi tehdide kıyam ile Ârabî Paşa'nın ibkasını istediler.

Hidiv bu talepleri reddeyleyerek Bâb-ı Âli'den "ahvali tetkik eylemek üzere bir heyet gönderilmesini" rica etti. Sonra reddinde ısrar ve İstanbul'un cevabına intizar edemedi. Yeni bir nazırlar heyeti teşkil etmeden Ârabîyi harbiye nazırlığına iadeye mecburiyet hissetti!

Bu defa tekmil hükûmet Ârabî'nin elinde kalmış oldu. Diğer taraftan Fransa ve İngiltere hükûmetleri de Mahmud Sami ve Ârabî Paşaları İstanbul'a celb ve Hidivi makamında teyit eylemek üzere Mısıra bir heyet izamını Bâb-ı Âli'den iltimas eylemişlerdi. Bunun üzerine İstanbul'ca müşir Derviş Paşa'nın riyaseti altında temyiz ceza reisi Lebib Efendi ile diğer bir kaç zattan

mürekkep bir heyet gönderilmesine karar verildi. Feraşet vekili Ahmet Esad Efendi ile mabeyn ikinci kâtibi Kadri Efendi de Abdülhamid tarafından "gayri resmî surette" heyete terfik olundu.

7 Haziran 1882 tarihinde İskenderiye'ye varan bu heyetin istikbaline Hidiv tarafından bir teşrifatçı, Ârabî Paşa tarafından Cihadiye müsteşarı Yakub Sami Bey gönderildi. Derviş Paşa vatanilere pek ziyade teveccüh göstererek Yakub Sami Bey'i arabasına aldı. Fakat Kahire'ye varınca Hidiv bu hale karşı iğbirar eserleri gösterdi; o da tavrını değiştirdi!

Fransa başvekili Fresine Mısır işleri hakkında İstanbul'da elçilerden mürekkep bir konferans aktini devletlere teklif etti; bu konferansın inikadına dair müzakereler de haftalarca sürdü. Abdülhamid konferansta Trablugarb meselesinden de bahsedilmesinden korkuyordu. Hükûmetler Mısır meselesinden başka bir şey müzakere edilmiyeceği, hiç bir hükûmetin hususî menfaatler istihsaline çalışmayacağı hakkında teminat verdiler. Fakat Bâb-ı Âlice Mısır'a gönderilen Derviş Paşa'nın buhranı tesviye ve izaleye kifayet edeceği beyanıyla teklif reddolundu; Abdülhamid'den Bâb-ı Âli'nin konferansa iştiraki rızasını tahsil kabil olamadı.

Konferans fikri ilk ortaya çıktığı vakit Londra elçisi Müsürüs Paşa Bâb-ı Âli'nin iştiraki olmadan konferansın İstanbul'da toplanmasını padişahın hoş göreceğini İngiltere Hariciye Nâzırı Lord Grenvile ihsas eylemişti! Bunun üzerine devletler de hiç tereddüt etmeyerek Fransız - İngiliz teklifini kabul etmişlerdi. Fakat Bâb-ı Âli keyfiyetten haberdar olunca Müsürüs Paşa'yı tekzib etmişti!

(Müsürüs Paşa'nın böyle bir pot kırdıktan sonra Londra'dan kaldırılmaması "potun asıl mabeyince kırılmış olduğu yani mabeyinden elçiye İngiliz hariciye nazırına karşı böyle bir mütalaada bulunmak üzere emir verildiği hakkında şüphe uyandırmamak kabil olamıyor!)

Bunun üzerine devletler -hasseten Avusturya- tereddüde kapılmışlar idi. Konferansın teahhür ettiği haberini alan Abdülhamid bunu Avusturya'nın katiyen reddine atfederek pek ziyade memnun kalmış ve imparator Fransuva Jozefe hemen murassa imtiyaz nişanı ihda eylemiş idi. Yanlış ertesi günü anlaşıldı. Konferans ancak bir gün teahhürle açıldı. Boş yere ve acele verilen nişanı imparatora isale memur heyeti yola çıkarmaktan başka çare olamadı! (16)

(Elçiler konferansı) Devlet-i Âliyenin iştiraki olmadan İstanbul'da müzakerelere başladı. Bu konferansın inikadı müzakereleri esnasında Avrupa kabineleri (konferansta hiç bir devletin kendisine ne mülken, ne iktisaden ve ticareten hususî bir menfaat ve imtiyaz istihsaline çalışmayacağına) dair bir protokolu kabul eylemişlerdi.

Elçiler konferansı bu protokolu kabul ettiği gibi, (konferans devam ettiği müddetçe her devlet tebaasının hayatlarını muhafaza gibi mücbir bir vaziyet hâdis olmadıkça yalnız başına iş görmekten ve maliye işlerinden başka siyasî kombinezonlara girmekten içtinap edecektir.) Kararını da vermişti.

İstanbul'da elçiler konferansı müzakerelerine devam ederken Mısır'da millî fırkanın telkinleri, neşriyatı ile galeyan artmakta idi. Kahire'de asker ve ahalinin hal ve vaziyeti pek tehditkâr görünüyordu. Başkumandanlığını ilân eden Ârabî Paşa Mısır ordusunun techizatını ikmale çalışıyordu.

Abdülhamid'in politikasından kimse bir şey anlayamıyordu. Hidive bir çok pırlantalarla murassa hediyeler göndermiş, Ârabî Paşa'ya da birinci mecdi nişanını vermişti. İngiliz elçisi Ârabî Paşa'nın padişahtan gördüğü bu taltifin manasını sorunca Hariciye Nazırı Kürt Said Paşa:

– Bir gün bu tedbirin isabeti anlaşılacaktır, yolunda müphem bir cevap vermekle iktifa eylemişti.

Padişah kararını vermek için Derviş Paşa'nın göndereceği raporların vüruduna intizar eylediğini ileri sürüyordu. Günler geçiyor, Mısırda vaziyetin vahameti artıyordu. Ârabî Paşa İskenderiye'de askere yeni tabyeler yaptırıyordu.

Kendilerini emniyetsizlik içinde gören Avrupalılar silâh tedarikine koyulmuşlardı. Haziranın on birinci günü İskenderiye'de bir eşekçi ile bir Maltız arasında ücret meselesinden meyhanede çıkan bir kavga büyüdü. Sarhoş Maltız eşekçiyi öldürdü. Yerlinin arkadaşları Maltızın üstüne atıldılar; bu arbede esnasında civardaki Yunanlılar ile meyhanecinin dostları da rovelverler, bıçaklarla geldiler; rasgele silâh atmağa başladılar. Mahalledeki Maltızlar evlerin pencere ve balkonlarından sokaktaki ahali üzerine ateş ettiler. Sokak muharebesi gittikçe şiddetlendi. Yerliler de Avrupalılar üzerine hücum ile bir çoklarını yaraladılar, bazılarını öldürdüler, evlerini yağma ettiler.

Kaçabilen ecnebiler İngiliz ve Fransız gemilerine iltica ettiler. İngiliz ve Fransız filolarından bir hareket vaki olmadı.

12 - İskenderiye olaylarının büyümesi, Bâb-ı Âli ve İngiliz müdahalesinin yaklaşması...

Kahire'de bulunan Ârabî Paşa vak'ayı haber alınca asayişin iadesini telgrafla İskenderiye kumandanına bildirdi. Bir kaç saat içinde sükûnet iade edildi. Vakada kırk ikisi ecnebi, üçü yerli olmak üzere 45 maktül, 40 kadarı Avrupalı olarak 70'den fazla yaralı bulundu.

İskenderiye'deki konsoloslar asayişin iadesi üzerine İskenderiye muhafızına teşekkür ettiler. Kıtalin ertesi günü Kahire'deki Osmanlı heyeti ile büyük devletler konsolosları Hidiv

nezdinde toplandılar; Ârabî Paşa da çağırıldı. Hidiv ile Derviş Paşa asayişin muhafazasını tekeffül, Ârabî de bu hususta Hidivin emirlerine itaat eylemeği taahhüt ettiler. Hidiviyetle Bâb-ı Âli kıtalin mesuliyetini tayin için muhtelit bir tahkik komisyonu teşkilini istediler; Fransa ve İngiltere buna yanaşmadı; yalnız teşkil edilen beynelmilel bir komisyon kıtalden ecnebilerin gördükleri zararları takdir etti. 4.250.000 İngiliz lirası 106.250.000 frank olarak tesbit edilen bu zararlar Mısır hazinesince mutazarrırlara ödenildi.

İskenderiye'de kavgaya İngiliz tebaasından bir Maltızın sebebiyet vermiş olmasından bazı maruf Fransız muharrirler ve bu arada Mısır işlerinde en salâhiyetle söz söyleyebilenlerden M. Cocheris İngiliz tahriklerinin eserini görürler. Bu şüphe ne derecede doğrudur; tamamen bilinemez. Ancak İngilizlerin Mısır'a müdahale için bu yolda çıkabilecek her hangi bir hadiseye ve fırsata intizar ettikleri şüphe götürmeyecek kadar açıktır.

Ârabî cihadiye nezaretinde bulunmak üzere, Mehmet Ali Paşa zamanından kalma İsmail Ragıp Paşa riyasetinde bir kabine teşkil olundu. (20 Haziran 1882) Derviş Paşa bu yeni kabinenin teşkilini Mısır buhranını izale edecek pek mühim bir muvaffakiyet gibi İstanbul'a tebşir ile telgrafında "İngiliz ve Fransız konsolosları müstesna olmak üzere bundan herkes memnundur" diye haber verdi. Ancak vaziyet vehametini muhafaza ediyordu.

Son zamanlarda canını emniyette göremeyen Hidiv Tevfik Paşa ecnebi donanmaları geldikten sonra Kahire'den ise İskenderiye'de bulunmağı tercih ediyordu, lâkin Fransa ve İngiltere mümessilleri hükûmet merkezinde kalmasında ısrar eyliyorlardı, kıtalden sonra duramadı; Derviş Paşa ile birlikte İskenderiye'ye geldi. İngiliz komiseri Sir Malet de az sonra hidivi takib etti ve İngiliz harb gemilerine geçti. Fransız ve İngiliz konsolosları da Kahire'yi terkettiler. Konsolaslar Ârabî Paşa'nın teminatına rağmen tebaalarına mümkün mertebe süratle Mısır'dan çekilmelerini tavsiye ediyorlardı.

Derviş Paşa İstanbul'dan aldığı talimata göre hidivin münhasıran İngiliz ve Fransız konsoloslarının nüfuzu altında kalmasına mahal bırakmamak için Almanya ve Avusturya konsolosları ile de münasebete ve müzakereye girişiyordu.

Konsoloslar Ârabî Paşa'nın elinde hükûmet işlerinin yeni bir nazırlar heyetine tevdiini tavsiye ediyorlardı. İngiliz murahhası, "Mısır'da vaziyete hâkim olmak, iktidarı suiistimal edenleri -*yani milli ve askerî partiyi*- düşürüp ezmek için bir ordu göndermesinin padişahtan istenilmesini ve padişahın bu askerî müdahalesinin hedefini tesbit, vüsatini tahdid edecek şartların konferansça tayin olunmasını" teklif etmişti.

Prens Bismark ile onu takib eden Avusturya ve İtalya hükûmetleri de Mısır'a bir Türk ordusu gönderilmesini muvafık buluyorlardı. Ancak bunun için sıkı şartlar konulmamasını, böyle şartlar konulursa gururuna dokunulacak padişahın muvafakat edemeyeceğini ileri sürüyorlardı. Bu hükûmetler Devlet-i Âliye'nin hâkimiyeti altında bulunan Mısır'a ordu göndermek hususunda serbest ve müstakil bulunmağı istemesini tabii buluyorlardı.

Fransa hükûmeti ise Türk ordusu gönderilmesini şart ve kayıtlara bağlamak, padişah bu şartlara göre harekete muvafakat etmeyince askerle müdahele meselesini de -maliye işlerinde olduğu gibi- bir Fransız-İngiliz teşebbüsü haline dönüştürmek siyasetini takib ediyordu. Fransız takımına göre Devlet-i Âliye bu meselede hâkimiyet hakkını kullanan bir hükûmetten ziyade Avrupa'nın bir vekili gibi hareket edecekti. Yani Türkler icap ederse kanlarını dökeceklerdi, amma temin edilecek menfaatler Avrupalılar hesabına kaydedilecekti! İngiltere de Fransa'nın bu fikrine itiraz etmiyordu.

Fransa mebusan meclisi verdiği kararlarda Mısır'da akibeti meçhul bir adım atmaktan pek ihtiyatlı davranılmasını tavsiye etmişti. Bu halde Fransız kabinesi farkında olmayarak

atiyen İngiltere'nin işine yarıyacak bir yolda yürüyecekti. Hükûmetlerinin siyasetlerine göre İstanbul konferansındaki Alman murahhası Devlet-i Âliye'nin Mısır'a askerî müdahalesi şartlarının tavzihine, tahdidine pek lüzum görmediği halde Fransız murahhası bunların belirlenmesini istiyordu.

Bâb-ı Âlide, sarayda müzakereler yapılıyor, mazbatalar tanzim olunuyor, fakat Abdülhamid bir türlü katî bir adım atmaya yaklaşamıyordu. Mısır'da Arabî Paşa ise artık kaçınılmasını mümkün görmediği bir muharebe için hazırlıklarına devam ediyordu.

1882 haziranının sonunda İngiltere hükûmeti, donanmasının emniyetini ihlâl eden bu hazırlıkların durdurulmasını, olmadığı halde İskenderiye'deki tahkimatı topa tutmak için amiralına emir verdiğini Mısır hükûmetine bildirdi. Amiralın şikâyeti Bâb-ı Âliye de bildirildi. Bâb-ı Âli hazırlıkların menini şiddetle emretti.

Mebusan meclisindeki temayülleri hesaba katmak mecburiyetinde kalan Fransız kabinesi, böyle bir muameleye iştirak etmeyeceğini İngiliz hükûmetine anlattı. Deniz nümayişine iştirak eden diğer devletlerin gemilerinden bazıları da İskenderiye'den ayrılarak Portsaid'e gittiler.

İstanbul'da elçiler konferansı hükûmetlerin tasvibinden sonra Bâb-ı Âliye arzolunmak üzere 6 Temmuz 1886 tarihinde şu yolda bir karar ittihaz ettiler:

«Mısır'da bozulan intizam ve asayişi, emniyeti iade etmek, iktidarı suiistimal eden fırkayı teb'id eylemek ve kan dökülmesini, Müslüman ve Avrupalı binlerce ailenin firarını, millî ve ecnebi menfaatlein berbad olmasını intaç eden anarşiye nihayet vermek üzere kâfi kuvvetler göndererek Mısır'a müdahale ve hidive yardım eylemesi için zât-ı şahanenin hükümranlık haklarına müracaat eylemeğe konferanstaki murahhaslar karar vermişlerdir.

Kumandan, hidiv ile istişare suretiyle hareket edecek olan Türk ordusunun Mısır'da mevcudiyeti ile saltanat hakları ve hidivin otoritesi temin edilecektir. Devletlerle müzakere edilerek Mısır askerî teşkilâtında ıslahat yapılacaktır. Türk ordusu Mısır'da üç ay kalacak ve masrafları Mısır hazinesine ait olacaktır. Devlet-i Âliyeyi bu müdahaleye davet ederken devletler, Mısır'da fermanlarla teyit edilen şartların ihlâl edilemeyeceğini de beyan eylerler.»

Heyecanlı günler, saatler geçirilmekte idi. Padişah artık son kararını vermek mecburiyetinde idi. Hükûmetler arasında telgraf muhaberelerinin ardı arası kesilmiyordu. İngiltere hükûmeti, *-konferansın kararına muhalif olmakla beraber-* icap ederse yalnız başına harekete karar verdi. İngiliz elçisi temmuzun sekizinde Bâb-ı Âli'den devletçe Mısır'daki husumet hazırlıklarının menini ve teminat verilmesini istedi.

Bâb-ı Âli mühlet aradı. İngiliz elçisi teminat verilirse bu mühlet için Bâb-ı Âlice gösterilen sebeplerin müsait bir surette telâkki edileceğini bildirdi. Mabeynden Mısır hidivine:

"İstihkâm ameliyatı tatil edilmeyecek olursa bundan hidiv ile nazırlarının mesul olacakları" tebliğ edildiyse de hariciye nazırı Kürd Said Paşa teminat veremiyeceğini İngiliz elçisine söyledi. (17)

13 - İngiliz donanmasının İskenderiye istihkamlarını bombalaması ve çekilen beyaz bayrak...

Mısır hükûmeti hiç bir yeni tahkimatta bulunmadığını beyan ettikçe İngiliz amirali İskenderiye istihkânlarının yeni toplarla techiz ve takviye edilmekte olduğunu iddia ediyordu. Nihayet amiral 15 Temmuz'da hidive 24 saatlik bir ültimatom verdi. İskenderiye istihkâmları silâhları kaldırmak üzere ertesi sabah güneş doğmadan evvel kendisine teslim olunmadığı takdirde İskenderiye'yi katiyen topa tutacağını bildirdi. Derviş Paşa'ya da hidivin hayatından kendisinin mesul tutulacağını ve bunun için teminat verilmesini tebliğ etti. İngiliz konsolosu Mısır hükûmetiyle münasebeti kesti.

Derviş Paşa hasmane hareketlerin mesuliyeti amirala ait olacağı yolunda bir cevap verdi. Mısır nazırları hidivin riyasetinde toplandılar. Derviş Paşa da dahil olduğu halde, ültimatomu redde ve ateş edilirse mukabeleye karar verdiler.

İngiltere hükûmeti kendisinin meşru müdafaa halinde bulunduğunu beyan ile teşebbüslerinden diğer devletlere malûmat verdi! İngiliz elçisi ültimaton suretini Bâb-ı Âliye de tebliğ etti.

1299 şabanının yirmi beşinde sabık başvekil Said Paşa mabeyne davet olundu.[18] O gece serkurena Osman Bey Mısır meselesini sarayda bulunan hariciye nazırı Said Paşa ile müzakere etmesi iradesini tebliğ etti. Said Paşa başvekil Abdurrahman Paşa'nın da müzakerede hazır bulunmasına lüzum gösterdi. Osman Bey huzura gitti, geldi.

(Gece yarısında başvekil gelemez. Size tebliğ olunan memuriyet hilâfet namınadır! İnkiyat lâzımdır.)

Zemininde bir irade daha getirdi; Said Paşa bir itizarda daha bulundu; irade tekrar edildi. Nihayet Said Paşa Hariciye Nâzı-

rı Said Paşa'yı geceleyin Tarabya'daki İngiliz elçisine "tazyik hareketlerinin tehirini amirala tebliğ eylemesi, meseleyi mütalaa için Bâb-ı Âliye bir kaç saat vakit bırakılması" için ricaya gönderdi. İngiliz elçisi bu ricayı kabul etti. Telgrafı yazdı. Said Paşa, Hariciye Nâzırı Kürt Said Paşa'ya:

– Elçi amirala hareketin tehiri emrini vermeğe razı olursa telgrafı Tarabya'dan bizim memurlarımız vasıtasıyla serian çektiriniz, tembihinde bulunmuştu.

Fakat İngiliz amiralı Seymur donanma ile İskenderiye arasında münasebeti bir kaç saat evvel kesmiş olduğundan elçinin telgrafı amirala isal olunamadı. Mısır hükûmeti İskenderiye istihkamlarının teslimine tabii yanaşamıyordu. Halbuki İngiliz amiralı da bundan başka söz dinlemiyordu. Vis amiral Seymur 24 saat geçince İskenderiye'yi topa tuttu. İstihkâmların eski toplarıyla mukabil ateşini 9 saat içinde susturdu. İngiliz zırhlıları topla istihkâmları tahrip eylediler. (11 Temmuz 1882)

O gece gene Derviş Paşa da dahil olduğu halde Mısır nazırları, İngiliz donanması ertesi günü de ateş açtığı takdirde istihkâmlara beyaz bayrak çekilmesini kararlaştırdılar. Ertesi sabah donanmadan bir iki top daha atıldı. İstihkâmlar beyaz bayrak çektiler.

Bu sırada Ârabî Paşa hidivin sarayını muhasaraya kalkıştı ise de sonra bundan vaz geçti; İskenderiye'nin askerden tahliyesiyle şehir haricinde müdafaaya karar verdi. Askerler şehir haricine çıktılar. Ârabî takımından miralay Süleyman Sami Bey Napolyon'a karşı Rusların Moskova yangınına benzer bir harekete yeltenerek İskenderiye'yi yakmağa teşebbüs etti. Çıkan iğtişaş üzerine şehre giren bedeviler başlıca mahalleri ateşe verdiler; yağmaya koyuldular, asker bile bu işlere karıştı. Sokaklarda mukatele oldu.

İngilizler bunu önlemek için birşey yapamadılar. İki Fransız papazı yaralandı. Bedevîler üç gün şehre hâkim oldular.

Nihayet bir Amerika gemisinin süvarisi mesuliyeti üstüne alarak karaya bir bölük asker çıkardı. Bunun üzerine İngilizler de asker göndererek yağmagerleri ve kundakçıları meneylediler. Kendini müdafaadan âciz bir şehri topa tutan visamiral Seymur bu icraatına mükâfaten amiral ve lord oldu!

Bu seferin (!) tekmil masarifi, bombardımandan ecnebilerin gördükleri zararlar sonra Mısırlılara ödettirilmiştir. Tazminat hiç bir kontrola tâbi olmadığından nice züğürt ecnebiler bu vakadan sonra birden bire refah ve servet sahibi olarak meydana çıkmışlardır!

İskenderiye'nin topa tutulduğu haberi alınınca Abdülhamid azlettiği başvekil Abdurrahman Paşa'dan maada diğer vükelâyı saraya davet etti. Esbak başvekil Said Paşa'yı üçüncü defa başvekâlete tayin etti. Bâb-ı Âli İngilizlerin İskenderiye'ye asker çıkarmalarını protesto ve bu kuvvetin geri alınmasını talep eyledi.

İngiliz elçisi bunun asayişi temin maksadıyla yapıldığını, padişah tarafından devletin ve hidivin nüfuzunu muhafaza için hiç bir teşebbüs vaki olmadığı cihetle hidivin müdafaası için bu askerin vücuduna lüzum bulunduğunu, Ârabî Paşa'nın yeniden tehdit tavrı takındığı şayi olmasına mebni amirala karaya bir miktar daha asker çıkarması emri verildiğini bildirdi!

İskenderiye'nin topa tutulmasıyla garip bir vaziyet hâsıl olmuştu: Hakikî bir icaba ve tehlikeye müstenit olmadığı diğer devletlerin, hususiyle Fransa'nın iştirak etmemesiyle meydanda olan bu hareket, Devlet-i Âliye ile İngiltere arasında harb halini ihdas etmemişti! Bâb-ı Âli bir protesto ile iktifayı ve meselenin "muslihane tesviyesini" zarurî görmüştür.

14 - Abdülhamid, İngiliz politikasındaki kurnazlığı çok iyi anlamıştı...

İngiltere bu meselede Mısır'da Fransa'nın müdahalesinden ve iştirakinden vareste kalabileceğini ve başlı başına hareket edebileceğini filiyat ile göstermek ister gibi davranmıştı. Konferansın 6 Temmuz memorandomu büyük devletlerce tasdik edilmesi üzerine elçiler tarafından Bâb-ı Âliye tebliğ edildi. İskenderiye hadisesi Abdülhamid'i şaşırtmıştı.

Bâb-ı Âlice Memoranduma cevap verilmedi. Yalnız vükelâ arasında Mahmud Nedim ve Cevdet Paşaların muhalefetine bakılmayarak İstanbul konferansından hariç kalmak kararı bozuldu. 19 Temmuzda Bâb-ı Âli Devlet-i Âliye'nin konferansa iştirak edeceğini büyük devletlerin elçilerine tebliğ etti.

Vükelâca Mısır'a asker sevki için bir mazbata yapıldı; fakat buna mabeynden cevap alınamadı.

Konferans bu defa hariciye nazırı Said Paşa'nın riyasetinde toplandı. Büyük devletler Devlet-i Âliye'nin masrafı Mısır hazinesinden verilmek üzere Mısır'a asker gönderilmesine lüzum gösteriyorlardı; İngilizler Arabînin asi ilâniyle gönderilecek Osmanlı askerinin İskenderiye'deki İngiliz askeriyle hareketlerini tevhid eylemesini istiyorlardı.

Fakat asker sevki Abdülhamid'in ve onun mizacına hizmet etmeği muvafık gören bazı vükelânın fikirlerine uymuyordu. Hariciye Nâzırı Kürt Said Paşa Abdülhamid'in hususî kâtibi Reşid Bey ile İngiltere sefaretine giderek Mısır'da Osmanlı askerî hareketlerinin mahdud kalması ve gönderilecek Osmanlı askerlerinin bir iki bin kişiye inhisarı için, başvekilin malûmatı haricinde, tebligatta bulunurlar.

Elçi bu müracaata resmî bir şekil vermek için onların bu ifadelerini Bâb-ı Âliye tebliğ eder; her işte, bahusus siyasî me-

selelerde başvekâletin reyi bulunmak şart olduğundan bahis ile başvekil Said Paşa padişaha şikâyette bulunur. Hariciye Nâzırı Said Paşa'ya kendisi tarafından böyle tebligata mezuniyet verilmediği için hariciye nazırının Mısır işleri hakkında vükelâ ve askerî ümeradan mürekkep fevkalâde bir mecliste sorgulanmasını irade eyler; Kürt Said Paşa bu mecliste isticvap olunur; mesele bu isticvap ile kapanır!

(Abdülhamid'in iradesi olmasaydı hariciye nazırının böyle bir teşebbüste bulunmayacağına hiç şüphe edilemez)

Konferansta bu defa da Devlet-i Âliye'ce Mısır'a asker sevkine muvafakat gösterildi. Amma bu asker sevki meselesi gene bir çok tereddütlere, keşakeşlere uğradı. Geceli, gündüzlü sarayda birçok meclisler aktedildi.

Abdülhamid Mısır ordusunun tensiki keyfiyetinin yalnız Devlet-i Âliye'ye aid olması, Osmanlı askerleri Mısır'a varınca İngiliz askerlerinin çekilmesi lâzım geleceğinin konferansa kabul ettirilmesi şartıyla iştirake muvafakat eylemiş olduğunu irade etmişti. Bu tebliğe karşı İngiliz hariceye nazırı elçi Müsürüs Paşa'ya:

– Olsa olsa askerî hareketlere iştirakinizi kabul edebiliriz! Fakat evvelce padişah iştirakin esaslarına dair bizi tatmin edecek beyanatta bulunmalıdır.

Diye soğuk ve kestirme bir cevap vermişti. İngiliz elçisinin konferansta bu talebi reddetmesi üzerine Osmanlı murahhasları Said ve Asım Paşalar konferansın münasib gördüğü şartlar dahilinde Mısır'a asker sevkedileceğini beyan ettiler; konferansça böyle bir protokol de imzalandı.

İngilizler Mısır'da asayişin iadesine Devlet-i Âliyye ile birlikte çalışıyor gibi görünmek üzere oraya Osmanlı askeri gönderilmesini teklif ediyorlardı. Fakat bu tekliflerinin o günlerde bile ciddiyetten ârî olduğunda şüphe edilmek hiç de yersiz olamaz.

Abdülhamid'in Mısır'a asker sevkinden şiddetle kaçınması İstanbul mahfellerince evvelden beri malûm bulunuyordu. Konferansın toplanmasıyla neticelenen müzakereler esnasında bu nokta Avrupa mahfellerine de tamamen aksetmişti.

Bu halde İngiltere tarafından Mısır'a bir Osmanlı askerî müdahalesine dair meydana konulan arzu ve isticaller hakikatte İngiliz müdahalesine mukaddeme hazırlamaktan başka birşey sayılamaz. İstanbul konferansında Mısır'a Osmanlı askeri sevki teklif edilmeden bir hafta evvel İngiltere Mısır seferi için General Wohaleyi kumandan nasbeylemiş bulunuyordu. Bu da İngilizlerin maksadını aşikâr gösterecek bir delildir.

Beri tarafta Mısır'a asker sevkine karar vermek hususunda Abdülhamid'in tereddütlerine nihayet olmuyordu. Bunu gören İngiltere de siyaset manivelasını buna göre idare ediyordu. İngiliz elçisi Arabî Paşa'nın asi olduğuna dair padişah tarafından Mısır ahalisine hitaben bir beyanname neşredilmesini, Osmanlı askerininin Mısır'a sevkinden evvel İngiltere ile bir askerî mukavele yapılmasını istedi.

İngiliz hükûmeti İngiltere'den gönderilen 15.000 kişilik kuvvetle Süveyş ile İsmailiye'yi işgal etti. Vaziyetin bu yeni safhası hakkında müzakereler gene uzun sürdü.

Nihayet Bâb-ı Âli bir beyanname neşretti; bundan 30.000 nüsha tab ve tevzi olundu. Bu beyannamede Mısır Müslümanlarının padişaha sadakat göstererek Arabî Paşa aleyhine ittihaz olunacak tedbirlere iştirak etmeleri isteniliyordu. Arabînin hareketi takbih olunmak suretiyle padişah tarafından himaye gördüğü fikri tekzib ediliyordu.

Hazırlanan Türkçe metnin Arapça'ya naklinde Sultan Hamid bir çok müşkilât ve taallûller, teahhürler çıkarmıştı. Nihayet şeyh Ebülhüda Efendi ile feraşet vekili Ahmet Esad Efendi tarafından yapılan tercümeyi kabul etmişti!

İngiltere Arabî'nin Padişah ve Halife namına asi ilânını istiyordu. Beyannamede Arabî (hükümete) asi olarak gösterilmişti. Bu beyannamenin sonlarında Arabî için şu ittihamlarda bulunulmuştu:

«Şer'an meşrut ve herkes nezdinde müsellem olan istitaatin ademini düşünmeyerek birçok kişinin kanını döktürdü, Mısır'a ecnebi müdahalesini davet etti, İskenderiye'nin topa tutulmasını müteakip hidivin ikâmetgâhını muhasara altına aldı; Derviş Paşa ile Lebib ve Esad Efendilerin nasihatlerini dinlemedi; bunlara, "Mısır'a ecnebi askeri gelirse velev Osmanlı askeri olsun mukavemet ederim" cevabıyla mukabele eyledi; kendisini iyi harekete teşvik için ihsan edilen birinci mecidi nişanının kadrini bilmedi.»

Her halde bu beyanname İngilizlerin elinde manevî bir silâh olacaktı. Bu istediğine de nail olan İngiltere kendisiyle askerî mukavele yapılmadıkça Mısır'a Osmanlı askeri sevkine mümanaat edeceğini, gönderilirse düşman muamelesi göstereceğini Bâb-ı Âliye bildirdi.

15 - Arabî Paşa'nın yenilmesi ve İngiliz ordusunun Kahire'ye girmesi...

Evvelce yalnız başına asker sevkinde tereddüd eden "Mısır hidivinin metbu-u muazzamı" bu defa İngilizlerle birlikte asker sevki hususunda mukavele aktine muvafakat etti! Osmanlı ve İngiliz murahhasları tarafından tanzim olunan mukavelenin en mühim maddesi şu idi:

«Mısır'da askerî tedbirler ittihazını icap ettiren sebepler ortadan kalkınca iki taraf -Osmanlı ve İngiliz- askeri memleke-

ti tahliye edeceklerdir. Ancak lüzum görüldüğü takdirde Osmanlı askeri, iki tarafça hasıl olacak ittifak üzerine, Mısır'da ikametini temdid edebilecektir..»

Askerî mukavele (2 Şevval 1299 - 18 Ağustos 1882) de murahhaslarca parafe edildi. Bu müzakereler esnasında Derviş Paşa Mısır'a gönderilerek Osmanlı askerine kumandan oldu. Osmanlı askerinin Mısır'da bulunacağı müddete münhasır olmak üzere Server Paşa fevkalâde komiser nasbedildi. Lebib Efendi ile feraşet vekili Esad Efendi de maiyetlerine verildi. Bunların Mısırda nasıl vazife ifa eyleyeceklerine dair bir de talimat kaleme alındı.

Fransızların Mısır'daki millî fırka erkânıyla münasebette bulunduklarına, hürriyet vadiyle onları teşvik ettiklerine, bahusus kanal imtiyazının sahibi M. Dölespsi ile Arabî Paşa arasında ittihad bulunduğuna dair bazı hususî haberler alındığından Mısır heyetine bu noktada müteyakkız davranması tavsiye edildi. Talimatın bir maddesinde de şöyle deniliyordu:

«Arabî Paşa ile avanesi hareketlerini meşru maksadlara bina ediyorlarsa da kasıtları menfaatlerinin muhafazası ve tezyidi, bu ise memleketi ızrardan ve ecnebilerin istilâsı tehlikesine düşürmekten başka bir şey intaç edemez. Bu noktanın ve Mısır'ın halen ve istikbalen saadetinin, bakasının temini Devlet-i Âliye'ye irtibatta olduğunun ileri gelenlere izahı lâzımdır; bunun hilâfı itikadlar ve fesadlar cerh ve iptal edilmelidir. Erkân ve ahaliden Arabî Paşa takımı yahut ecnebiler ile gizli münasebetleri olanların, Arabî Paşa'nın Mısır dahil ve haricinde kimlerle muhaberede bulunduğunun da gizli vasıtalarla öğrenilmesi icap eder, bu yolda mahremane masraf ihtiyarından çekinmemelidir.»

Bir de İngilizler işgal ettikleri mahallerde ve umumî binalarda İngiliz bandırası çekiyorlardı, heyet bunu da İngiliz kumandanıyla anlaşıp meneyleyecekti. Bu mühim talimat (23 Ra-

mazan 1299) tarihinde heyeti vükelâca tanzim olunan bir mazbata ile padişaha takdim edildi. Fakat ne yapılsa padişahı asker sevkinde ihtirazdan kurtarmak kabil olamıyordu.

Askerî mukavelenin parafe edildiği günün akşamı İngiliz elçisi mabeyne davet olundu; gece yarısına kadar kendisiyle neticesiz müzakereler cereyan etti; asker sevkinde padişahın ihtirazı yüzünden mukavelenin imzası ve teatisi taahhura uğradıkça uğradı. Nihayet mukavelenin parafe edildiğinden bir ay sonra İngiliz elçisi hariciye nezaretine 19 Eylül 1882 tarihli şu kısa notayı gönderdi:

«Teklif olunan askerî mukaveleye artık lüzum görülmediği cihetle İngiltere hükûmeti bu babda ika olunan müşkülâtı tetkike mahal kalmamış olmasından memnundur. Buna binaen elçi Lord Dufrin müzakerelere nihayet vermeğe mezundur.»

İstanbul'da bu siyasî müzakereler sürüklenip giderken İngilizler boş durmadılar. Hidivi ellerine aldılar; İngiliz ordusu erkânı harbiyesine Mısır zabitleri terfik ve mülkiyeden bir de komiser tayin ettirdiler, Ârabînin cihadiye nezaretinden azlini de istihsal ve ilân eylediler. Wolseley neşrettiği bir beyanname ile Mısırlılara Mısır'a asayişi iade için bir dost gibi geldiğini tebliğ etti!

Gene hidivin müsaadesi ile Wolseley kumandasındaki askerî kuvvetlerini Süveyş kanalından dolaştırarak şark tarafından ilerlettiler. İskenderiye'den çekilen Mısır askeri ile Ârabî «Tellülkebir» mevkiini kendisine karargâh ittihaz eylemiş idi; Mahmud Sami Barudî, Mahmud Fehmi Paşalar, arkadaşlarından Abdülâziz ve talebe-i ulûm ile birlikte Tellülkebir'de istihkâmlar yaparak müdafaaya karar vermişti.

İstihkâmlarda ve karargâhta 21.000 piyade, 2500 süvari, 6000 sipahi toplanmıştı; Ârabî ordusunda yetmiş de top var idi. Ârabî Paşa bu kuvvete pek güvenemiyordu. Ârabî Paşa isyandan feragat eylemesine dair Abdülhamid tarafından gönderilmiş olan

iradeye imtisal etmediği gibi hidiviyetten de bu yolda yapılan tebligata kulak asmıyordu. Bir taraftan istihkâmları takviye ile uğraşırken diğer taraftan da Şeyh Cevad ile diğer bir takım şeyhlerin zikirlerine ve rüyalarındaki tebşirlere ehemmiyet veriyordu!

Bu hengâmda İngilizler İsmailiye civarındaki ordugâhlarında askerî tertiblerini ikmal ettiler, 1882 eylülünün on üçüncü gecesi hareketle 6 mil ilerleyerek gece yarısından sonra Tellülkebir'e yaklaştılar. 11.000 piyade, 2000 süvari, 60 top ile fecir vakti istihkâmlar üzerine yürüdüler.

İki ordu arasında muharebe iki saatten fazla sürmedi. İngilizler 20 dakikada ve yalnız 200 nefer zayiat ile Tellülkebir'i zaptettiler. Mısır ordusu zencilerin pek az mukavemetinden sonra perişan oldu. Ârabî Paşa çamurlara bata çıka kaçtı. Toplar, beş katar mühimmat, zahire İngilizlerin ellerine düştü.

1882 Eylülünün 15 inde İngiliz askeri Kahire'ye girdi. İskenderiye'de bulunan Hidiv Tevfik Paşa da İngiliz kraliçesinin küçük oğluyla beraber buraya geldi.

General Volseley hidiv huzurunda İngiliz askerlerine bir geçid resmi yaptırdı. Ârabî Paşa Kahire'de İngilizler'e teslim olmaktan başka kurtuluş çaresi göremedi. İngiliz elçisi de hemen Bâb-ı Âliye Osmanlı askerinin Mısır'da harekâta iştirakine artık lüzum kalmadığını tebliğ eyleyiverdi. İşte Mısır'da İngiliz işgali böyle başladı!

Mısır meselesinde artık İngiliz-Fransız kondominyomu ölmüştü! Avrupa konserini temsil eden İstanbul elçileri konferansı da bundan sonra hükümden düşmüştü!

Acaba Abdülhamid'in Mısır'a asker göndermekte tereddüdü neden ileri gelmişti?

Bu senelerde Kızıl denizdeki Osmanlı memleketlerinin İngiltere, Fransa, İtalya arasında âdeta paylaşılmasında bu tevahhuşun büyük tesiri olmuştur; Şarkî Rumeli hadisesinde de

aynı tevahhuş görülecektir; Yunan muharebesinde padişahı harbe ikna için pek çok zahmet çekilmiş olması da hep onun bu tevahhuşundan ileri gelmiştir.

Abdülâziz'in hal'inde Rumeli'ye sevkedilmek üzere İstanbul'a getirilen taburlar kullanılmamış mı idi? Bu onun müşevveş dimağında bir ukte olarak kalmıştı. Bir tarafa sevkedilmek üzere toplanan asker onun hal'inde de kullanılabilirdi!

Arabî Paşa'nın iki resmi →

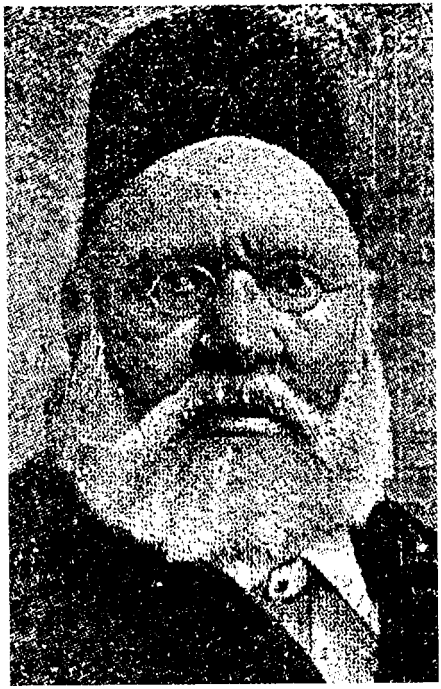

16 - Arabî Paşa acaba İngilizlere hizmet eden bir servis ajanı mı idi?..

Abdülhamid'in Mısır'a asker göndermek istememesinde başka bir düşünce daha vardı. Arabî Paşa kıyam ve tehdidini ikaa iktidar kesbeylediği hengâmda hidiv ecnebi müdahalesini menedemezse hidivliğin ilgasını düşünmüştü. Arabî Paşa'nın bu planı Abdülhamid'in de hesabına tevafuk ediyordu. Bunun için ihtilâl vukuunda hidivi Rumeli'den gönderilecek on onbeş taburla kuvvetlendirecek, isyanı yatıştırmağa himmet edecek yerde Arabî'nin kuvvetlenmesine müsaid bulunarak maneviyatını kuvveden fiile çıkarmasına meydan bırakmak cihetini iltizam etmişti. (19)

Böyle bir fırsatla Mısır İdaresinin imtiyazları fesholunur, valilik münasib birisine verilir, Mısır'ın büyük varidatı maliye hazinesine alınabilirse bundan parlak bir siyasî muvaffakıyet olur mu idi!

Abdülhamid'in mukarribleri ve müsteşarları arasında böyle düşünenler ve efendilerini bu yolda teşvik ile alkışlayanlar var idi. Bu mevhum mansıba namzed bile hazırlanmıştı: Yaver-i Ekrem Derviş Paşa.

Derviş Paşa feraşet vekili Ahmed Esad Efendi ile birlikte Mısır'a gönderilmiş, hilâfet makamına itaatini muhafaza maksadıyla Arabî Paşa birinci rütbeden mecidi nişanıyla taltif de edilmişti. Bu düşünceleri sezen İngiltere hükûmeti de kendi menfaatleri aleyhine olan bu hayallere kapılan ve Mısır'ın mülkdarı iken hiç de hekimane olmayan bir yola sapan ve tam teşebbüs zamanında geri duran padişahın asker sevkinde gösterdiği tereddütlere tâbi olmaktan ise başlı başına hareketi tercih etmişti.

Abdülhamid sıkışınca bu ilk düşüncelerinden feragat etmeğe, Arabî Paşa'yı asi tanımağa mecbur kalmıştı ama artık iş işten

geçmişti. İngiliz ordusu Kahire'ye girdikten sonra Şerif Paşa riyasetinde yeni bir kabine teşkil olundu. İngiltere'nin İstanbul elçisi Lord Dufferin "fermanların hükümlerine göre padişahın metbuiyet haklarını muafaza etmek şartıyla muktazi ıslahatı vücuda getirmek üzere" muvakkat memuriyetle Mısır'a gönderildi.

Hakikatte İngiltere hükûmeti *-zevahiri mümkün mertebe muhafaza ederek-* Mısır işlerine tamamiyla el koymak gibi en mühim, ince ve müşkil bir işi bu meşhur siyaset adamının müsellem olan maharetine tevdi eylemişti!

Ârabî teslim olduktan sonra İngiltere hariciye nazırı İstanbul'da İngiliz elçisine «Mısır asilerinin pek çabuk inkıyad göstermelerine binaen İngiltere hükûmeti yakında Mısır'dan askerini çekmeği düşünmektedir» diye bir telgraf çekmişti.

Halbuki Mısır'a giden Lord Dufferin bir İngiliz gazetesinin yazdığı gibi (Fransa'nın edeb ve ahlaka yakışmaz bir surette Tunus'u ilhak eylemesine mukabil Mısır'ın münasip bir tarzda İngiltere'ye ilhakını) hazırlayacaktı! Lord bu memuriyetine Mısır ordusunun tensikini *-Hidivin bir kararnamesiyle-* İngiliz zabitlerine tevdi ettirmekle başladı.

Rus muharebesinde Osmanlı hizmetinde bulunmuş olan Baeker Paşa serdar ünvanıyla Mısır ordusunun başına geçti. İhtilâl hareketlerine iştirak eden zabitler ordudan çıkarıldı. Münhal yüksek rütbeler münhasıran İngiliz ümerasıyla zabitlerine tahsis olundu; yerli kuvvetler de bu suretle İngiliz İdaresi altına girdi; mühim mülkiye hizmetlerine başlarına fes, isimlerine bey ünvanı katılarak İngilizler tayin edildi.

Ârabî'nin eskiden beri bir İngiliz aleti olduğuna, iğtişaş ve ihtilâl hareketleriyle İngiliz işgaline zemin hazırladığına dair iddialar yok değildir! Mabeyin başkâtibi Tahsin Paşa hatıratında buna inanmağa pek meyyal görünür. Bu kadarı belki müfritanedir. Ancak İskenderiye'nin işgali ile Tellülkebir muharebesi

arasında geçen müddet esnasında Ârabî'nin İngilizler tarafından elde edilmesine muvaffakıyet hasıl olduğunu, bu suretle Tellülkebir muharebesinin bir komedi şekline ifrağ edildiğini söyleyenlerin rivayetleri daha ehemmiyetle telâkiye lâyıktır.

İngilizlerin İntellicens servislerinin şeytanetkârane teşebbüslerinde muvaffakiyetleri hergün bir suretle meydana çıkıyor. Belki bir gün bu sır dahi ortaya çıkarılır. İngilizlerin Ârabî'yi esir ettikten sonra ona karşı muameleleri her halde bu rivayetleri tekzib edecek mahiyette değildir.

Ârabî arkadaşlarıyla divan-ı harbe tevdi edilmişti. Lord Dufferin Ârabî'yi âdeta alenen iltizam ediyordu. Divan-ı Harpte müstantklik vazifesini yapan İngiliz miralayı bu "ihtilâl sergerdesinin" meni muhakemesine lüzum gösterecek kadar ileri gitmişti!

Mısır nazırları buna muhalefet ve itiraz ettiler. Ârabî mahkemeye sevkolundu; muhakemesi icra edildi.İsyan töhmetiyle idam kararı yerine nefye mahkûm oldu. Hidiv İngiltere hükûmetinin tavsiyesiyle bu nefy kararınıda sadece tagribe tahvil etti.

Bunun üzerine kabinede dahiliye nazırı olan Riyaz Paşa istifa ile bu kararı protesto etti. Lord Dufferin buna hiç ehemmiyet vermedi. Ancak tagrib kararı neticesinde Mısır'ı terk ile istediği yerde ikamette serbest kalan Ârabî'yi tamamıyla elden de çıkarmayarak idareten Seylân adasında ikamete memur etti. Müebbeden ikamet etmek üzere gene bu adaya gönderilen mahkûm zabitlere de geçinecekleri kadar maaş tahsis olundu!

Mısır meselesine aid müzakerelerde bizzat bulunmuş olan Fransa başvekili M.de Freycinet *"Mısır Meselesi"* eserinde Tellülkebir muharebesi hakkında şu sözleri yazıyor:

«Bu garip muharebe muhtelif surette tefsire uğramıştır. Umumen farzolunduğuna göre İngiliz kumandanıyla Ârabî arasında bir nevi itilâf husule gelmiştir. Ârabî hakkında son gösterilen müsamahakârlık bu faraziyeyi teyid eylemektedir.»

Avrupa'da Mısır gençliği komitesinin reisi avukat Mohammed Fahmi de Fransızca *La question d'Egypte* eserinde bu mesele hakkında şu satırları yazıyor:

«Ârabî hakkında ne düşünmeli? Tevfik paşa hükûmete geçtiği zaman adı bile bilinmiyordu. Kendisinin istidad ve meziyetlerinden, vatanperverliğinden ziyade ahvalin icabatı ona boyundan yüksek bir rol oynattı. O gûya hidivi, Mısır'ı, Bâb-ı Âli'yi, Fransa'yı, İngiltere'yi tatmin edecekti; kimseyi, hiç bir tarafı memnun edemedi. Her türlü prestijden mahrum kalan hidiv kontrolörler elinde tam bir kukla olduğu sırada o diktatör oldu.

Birçok müellifler, hassaten Fransızlar Foreing Office ile ülfet ve rabıtaları olan bazı kimseler ile münasebette bulunduğundan dolayı Ârabî için "vatana hiyanet etti" derler. Belki tarih bu meseleyi izah eder.»

Bütün bu hareketler ve yazılar Ârabî hakkında şüpheleri teyid edecek mahiyete görünmez mi?

17 - Mısır'da İngiliz işgalinin üç safhası ve aslanın vücuduna iğne batırma siyaseti...

Derviş Paşa bütün bu vakalarda, muharebelerde Mısır'da seyirci kaldı; bir işe yaramadı. İskenderiye'nin İngilizler'ce işgalinden bir kaç gün sonra yanındaki heyetle ve boş elle İstanbul'a döndü. Yalnız mabeyn kâtibi Kadri Efendi bir müddet daha Mısır'da bulundu; fakat maruzat ve harekâtının hiç bir himmet ve tesiri olmadı.

Bundan sonra Osmalı hükûmeti Mısır'da İngiliz işgalini tahdide uğraştı, durdu. İşgalin tahdidi müzakereleri seneler sürdü. 1882'den sonra Mısır'ın tarihi bu İngiliz işgal ve tahakkümünün tarihiyle bir gibidir!

Fransızlar Mısır işlerinde bir Avrupa vekâleti tarzında bir İngiliz - Fransız inhisarı husule getirmeğe muvaffak olamayacaklarını anladıktan sonra bu işleri Avrupa konserine aid meseleler gibi tasavvur ediyorlardı. Onlara göre 1904 itilâfına kadar Mısır esas itibarıyla beynelmilel bir kıta idi; Mısır'ın büyük devletlerden birinin elinde bulunmaması Avrupa umumî politikasının değişmez bir umdesi idi. Mısıra temellük eden büyük devlet kendisine öyle menafi temin edebilirdi ki bunlarla devletler arasında muvazene bozulurdu; böyle tek bir devletin elinde kalacak Mısır diğer devletlerin menafii için daimî bir tehdid olurdu. (20)

Mısır Avrupa konserinin nezareti altında bitaraf olmalı idi. Fakat hadiseler Mısır'ın tarihine başka bir mecra açtı ve İngilizleri Nil sahillerine celbetti. Avrupa hükûmetleri hareketlerini birleştirip Mısır hakkında müşterek bir siyaset takip etmediler. İngilizleri Mısırdan çıkartmak için faaliyet yalnız Bâb-ı Âli ile Fransa hariciye nezaretinin uhdesine kaldı. Almanya ve Rusya gibi Avrupa'nın muazzam ve kudretli devletleri bu hususta âdeta seyirci vaziyetini aldılar. Bahusus bu meselede Avrupa konserini tam faaliyete geçirebilecek vaziyette olan Prens Bismark - Fransa ile İngiltere arasında daimî bir mücadele mevzuu bırakmak niyetiyle olacak- İngilizlere ilişmemek siyasetini takib etti.

Senelerce devam eden münakaşalardan ve bilhassa meşhur Faşoda hadisesinden sonra Fransızlar da Avrupa'nın bu durgunluğu karşısında İngilizlerle çatışmaktan ve *"İngiliz aslanının vücuduna iğne sokmak"* siyasetine devam etmekten ise onlarla anlaşmağı ve barışmağı tercih ettiler; İngilizlerle Fransızlar arasında Mısır - Fas itilâfı bu fikrin bir neticesi oldu.

Mısır'da İngiliz işgali üç devir geçirir:

Birincisinde İngiltere tereddütlerle etrafı yoklar; attığı adımdan, üstüne aldığı ağır mesuliyetlerden çekiniyor, korkuyor gibidir; katî bir lisan ile Mısır'dan çıkacağını tekrar eder, durur. O günlerde İngilizlere Mısır'da ihtiyar edecekleri fedakârlıklar

pek geniş, tesadüf edecekleri mâniler pek kuvvetli, elde edecekleri menfaatler pek şüpheli görünür; kendilerinden Mısır'da iğtişaş biter, bitmez Avrupa devletlerinin Devlet-i Âliye ile elele vererek Mısır'ın tahliyesini isteyecekleri zehabı vardır. Rusya bir harb neticesinde istilâ ettiği arazinin ve elde ettiği menfaatlerin büyük kısmını Berlin muahedesiyle bırakmağa mecbur kalmamış mı idi? Bir Tellülkebir çatışmasıyla girdiği ve işgal ettiği Mısır'ı hiç Avrupa İngilizlere bırakır mı idi?

Bu endişe ve mülâhaza ile İngiltere hükûmeti Mısır'da asker bulundurması umumî asayişin muhafazası için olduğundan, hidivin hükûmet icra edebilmesini kâfil olacak tedbir ve vasıtaları temin eder etmez Mısır'dan çekileceğinden sık sık bahseder. Yalnız İngilizler Mısır hükûmetine lâzım gelen nasihatleri vermekle kendilerini mükellef bilirler! Bu nasihatler ise hakikatte mukavemet edilemiyecek emirlerdir!

İngiltere bugünlerde diğer devletlerin de Mısır'da kendisi kadar menfaatleri olduğunu, İngilterenin umumî menfaatler haricinde hususî menfaat takib etmediğini bile söyler!

Bâb-ı Âliye işgalin uzun sürmesinden şikâyete hakkı olduğunu, kendisinin de böyle bir mesuliyetten taahhüdlerinin müsaade eylediği ölçüde çabuk kurtulmak arzusunda bulunduğunu temin eder. İngiltere'nin Kahire başkonsolosu Male, "İngiltere hükûmeti Mısır'da Bâb-ı Âli'nin hükümdarlık otoritesini, hidivin hak ve iktidarını muhafazadan başka şey düşünmüyor" der.

Hariciye Nazırı Granvil: «Biz Mısır'ı padişahın temin ettiği idarî istiklâl içinde muhafaza etmek arzusundayız. İngiltere hükûmetinin bu serbestiyi azaltmak arzusunda bulunması millî tarihinin pek aziz olan ananelerine muhalif düşer. Mısır'ı Bâb-ı Âliye bağlayan bağ bir ecnebi müdahalesine karşı mühim bir siperdir. Bu bağ koparsa yakın bir atide Mısır rakib hırslara maruz kalmak tehlikesine düşer Biz bütün gürültülere ve şüphelere rağmen statükonun ve padişah haklarının muhafazasına taraftarız.»

Teminatını verir. (1881) Gladiston da: «Bütün medeniyet âlemine alenen beyan ederim ki İngiltere'nin Mısır'da hususî menfaati yoktur. Bu menfaatler bütün dünya ile müşterektir. İngiltere Mısır'a temiz ellerle gitmiştir; kötü bir tasavvuru, diğer milletlerden saklayacağı bir niyeti yoktur. Diğer milletlerin itimad ve muhabbetini istemek onun hakkıdır» diye bağırır.

Başka bir defa da: «Biz asla Mısır'ı işgal niyetinde değiliz. Yapmayacağımız bir şey var ise o da budur. Bu İngiltere hükûmetinin takib ve tatbik ettiği prensiplere, Avrupa'ya ettiği vaitlere muhalif bir hareket olur.»

Diye ilân eder. Kraliçe Viktorya bile 1883'de, «Mısır'da uluslar arasındaki bütün taahhütlere riayet edilecektir» taahhüdünde bulunur. Gladiston da 1883'de «İngiltere hükûmeti Mısır'ı ilhakı hiç bir zaman düşünmemiştir. Bu İngiltere'nin şerefine dokunacak bir hal olur.»

Diye teminatını tekrar eder.

İkinci devrede İngiltere Avrupa'nın kendi aleyhinde hareket etmeyeceğinden artık emin bulunuyor. O halâ Mısır'dan çekilmekten bahseder! Ancak dudaklarının ucundan bu sözler dökülürken zihninde Mısır'da kalmak çaresini araştırır; müzakereler sürdükçe sürer, taallûller biribirini takib eder.

Hindistan nazırı Lord Kimberly, «Biz müstakar bir hükûmet teessüs eder etmez Mısır'ı bırakacağız. Hiç bir İngiliz hükûmeti Avrupa'nın yüzüne karşı başka yolda bir siyaset itiraf edemez» der.

İngiliz Maliye Nâzırı Sir Micheel Hicks Beach 1885'de mebusan kamarasında: «İngiltere Mısır'da ebedî olarak kalmak niyetinde değildir. İngiliz hükûmetinin biricik maksadı bu memleketi istikbâle hazırlamaktır.»

Diyerek İngilizlerin Mısır'da (ebedî) kalmayacağını ortaya kor!

Gladiston da: «İngiltere şerefi müsaid olur olmaz Mısırdan çekilmelidir. İlhaktan, himayeden hattâ işgalin gayri mahdud bir surette uzamasından bahsedilmesine razı değiliz. Bugüne kadar Mısır'da yaptığımız fedakârlıklar için taviz istemeyiz» sözleriyle İngiliz işgaline İngiltere şerefinin masaadesine kadar kendi kendisine mühlet alır! Lord Salsburi 1886 Fransa hükûmetine şu katî teminatı verir:

«Mısır'da gayri mahdud bir zaman için kalmak istediğimiz zannediliyor; bunda aldanılıyor. Biz Mısır'dan namusumuzla nasıl çıkabileceğimizi araştırıyoruz. Mısır'ı tahliyeye karar vermişizdir.»

Üçüncü devrede ise müşkiller hafiflemiştir; İngiltere Nil membalarında yerleşir; buradan şarkî Afrika'yı nezareti altına alır; Kahire - Ümid burnu demiryolunu vücuda getirmeğe karar verir. Bu devirde İngiltere artık tahliyesini hiç düşünmediği Mısıra aid işlerde, değil Devlet-i Âliye'nin bütün bir Avrupa'nın mevcudiyetini bile unutmuş gibidir. Hele Fransa ile 1904 anlaşmasından sonra kendisini hududsuz bir zaman için Mısır'ın fiilî ve hakikî sahibi sayar.

İngiltere ile Mısır'ın hukukan hâkimi olan Devlet-i Âliye arasında cereyan eden müzakerelerin safhaları da, İngilizlerin Mısır siyasetinde bu ilk ihtiraz, sonra biraz emniyet, daha sonra katî emniyet safhalarını takib eder.

18 - İngiltere ile müzakereler ve Mısır'a fevkalade komiser tayini...

Said Paşa'nın başvekâletinde Mısır işleri için Londra'ya fevkalâde bir elçi gönderilmek tasavvur edildi. Said Paşa bu memuriyete İngilizlere dost ve İngiliz diline vâkıf Ahmed Vefik Paşa'nın yahut hariciye nâzırı Asım (7 Şevval 1297 - 19 Cemaziyülâhır 1299) ve Evkaf Nazırı Kâmil Paşalar'dan birinin gönderilmesini Abdülhamid'e arzetti. Üç gün tereddüdden sonra kariha-i şahaneden Adliye Nâzırı Hasan Fehmi Paşa'nın gönderilmesine irade çıktı.

Fakat Hasan Fehmi Paşa'nın Londra'daki müzakerelerinden bir netice hasıl olmadı. İngiliz Hariciye Nâzırı Lord Granyil verdiği bir lâyihada Mısır'ın bitaraf addolunmasını, maliyesinin Devlet-i Âliye ve İngiltere ile Mısır memurlarından mürekkep heyet tarafından tensik edilmesini teklif etti; Mısır bir taraftan tecavüze uğrayacak olursa Devlet-i Âliye'ce müdafaa ve devletçe taleb olunursa İngiltere'ce de muavenet edilmesinin kabulünü istedi.

Hasan Fehmi Paşa bu şartların kabulü muvafık olacağını İstanbul'a arzetti; fakat dinleyen olmadı. Hasan Fehmi Paşa aleyhine bir çok dedikodular çıkarıldı. Paşanın İngiliz Hariciye Nâzırına Mısır işinin halli sürüncemede kaldığından bahseyledikten sonra:

– İşte bunun aramızda hüsnü suretle halleylemek için denize düşen yılana sarılır darbı meselesine göre biz de buraya geldik! dediği Bâb-ı Âli'de, sarayda, İstanbul'da şayi oldu.

Mısır meselesi ilk defa çıkıp da ikinci Sultan Mahmud Rusya Çarıyla anlaşmağa mecburiyet hissedince:

– Denize düşen yılana sarılır! demiş olduğu tevatüren nakledilirdi.

Hasan Fehmi Paşa'nın bu kadar büyük ve açık bir pot kıracağına insan ihtimal veremiyor. Eski vaziyetinden bahsederken lâf arasında Sultan Mahmud'un bu sözünü de mi zikretti acaba? Her halde Hasan Fehmi Paşa'nın Abdülhamid'ce diğer paşalara tercih edilmesini çekemeyenler Hasan Fehmi Paşa'yı umum nazarında düşürmek için bu sözü ballandırarak yaymakda, kendi hesablarına, menfaat gördüler.

Hasan Fehmi Paşa'nın Londra'da bulunduğu günlerde orta Asya meselelerinden dolayı Rusya ile İngiltere'nin araları son derecede açılmıştı; bu iki büyük devletin harbe girişmeleri ihtimali bile hasıl olmuştu. Fevkalâde elçinin Londra'da yaptığı müzakereler akamete mahkûm olduğu halde orada ikameti uzaması İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında Rusya'ya karşı bir ittifak müzakeresi mevcudiyeti şüphelerini uyandırmıştı.

İstanbul'daki Fransız, Alman, Avusturya elçileri Hasan Fehmi Paşa'nın artık geri çağırılmasını Bâb-ı Âliye tavsiye ediyorlardı. Bu sırada Mısır için yapılacak bir istikraz mukavelesinin bazı maddeleri Devlet-i Âliye'nin hakkına tecavüz göründüğü için Bâb-ı Âli bu maddelerin tadilini istemişti.

İngilere hariciye nezareti bu talebe karşı pek şiddetli davrandı. Müsürüs ve Hasan Fehmi Paşaların pasaportlarını vereceğini ve Mısır'ın Osmanlı Devletinden ayrılmasına teşebbüs eyleyeceğini Bâb-ı Âliye bildirdi. Bu tehdid karşısında Bâb-ı Âli yumuşamadı. Mukaveleyi (icabında Mısır'ın müdafaası metbuuna aid olduğuna) dair bir kayıd ilâvesiyle imzalamağa Müsürüs Paşa'yı memur etti. Hasan Fehmi Paşa da geri çağırıldı.

İngiltere tarafından memuren Mısır'a gönderilen Sir Drumont Wolf İstanbul'dan geçerken Mısır işleri için müzakereye girişmişti. Sadrazam Said Paşa'nın bu murahhasa ziyaretini iade ettiği sırada iki saat kadar mülâkatı uzatması Abdülhamid'in evhamını kurcaladı; fevkalâde elçinin huzura çıkması bu sebebden bir hafta teahhura uğradı!

Huzura kabulünün ertesi günü İngiliz murahhası Hariciye Nâzırı Asım Paşa ile birlikte hususî surette gene huzura girdi. Asım ve Evkaf Nâzırı Kâmil Paşalar kendisiyle müzakereye memur edildi. İngiliz murahhası, Osmanlı Devletince Sudan'a asker sevkine ve orasının Mısır'dan ayrı bir imtiyazlı kıta gibi değil de doğrudan doğruya Osmanlı idaresi altına alınmasına İngiltere'nin itiraz etmeyeceğini bildirdiği gibi Mısır'da ıslahatın Bâb-ı Âli'nin reyi alınarak yapılması, Mısır'ı başka bir devletin taarruzundan korumak için Osmanlı Devletiyle İngiltere arasında bir mukavele yapılması hususlarından da bahsetmişti. İngiltere yalnız Mısır'ın İngiliz askerinden tahliyesi için vade tayinini ileriye bırakmak istiyordu.

☆

Abdülhamid Kızıl Deniz sahillerine Osmanlı askeri sevkine muteriz bulunuyordu. Bu müzakereler zabt ve ikinci celsede tasdik olunmak üzere bir protokol tanzim edildi; İngiltere murahhasına gösterildi; o da doğru olduğunu tasdik etti. Abdülhamid bundan haber alınca derhal Sadrazam Said Paşa'yı mabeyne celbetti. İşin neticesi tamamen ortaya çıkmadan böyle protokol tanzimi devlet için taahhütleri tazammun edebileceği yolunda bir takım olmayacak mütalaalar yürüttükten sonra bundan sonra protokol tanzimini men ve bu protokolun da imza edilmemesini emretti.

İkinci içtimada hariciye kâtibi Naum Efendi sadece bir zabıt tuttu. Ertesi günü sadrazamla Osmanlı murahhasları mabeyne gittiler. Abdülhamid zabıtname usulünü de mahzurlu gördü! Yasak etti, asker sevkine taraftar olduğu için sadrazam Said Paşa'ya tekdirlerde bulundu. Bu müzakerelerden Osmanlı ve İngiliz hükûmetlerince Mısıra birer fevkalâde komiser tayininden başka fiilî bir netice çıkmamıştır.

İngiliz murahhasıyla yapılan görüşmeler hakkında yazılan mazbataya mabeynden üç gün cevap çıkmadı, tam bu sırada şar-

kî Rumeli hadisesi araya girdi; Said Paşa azlolunarak yerine Mısır meselesinde mabeynin talimatına göre hareket edeceği zannedilen Kâmil Paşa geçti.

Kâmil Paşa sadarete tayininden bir ay sonra Mısır fevkalâde komiserlerinin vazifeleri hakkında bir mukavele hazırladı, bu mukavele iki tarafça 24 Teşrinievvel 1885 tarihinde tasdik ve teati edildi. Osmanlı Devletince Mısır'a Gazi Ahmet Muhtar Paşa ve İngilterece Sir Dromond Volf fevkalâde komiser tayin edildiler.

İngilizlerin Mısır'ı işgallerinden evvel Sudan'da Mehdi hareketi başlamıştı. Abdülhamid Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın bu hareketi gözden uzak tutmamasını istedi. Mabeynden sadarete gönderilen bir tezkerede şu mütalaaları bildirdi:

«Sudan ihtilâlcileri İngiliz askerinin Mısır'a girişinden sonra Sudan taraflarına çekilmiş, Ârabî ve Mısır'da isyanda bulunmuş asker ve sipahi taburlarından ibarettir. Hattâ içlerinde birçok Türk zabitleri bulunduğu da Sir Dromond Volf'un verdiği lâyihadan anlaşılmıştır. Sudan ihtilâlcilerinin ellerinde silâh olarak kargı ok, yay ve nadir fitilli tüfek vardır. Bunlara nasihat kâfi değildir.

Muhtar Paşa'nın bunlara vereceği nasihatler vaktiyle Derviş Paşa'nın Ârabî takımına ettiği nasihatler ne derece tesir eylemiş ise ancak o kadar tesir eder. Derviş Paşa o vakit ne cevab almış ise Muhtar Paşa da öyle bir takım münasebetsiz cevablar alır. Ârabî'nin bile müstear bir nam ile ihtilâlciler içinde bulunması melhuzdur. (!) İhtilâlcilerin İngilizler daha İskenderiye'ye girmezden evvel malûm olan maksadları hidivin tebdiliyle Halim Paşa'nın hidivliğe tayini ve ileride Mısır'ın Devlet-i Âliye'den ayrılarak, orada bir Arab hükûmeti teşkili idi.

Bunların şimdi de bu eski maksadlarını takib edecekleri şüphesizdir. Muhtar Paşa bu noktaya pek dikkat etmelidir.»

(Abdülhamid'in bunu bildiğine göre Halim Paşa'nın hidiviyete tayinini istemesi bu fikir ve emellere zıd bir siyaset takib edeceğine dair Halim Paşa'dan vaid ve teminat almış olmasından ileri gelmiş olmalıdır.)

1883'de Abdülhamid Gazi Ahmet Muhtar paşa'yı memuriyetle Berlin'e göndermişti. Mahmud Muhtar Paşa *«Maziye Bir Nazar»* eserinde bu memuriyetin neticesini şöyle anlatıyor:

(Bu meselede Bâb-ı Âli Mısır'a tamamiyle el koymak için en iyi fırsatları kaçırmıştır. Artık meseleyi halletmek için İngiltere ile doğrudan doğruya uzlaşmaktan başka çare kalmamıştır. Akdeniz müvazenesinde ve Mısır'da doğrudan doğruya alâkadar olan Fransa ile teşriki mesai ediniz; İtalya'yı da ihmal etmeyiniz. Almanya'nın ne Akdeniz müvazenesinde, ne de Mısır'da alâkası yoktur.)

Bu sözler Almanya'dan bu meselede siyaseten ve fiilen hiç bir yardım ummak caiz olamayacağını Bâb-ı Âliye iyice anlatmış olmalıdır.

Gladston 1885 intihab mücadeleleri esnasında Fransa'yı tatmin ve teskin endişesiyle İngilterenin Mısır siyasetini şu sözlerle hülâsa etmişti: Ne ilhak, ne himaye, ne işgali uzatma, ne de her ne suretle olursa olsun tavizat!

Ne kadar samimi ve teminatlı bir siyaset idi bu! Hakikatte ilhak yok idi; Mısır resmen himaye altına alınmış da değildi; yalnız hariçten başka bir devletin değil, Mısır mülkünün sahibi sayılan padişahın bile eli oraya uzatılmamalı idi.

Gladston İngiltere Mısır'ı elinde tutmak üzere taviz siyasetini de bu sözlerle hatıra getirmek istemiş olmalı. Çünkü İngiltere Osmanlı Trablusunun cenubundan bir kısım araziyi Fransa'ya taviz gibi verdirmek fedakârlığını ihtiyar ettiği gibi Fas meselesinde de bu siyaseti mükemmel tatbik eylemiştir! İşgal ise uzadıkça uzadı! Ta umumî harbe ve bugünkü vaziyete kadar!

Bir Mektup ve Açıklama:

Siyasal bilgiler okulunun eski mezunlarından Beyazıd'da Hasan Paşa simitçi sokağında bay Tahsin'den aldığım bir mektubda deniliyor ki:

«Mısır meselesine aid makalelerinizde bir aralık sadaret makamına geçen Abdurrahman Paşa'nın bu meseledeki rolü ve bu yüzden menkûbiyeti sebepleri hakkında izahat göremedim. Paşa'nın müsellem olan hamiyet ve sadakati, kuvvetli seciyesi itibarıyla bu işte de her halde dürüst ve vatanperverane, hattâ mütecellidane bir siyaset takib etmiş olacağında hiç şüphe yoktur.

Memduh Paşa'nın «Esvat-ı Sudur» risalesinde Abdurrahman Paşa'nın Mısır'a asker sevkine taraftar olduğunu, hattâ İstanbul'da asker toplandığı sırada bundan maksad hal'i olduğuna dair Abdülhamid'e verilen bir jurnal üzerine azil ve sonra valilikle Kastamonu'ya teb'id edildiği gösteriliyor. Bu noktayı da tenvir ve izah etmekle bir eksiği tamamlamış olacaksınız.»

Abdurrahman Paşa'nın başvekâleti zamanında İstanbul'da Abdülhamid razı olmadığı için Bâb-ı Âlice iştirak edilmeyen elçiler konferansında Devlet-i Âliye'ce Mısır'a asker sevki hakkında müzakereler geçmiş idiyse de bu teklif ancak onun azlinden ve Said Paşa'nın tekrar başvekâlete tayininden sonra ciddiyetle ortaya konulmuştur.

Memduh Paşa «Esvat-ı Sudur» risalesinde Abdurrahman ve Said Paşalar zamanları hadiselerini biraz biribirine karıştırmış görünür. Abdurrahman Paşa'nın başvekâlete tayininden yetmiş gün sonra İskenderiye İngiliz amiralı tarafından topa tutulmuştur. Vaziyet vahamete girince Abdülhamid için mesuliyeti kendisinden başkasına atfettirmeği istemek tabiî idi! Böyle mühim bir zamanda siyasî dirayetini kâfi görmediği Abdurrahman Paşa'yı bu sebeple hemen azletti,paşa hamiyet ve sadakati muktezasınca asker sevkinde tecellüd göstermeğe bile vakit bulamadı.

Abdülhamid asker toplamaktan daima tevehhüş etmiştir. Mısır'a asker sevki işi daha konferansta müzakere edilirken Abdulhamid'in bu tevehhüşünü ve Abdurrahman Paşa'nın buna meylini bilenlerin hal' maksadını ileri sürerek jurnal vermekte, Memduh Paşa'nın tabirince "saraya kağıtlar uçurmakta", hattâ azilden sonra da hünkârı paşa aleyhinde iğzap etmekte istical göstermiş olduklarında şüphe edilemez. Mısır'a gönderilmek üzere asker toplamak istemenin hal' maksadıyla olduğuna dair saraya takdim edilmiş jurnallar bulunduğunu ben başka zevattan dahi işittim.

Hakkımdaki teveccüh ve iltifatları dolayısıyla Bay Tahsin'e teşekkürler ederim.

19 - Abdülhamid Mısır'a asker sevkine neden cesaret edemedi?...

Bir ara İngiltere hükûmeti, devletler tahliye yüzünden Mısır'da nizam ve asayiş muhtel olmayacağı reyinde bulunurlar ise askerlerini 1888 senesi iptidasında çekeceğini Fransa'ya bildirmişti. Mısır'ı tahliyesinde bu kıtanın Belçika için mevzu şartlara göre bitaraflığının kabulünü, Süveyş Kanalının her vakit serbest ve bîtaraf sayılmasını da teklif eylemek emelini göstermişti. Fakat evvelâ Mısır maliyesini düzeltmeğe medar olmak üzere alacaklarının faiz miktarından yüzde yarımın tenziline muvafakat etmeleri lâzım idi. Buna ise Fransız mebusları hiç razı olmadılar. Konferansları komisyonlar takib etti; Mısır işleri hakkında İngiltere'nin Avrupa kabinelerine verdiği her projeye mukabil Fransızlar da projeler yaptılar. İşler de böylece sürüncemeden kurtulamadı. Bu müzakerelerin faydalı tek bir neticesi olmak üzere Süveyş Kanalı'nın serbestisi hakkında 29 Teşrinievvel 1888 tarihinde İstanbul'da bir mukavele aktolundu.

Kâmil Paşa'nın Mısır meselesi hakkında yazdığı izahattan anlaşıldığına göre: Sadareti esnasında bir gün bu mesele müzakere olunur iken Sir Drumond Wolf kendisine:

– İngiliz askeri Mısır'dan çekildikte Mısır'da emniyet ve asayişi muhafaza için hidivin maiyetinde iki tabur Türk askeri bulundurmağa Bâb-ı Âlice müsaade olunur mu? diye sorar. Kâmil Paşa o gün bu suale cevap veremez; ertesi günü bizzat padişaha arzeder. Abdülhamid şu cevabı verir:

– Mısır'da daimî surette Türk askeri bulundurulması asla caiz değildir! Mısır'da bırakılacak bu askerler ve bunlar tebeddül olundukça yerlerine gönderilecek diğerleri Mısır terbiyesiyle ülfet ederler; memleketlerine avdetlerinde burayı beğenmez olurlar! Mısır'ı hemşerilerine vasf ve hikâye ile sair ahalide de

Mısır'a bir meyil doğmasına sebep olurlar! Bundan melhuz olan bir çok mahzurlara binaen teklifin kabulü asla tecviz olunamaz. Bir de bir vilâyetin emniyet ve asayişini muhafaza o vilâyetin müstahfaz askerine aiddir. Bu vazifenin diğer vilâyetler halkına yüklenmesi asker arasında şikâyeti davet eder! Suale böyle cevap veriniz.

Kâmil Paşa Abdülhamid'in vehim galebesiyle zihnine gelen reyden döndürülmesine imkân olamayacağını düşünür, zaten kendisi padişah nazarında Mısır terbiyesi almış bulunmakla müttehem bulunuyordu; padişahın reyini değiştirmeğe boş yere uğraşmaktan ve hakkında emniyeti ihlâl edecek şüphe uyandırmaktan ise bu iradeye uymayı tercih eder; elçiye Mısır'da daimî Türk askeri bulunmasına muvafakat edilemeyeceğini anlatır.

Bundan sonra elçi Mısır hidivine Rumeli'den gönüllü Arnavud askeri yazılıp istihdam eylemeğe müsaade olunup olunamayacağını sorar; Kâmil Paşa bunu da arzeder; Abdülhamid'in bu da merakına dokunur:

– Böyle gönüllü asker yazılması Rumeli ve Arnavudluk'ta mükellef efradın azalmasını intac eder; caiz olamaz. Cevabını verir!

İngilizlerle nihayet bir tahliye mukavelesi yapıldı; padişahın iradesine iktiran etti; iki nüsha olarak tanzim ve iki taraftan imza olundu; bir nüshası İngiltere'ye gönderildi; Abdülhamid tarafından da tasdik olunduktan sonra teati edilmek üzere İstanbul'a gönderildi. Fakat bu mukavelede ihtiyac halinde Devlet-i Âliye ile İngiltere'nin Mısır'a müştereken asker sevkiyle müdahele icra eyleyecekleri yolunda kayıdlar var idi.

Bu mukavelenin tanzimi sırasında mabeyn ve Bâb-ı Âli ile İstanbul'daki büyük devletler sefarethaneleri arasında garip ve entrikalı müzakereler geçti. İttifakı müselles -*Almanya, Avusturya, İtalya*- elçileri mukavelenin tasdikini tavsiye ediyorlar,

Rusya ve Fransa elçileri ise buna itiraz eyliyorlardı ve en ziyade muhalefet Fransa'dan geliyordu. Fransa elçisi Montebello mukavelenin tasdik edilmemesinden müşkilât çıkacak olursa Fransa'nın yardımını bile vadediyordu!

Rusya elçisi: "Devlet-i Âliye saltanat haklarının bir kısmını rızasıyla İngiltere'ye bırakıyor; bu halde Rusya devleti de Osmanlı tamamiyet-i mülkiyesinin zâmini sıfatıyla taahhütlerinden feragat edecektir. Esasen bir müddetten beri Bâb-ı Âli Rusya'ya karşı zıddiyet gösteriyor; bu hal harbe müncer olur!" tehdidinde bulundu.

Fransa ve Rusya elçilerinin bu mukavele ile İngiltere'nin Mısır'da padişahın hükümranlık haklarına iştirak eylediği hakkında yaptıkları bu gayri resmî ilkaat üzerine Abdülhamid mukaveleyi tasdikte taallül ve imtina göstermeğe başladı; Kâmil Paşa'ya mukavelede tadilât icrasına teşebbüs eylemesini emretti. İngiltere tadil teklifini katiyetle reddetti.

Abdülhamid mukavelenin, "Mısır'da iğtişaşlar veya haricî tehlike zuhurunda Osmanlı hükûmeti asker sevkiyle karışıklığı teskin ve haricî tehlikeyi def için lâzım gelen tedbirlere derhal tevessül edecektir. Bununla beraber başka meseleler araya girer de asker sevkine manî çıkar ve yardıma ihtiyaç hissedilirse İngiltere'ye müracaat eyleyecektir" yolunda tadilini istiyordu.

Mukavelenin böyle kendisince tasdiki kabil olacak bir şekle ifrağı için Prens Bismark'ın İngiliz kabinesi nezdinde teşebbüste bulunması mümkün olup olmadığını Almanya elçisi Radoviç vasıtasıyla istimzac etti ise de Prens Bismark'tan da kafi bir cevap alamadı.

İngiliz murahhası İngiltere'nin Mısır'da metbuiyet haklarına iştiraki hakkındaki itirazları bir dereceye kadar bertaraf edebilecek mahiyette Bâb-ı Âliye bir nota verdi. Bâb-ı Âli de mukavelenin tasdiki lâzım geleceği hususunda Sultan Hamid

devrinde nadir görülür bir ısrarda bulundu. (8 Şevval 1304) Fakat Sultan Hamid de mukaveleyi tasdikten imtinada ısrar etti.

20 - Mısır üzerinde Fransız - İngiliz rekabetinin gizliden gizliye devam etmesi...

Kâmil Paşa hatıratında, Devlet-i Âliye'nin İngiltere ile ittilâf halinde bulunmasını isteyen devletlerin siyasetlerini terviç eden mukarriplerin telkinatının da Abdülhamid'i bu yolda teşci eylemiş olmasından şikâyet ediyor. Hatıratının 20 nci sahifesinde, "mukavelenameyi tasdik ettirmeği M. Nelidofa taahhüt eden Yusuf Rıza Paşa'nın en ziyade müessir olan ilkaatı maruzatı âcizinin tesirini selbeylemiştir" diyor.

İngilterenin itilâf kabul etmeyecek surette alacağı tavır ve vaziyet üzerine Fransa elçisi Monte Bello, Abdülhamid'in fikrini tebdil etmesinden telâşa düşmüş ve Osmanlı diplomasi tarihinde görülmemiş bir vesika olmak üzere Abdülhamid'e bir arize takdim eylemişti. Elçi bu arizesinde, irad ettiği itirazları ve teminatı tekrar ile Abdülhamid'in efkâr ve evhamını tahrik edecek bir delil kullanmış idi.

Mısır meselesi hakkında sefaret müsteşarlarından Rauf Ahmet ve Ragıp Raif Beyler tarafından tertip edilen lâyihada bu Türkçe arizenin sureti evrak hazinesinde mahfuz bulunduğu gösterilmektedir. Lâyihada bu münasebetle şu dikkate şayan izahat da veriliyor.

(Fransız elçisinin Türkçe arizesinin tarihi 19 Haziran 1887 dir. Mabeynden 24 ramazan 1304 tarihinde sadarete gönderilmiş bir tezkerede ise elçinin bu arizesinden bahsolunmuştur. 24 Ramazan 1304 tarihi 4 Haziran 1303 ve 16 Haziran 1887'ye isabet, yani arizeye takaddüm eder!

Bu hal bu arizenin evvelce mabeyin erkânından ve Rusya ile Fransa politikası alet ve mürevviçlerinden bazı mukarripler vasıtası ve Abdülhamid'in malûmatı ile tertip ettirilmiş olması ihtimalini hatıra getiriyor. Elçinin arizesi lâyihaya aynen alınmıştır. Biz buraya mealini muhafaza ile beraber ibaresini sadeleştirerek, (dua ve hürmet cümlelerini hazfederek) alıyoruz.

"Mısır mukavelesinin tasdikinden neşet edecek hali kabul etmemeğe Fransa devletince katiyen karar verilmiştir. Bu mukavelenin tasdiki takdirinde Fransa devleti Akdenizde muvazenenin iptalinden mutazarrır olacak, menfaatlerini muhafazaya itina ile kendisince lüzum göreceği tedbirleri ittihaz eyleyecektir. Mukavele padişah tarafından tasdik edilmeyecek olursa bundan doğacak neticeler ne olursa olsun Fransa devleti zât-ı şahaneyi vikaye eyleyecektir; bu hususta padişaha katî teminat verilmesi için Fransa hükûmeti elçi bendelerine mezuniyet vermiştir. Buna binaen zât-ı şahanede tereddüde mahal kalmamıştır."

"Müslümanların bu derece büyük telâş ve ıztırabını hakkiyle mucib olan bu mukaveleyi tasdik etmemekle zât-ı şahane Müslüman milletleri pek sevindirmiş olacaktır. Bundan maada Fransız ve Osmanlı Devletleri arasında asırlardan beri mevcut itilâfın bağları da teyit ve tahkim edilmiş bulunacaktır. Zaten İngiltere'nin harisane niyet ve tecavüzlerine karşı yalnız Fransa'nın garezsiz (!) politikası Osmanlı ülkesini vikâye edebiliyor. Buna nazaran elbette Fransız - Osmanlı itilâfının vikayesi nezdi şahanede daha ziyade menfaati mucip görülecektir."

Gene Kâmil Paşa'nın anlattığına göre: Mukavelenin akdini müteakip Fransa elçisi kont Montebello bir gün Bâb-ı Âliye geldi. Mukavelenin şartları iyi olmadığını söyledi. Kâmil Paşa da şu cevabı verdi:

– İnşallah Tunus'un Fransız askerinden tahliyesi için yakında sizinle de böyle bir mukavele akdi emelindeyim!

Kâmil Paşa bu konuşmasını bazı elçilere de hikâye etmişti. Meğer Almanya elçisi macerayı hükûmetine yazmış; bir kaç gün sonra Bâb-ı Âliye geldi ve Kâmil Paşa'ya:

– Her ne vakit Bâb-ı Âli Tunus hakkındaki tasavvurunu kuvveden file getirecek olursa teşebbüslerinde Almanya devletinin müzaheretine itimat eylemesini tebliğe memurum dedi. Kâmil Paşa İngiliz murahhasının İstanbul'dan avdetinden sonra Fransa hariciye nezaretinden İstanbul sefaretine gelen ve sureti Bâb-ı Âliye tevdi olunan bir telgrafnameyi de hatıratına almıştır. Bu telgrafnamesiyle Fransa hükûmeti Bâb-ı Âliye şöyle teminat veriyordu:

"Hükûmet-i seniyeye şurasını beyana mezunsunuz: Eğer siyasî mesleğini devletlerin ittifakı dairesinde kuvvetlice muhafaza ederse bizi her halde, her işte kendisine yardıma meyyal bulacaktır. Hassaten Mısır işlerinde tarafımızdan bir çok defa şerh ve izah olunan siyasî mesleğe *-ki padişahın Avrupa'ca makbul ve musaddak fermanlar ile tayin ve tasrih edilmiş hüküm ve nüfuzu altında Mısır idaresini tekrar Mısır'a vermekten ibarettir-* uyacak bir politika için bizim germi ile yardım edeceğimiz muhakkaktır. Bâb-ı Âli fikir ve niyetlerini muntazaman tarafımıza bildirir ise ve Fransa'nın haricinde hiç bir suretle taahhüde girişmez ise bize güvenebilir."

İngiltere ile yapılan mukavelenin tasdik edilmemesi için Bâb-ı Âliyi böyle sıkıştıran, padişaha bu kadar teminat veren Fransa'dan Devlet-i Âliye'ye Mısır işlerinde sonra hiç hayır olmadı! Fransız siyaseti İngiltere karşısında zoru görünce Devlet-i Âliyeye yardımdan yan çizmekten hiç çekinmedi!

Bu sırada Sadrazam Kâmil Paşa Abdülhamid'i İngiltere'ye karşı daha emniyetli bir siyaset takibine meylettirmeğe çalışıyor, fakat muvaffak olamıyordu. Abdülhamid Sudan ihtilâli ile hilâfet ve Araplık meseleleri, İngiltere'nin sayasî mesleği hakkında ne-

ler düşündüğünü mabeynden Kâmil Paşa'ya gönderilmiş olan 13 Kanunuevvel 1303 tarihli bir tezkere ile anlatıyordu:

"Sudan ihtilâlinin müstakil ve münferid sebebi Osmanlı Devlet ve hilâfetine karşı müstakil bir Arap hükûmeti teşkil etmek, hilâfeti oraya naklettirmek fikridir. İhtilâlciler ve bunları zımnen veya sarahaten, fiilen ve maddeten teşvik ve iğva edenler hep bu fasit ve siyasî fikrî maksatlarına hedef etmişlerdir.

"Mısır'da İstanbul'da, diğer Osmanlı memleketlerinde de bu fikrin hâdim ve mürevviçleri pek çoktur. İngiltere devletinin de gizli siyasî emel ve niyetleri buna tamamen uyar. Sudan ihtilâli başladığı vakit asla ehemmiyeti yoktu; cüzî bir kuvvetle defi, izalesi kabildi. Mahiyetine Arabî isyanının devamı nazarıyla tereddütsüz bakılabilecek olan bu ihtilâl ise bugüne kadar devam etti, devamını temin eden sebepler ile gittikçe kuvvet ve vahamet kazandı; Hicaz karşısında Kızıl deniz sahillerine dayandı."

"İngilizler, Rusya ve Fransa ile aralarında politikaca olan tezad ve rekabetleri taraflarına meylettirememiş olmalarından dolayı bize gücenmişlerdir. İngilere devleti her hususta meşhud ve mücerrebdir ki, ilk evvel ve belki münhasıran kendi menfaatlerine ehemmiyet verir; dost ve müttefiki olan devletleri her şeyden evvel kendisinin menfaatlerine çalıştırmaktan başka şey düşünmez.

"İngilizler Devlet-i Âliye'yi de şu son senelerde germi ve ihtimam ile kendi taraflarına meylettirmeğe uğraştılar. Bu da Ruslar ile aralarında bir muharebe çıkmak ihtimaline mebni idi. Halbuki Devlet-i Âliye Rusya'ya yakındır; hududunun büyük kısmı Rusya ile müşariktir; Karadeniz limanları, hattâ İstanbul bile Rusya'nın Karadeniz limanlarında bulunan kuvvetine karşı muhataradan salim değildir. Böyle bir muharebe zuhurunda İngiltere'den göreceğimiz yardım mecburî olarak keenlemyekün

hükmündedir. Allah etmesin, bir mağlûbiyet halinde devletimizin hayatı bile büyük tehlikede kalabilir. Galebe takdirinde toplayacağımız semereler ise lâşey mesabesindedir."

Bir de Avusturya, İtalya ile diğer küçük hükûmetlerin yardımına, hiç olmazsa bitaraflığını temin için İngilterenin kendilerine edeceği vaidler hep hükûmetimizin zararına olmak ihtimali pek kuvvetlidir. Bunun için gerek galip, gerek mağlûp, Devlet-i Âliye'nin her halde büyük zarar ve hasara uğrayacağı bedihîdir."

İngiltere'ye karşı düşünceleri böyle hülâsa edilebilen Abdülhamid'in mukaveleyi tasdikten imtinaı İngiltere'ce malûm olunca başvekil lord Salsburi, "her ne zaman Mısır dahilen ve haricen vukubulacak muhataraya yalnız başına müdafaaya iktidar kazanacak olursa o zaman İngiltere devleti Mısır'dan askerini mukavelesiz çekecektir."

Tebliğinde bulundu. Bu, «artık Mısır İngiltere idaresinde kalacaktır» demenin İngilizcesi idi! Bundan sonra Londra'da Osmanlı elçisi Rüstem Paşa Mısır işleri için ne vakit müzakereye koyulmak istese Lord Salsburi'den:

– Artık müzakereye mahal kalmadı cevabını alıyordu. Salsburi bu günlerde irad ettiği bir nutukta da şu sözleri söylemişti:

(İngilterenin tavır ve vaziyeti icraatının tabii bir neticesidir. İngiltere tarafından işgal edildiği vakit Mısır karmakarışık idi. Osmanlı Devleti ile bir tesviye sureti aktetmek istedik; teşebbüsümüz neticelenmedi; bu muvaffakıyetsizlik bizi bütün taahhüdlerimizden kurtardı!)

Zâten Abdülhamid, Âli Paşa'nın (saltanatı seniyenin yalnız mütemmim bir cüzü değil, mabihil hayat bir kısmıdır) diye tavsif ettiği Mısır'ı artık gözden çıkarmıştı! O artık Mısır ile sıkıca temastan bile sakınır olmuştu! Onun fikrinde saltanat makamına karşı Müslüman Mısır'ın Hıristiyan Bulgaristan'dan farkı kalmamıştı!

Prens Bismark İngiliz Hariciye Nâzırı Granvil'e Fransa'nın muhalefetini celbetmemek için:

– Mısır'da Devlet-i Âliye'nin müsteciri olmalısınız! tavsiyesinde bulunmuştu.

İngilizler de umumî harbe kadar Devlet-i Âliye'ye Mısır hazinesinden ancak «icare-i zemin» kabilinden bir vergi verdirdiler!

Sükût ikrardır!..

«Ârabî vak'ası» olmuştu. Başvekil Abdurrahman Paşa (13 Cemaziyülâhır 1299 - 24 Şaban 1299) Mahmut Nedim ve Cevdet Paşalarla birlikte halin vehametini Sultan Abdülhamid'e arza karar verildiği tarzda maruzatta bulunur. İki refiki ise ağızlarını açmazlar. Abdurrahman Paşa'nın sözleri bitince Abdülhamid kendilerine izin verir.

Bâb-ı Âliye avdette üç vezir arasında bir münakaşa çıkar. Abdurrahman Paşa kendisine hiç yardım edilmediğinden şiddetle şikâyet eder. Mahmut Nedim Paşa şu cevabı verir:

– Suâl-i âli olmadan huzuru hümâyunda söz söylenmez! Cevdet Paşa daha sert davranır:

– Biz yerli yersiz peki diyen dalkavuklardan değiliz. Sükûtumuzla sizi tasdik ettik, bu kâfi değil mi?

Âli Paşa sağ olsaydı!..

Mısır'ın İngilizlerce işgalinden mütevellid heyecanlı mesele hakkında cereyan eden müzakere ve konuşmalar esnasında idi. Said Paşa Mısır'a asker sevkine, Sudan'ı doğrudan doğruya Osmanlı idaresi altına geçirmeğe çalışıyordu. Fakat asker sevki yolundaki ısrarları Abdülhamid'in tevahhuşunu tezyid ediyordu. Padişah Said Paşa'ya calî veya hakikî mi belli olmayan tehdidlerde bulunuyor, infialler gösteriyordu. Hariciye Nâzırı Asım ve Evkâf Nazırı Kâmil Paşa'lar da mükâlemelere memur idiler.

Üç paşa mabeyne gidip geliyor, Serasker Hacı Ali Bey irade üzerine iradeler tebliğ ediyordu. Bu dilsiz, sonsuz müzakerelerle devletin hukuku payimal olup gidiyordu. Bir gün paşalar Beşiktaştan vapurla İstanbul'a avdet ediyorlardı, devletin haline pek acıyorlardı. Asım Paşa:

– Çok zahmet çekiyoruz. Âli Paşa sağ olsa idi böyle şeyler olamazdı, der. Kâmil Paşa:

– El, kol bağlı, Âli Paşa sağ olaydı ne yapabilirdi cevabını verir. Said Paşa ihtiyatlı söz söylemeği tercih eder:

– Zât-ı şahanenin maksadı işin her cihetini tahkik ile bir hata vukuuna mahal vermemektir. Hizmet yolunda çektiğimiz zahmetlere ilişmemeliyiz!

Hanedandan olmayan şehzade...

Abdülmecid'in firaşına giren gözdelerine yatak odasından çıktıklarında bir bardak şerbet verilirdi. Bu şerbetin gebeliğe karşı bir ilâç olduğu sarayca şayi ve maruf idi. Sultan Mecid'in gözdelerinden ... hanım bu şerbeti içer gibi yapar, aldığı vaziyetle gerdanından iç çamaşırına döker. Odasına girince elbisesini, çamaşırını değiştirirdi.

Sarayda yapılan ihtiyatlara rağmen kendisinden gebelik şüphesi uyanan her odalık ilk ayında halini bildirmek mecburiyetinde idi; aksi takdirde şiddetli ve elim cezalara uğraması tehlikesi var idi.

... hanım gebe kalmış iken üç ay halini gizlemişti. Sonra bu gözdenin mabeyinci ... Bey'le evlenmesi hakkında irade sadır olur, Gözde hanım korkarak halini meydana koyamaz; mabeynciye nikâh edilir. ... hanım altı aylık evli iken dünyaya bir erkek çocuk getirir. O vakit hal ve keyfiyeti bir tezkere ile Sultan Mecid'e arzeder. (Hesab ediniz; anlarsınız!)

Diye yazar. Ancak Abdülmecid: (Başkasının nikâbında doğan çocuk hanedan sayılamaz!) cevabını verir. Bununla bera-

ber çocuğa hazineden maaş tahsis ettirir; validesine de mahlûlden bir ev ihsan eder. İşte bu çocuk Z. İ. Paşadır.

Z. İ. Paşa yaşça Abdülhamid'den küçüktü. Abdülhamid Z. İ. Paşa'nın baba bir kardeşi olduğunu bilir, bu açıkta kalmış kardeşe pek teveccüh gösterirdi. Z. İ. Paşa'nın Abdülhamid'e fevkalâde sadakatinde bu rabıtanın da tesiri olmuştur.

Üç suikast...

Abdülhamid'in ilk saltanat senelerinde suikasta benzer bazı teşebbüsler olmuş, fakat bunlar sebep ve mahiyetleri tamamiyle anlaşılamadan kapanıp kalmıştır.

Mahmut Nedim Paşa sadaretinde ittihaz olunan malî tedbir yüzünden son derece mutazarrır olmuş hamillerden Fransız Renîye ve arkadaşları Paris sefiri Arifî Paşa'ya bir tehditname göndermişlerdi.

Bu sırada bir cuma günü Abdülhamid camie gitmek için arabaya binmek üzere iken bir ecnebi elinde bir kama ile hücum etti. Herif yakalanırken:

– Konsolit! Konsolit! diye bağırıyordu. Beşiktaş muhafızı Hasan Paşa herifin hemen orada işini bitirdi!

Bu adamın hamillerle alâkası olmak ihtimali var ise de kim olduğu bile tayin edilemedi.

H. 1294'de İstanbul ahalisinden mevkib-i hümâyunda bulunmak üzere tertib edilen alayların ilgasından sonra Abdülhamid bir hatıra olmak ve kıyafetleri baki kalmak üzere bu alaylar efradından Vehbi, Kenan, Seyfeddin Efendileri yaverleri silkine almışdı. Bunlardan Seyfeddin Efendi İstanbul'un maruf Rum ailelerinden Legofetlere mensub idi; biraderine kin bağlayarak Avrupa'ya gitmiş, oradan gönderdiği anahtarlı çekmece -*Maşin*

enfernal- ile kardeşini mecruh ve kör etmiş, sonra İstanbul'a gelerek İslâmiyeti kabul ile bu alaylara dahil olmuş idi.

Seyfeddin Efendi 1296 rebiülevvelinin on ikinci günü mevlûd alayı esnasında her ne sebeple ise Abdülhamid'e suikast etmek ister, Abdülhamid atla Mecidiye camiine gidecekti. Seyfeddin Efendi alay mahalline gelir, üstündeki mevadı müştaileyi kullanmağa mübaderet eyler; mevlûd alayında bir hercümerc olur. Padişah Mecidiye camiine girer; mevkib efradı hünkâr yaveri kıyafetindeki Seyfeddin Efendi'yi yakalarlar.

Seyfeddin Efendi istintak edilir; fakat ne suretle oldu ise cezadan kurtulur. Yalnız hudut haricine çıkarılmakla iktifa edilir! (21)

Bir İtalyan bir gün Yıldız sarayının koltuk kapısı önünde başında şapkasıyla dolaşmağa başlar; birdenbire silâhını teşhir ile içeriye girmesine mümanaat eden kapıcılardan bir kaçını katil veya cerheder; içeriye girmeğe muvaffak olur. Önüne çıkan bir yaverle mücadele neticesinde yaver mecruh, İtalyan da maktul olur. (22)

Bu herif bu delice hareketi ne maksatla ihtiyar etmişti? Deli mi idi? Bu da meçhul kalmışlar.

İkinci Bölüm

YEMEN MESELESİ

1 - Osmanlı Devleti'nin Kuveyt meselesi ve körfezdeki İngiliz emperyalizmi...

Kuveyt ihtilafı...

Kuveyt on sekizinci asırda Arap kabileleri tarafından İranlılardan istirdad olunmuştur; Midhat Paşa Bağdat valiliğinde aşiret reislerini, padişaha itaat ve sadakatlerini temin için icabında teb'id, ekseriya tatyip ve taltif eylemiş ve az çok muvaffak olmuştu.

Kuveytliler gemilerinde kendilerine mahsus bir sancak ittihazı ve 1870 tarihlerine kadar bu sancakla seyahat ve ticaret etmişlerdi.

Midhat Paşa Kuveyt reislerini Basra'ya celbederek mevkilerinin muhatarasını anlatmış, gümrük resmi ve vergi ile mükellef tutulmayacaklarını temin ile bu yolda kendilerine bir de senet vermiş, onlar da Basra'ya merbutiyeti kabul ile Osmanlı sancağını çekmeğe muvafakat eylemişlerdi.

Bununla beraber Kuveyt şeyhleri ancak dinî cihetle padişahın metbuiyetini kabul eylemiş bulunduklarını ve memleketi istedikleri gibi idare etmek hakkını haiz olduklarını iddiadan feragat etmiyorlardı. Osmanlı hükûmetince Kuveyt şeyhlerine kaymakamlık unvanı veriliyor idiyse de Arabistan'ın ve Irak'ın bir çok noktaları gibi Kuveyt dahi hakikatte hiç bir zaman fiilen hâkimiyet ve inkıyad altına alınmış değildi. Hindistan'ın zaptından sonra Acem körfeziyle hinterlandı İngiltere'nin dikkat gözünü celbeylemişti.

İngiltere buralarını da elde etmek için Maskat, Umman, Bahreyn, sonra Kuveyt şeyhlerini himayesi altına almak yolunda her türlü deneme ve teşebbüslerde bulunmuştu.

Eski Hindistan "hidivi vice - roi" Lord Kürzon hassaten bu mesele ile uğraşmıştır. Lordlar meclisinde irad ettiği bir nutukta, "İran körfezi Hindistan'ın deniz hudududur. Hindistan imparatorluğunu tamamıyeti ve selâmeti meselesinde yalnız bir esas ve bir prensip vardır: Biz İran körfezinde hiç bir rakip kabul edemeyiz."

Demişti. Hindistan umumî valisi iken de neşriyatında, "İran körfezi kimin elinde bulunursa Bombay körfezinden mesafesi dört gün olmak dolayısıyla İngiliz nüfuzunun yolunu keseceğini" göstermiş (23) ve "Basra körfezinde bir liman imtiyazının Rusya'ya veya herhangi bir hükûmete verilmesini İngiltere'ye karşı hazırlanmış bir hareket, statükonun delice bozulması, uluslar arasında harbe tahrik gibi bir hal mahiyetinde telâkki ederim. Buna razı olacak bir İngiliz kabinesiyle mücadele ederim ve böyle bir cürüm işleyecek İngiliz kabinesini memleketine hain sayarım" diyecek kadar ileri gitmişti. İngiltere Kuveyt tarzında bir idareye tâbi olan (Bahreyn) adalarında korsanlığın men'i bahanesiyle Bahreyn şeyhine imza ettirdiği bir mukaveleye istinaden 1820 senesinden beri (Bahreyni) müstakil addeyliyordu.

İngiltere bu mukaveleyi yaparken nüfusu yirmi beş bini bulan bu adalarda Osmanlı hükûmetinden fiilî bir nişane görmediğini ileri sürerek burasının istiklâlini iddia etmişti. 1870'de artık buralarda depolar, limanlar yaptırmış, Osmanlı hükûmetinin adada askerî ve mülkî memurları yok iken, o siyasî memurlar ikame etmişti. Etrafta gezen İngiliz harp gemileri şeyhlerin oturdukları yerler önünde karakollar ikamesiyle nüfuz ve himaye eserleri gösteriyor, Bahreyn'in dahilî işlerine hiç bir vakit bigâne kalmıyorlardı. Bâb-ı Âli her fırsatta Bahreyn üzerinde metbuiyet iddiasını serdeyliyor ise de İngiltere kabul etmiyordu.

1892'den sonra ise, İngiltere Bahreynliler'in kendi himayesinde olduklarını resmen iddiaya başlamıştı.

İngiltere bu himayeyi Basra körfezindeki diğer şeyhlere de teşmil ediyordu. Bu şeyhlerle yaptığı mukavelelerde onlara şu esasları kabul ettirmişti. (24)

Bu şeyhler İngiltere'den başka bir hükûmetle siyasî münasebette bulunmayacaklardır; İngiltere'nin rızası olmadıkça herhangi bir ecnebî hükûmet memurunun memleketlerinde oturmasına müsaade etmeyeceklerdir; topraklarını İngiltere'den maada bir devletin işgal etmesine müsaade etmedikleri gibi başka hükûmete de satmayacaklardır. İngiltere bu usulü Kuveyte de tatbik eylemekte vakit kaybetmiyecekti. Şeyh Essabah tarafından kurulmuş olan Kuveyt şeyhliği İngiliz himayesine bu şeyhin torununun oğlu Mübarek zamanında geçmiştir.

İngilizler Kuveyt limanının İran körfezinde pek mühim bir nokta olduğunu görerek daha 1820'de buraya bir memur ikame etmiş idiyseler de Araplar Basra Osmanlı memurlarıyla birleşerek bu İngiliz'e o vakit pek ziyade eza ve cefada bulunmuş, bu adam da hizmetini terke mecbur kalmıştı. Fakat İngilizler bu muvaffakiyetsizliğe bakmadılar. Kuveyt'i coğrafî mevkiî ve limanının emniyeti hasebiyle (Britiş İndiya) deniz ticaret kumpanyası için iskele ittihaz ettiler.

Deniz ticaretiyle ve inci avı ile uğraşan Kuveyt ahalisinin iki bin gemileri vardı.

Bağdat demiryolu imtiyazı Almanlar'a verildiği zaman burasının bu hatta münteha noktası ittihaz edilmek istenilmesi, iktisaden ve siyaseten ne kadar hırsla el uzatılmağa lâyık bir yer olduğunu tamamıyla göstermiştir. Kuveyt limanının günden güne kazandığı ehemmiyeti gören hükûmet burasını Basra sancağına tâbi bir kaza addeyliyordu. Fakat Kuveyt şeyhleri Basra vilâyetine karşı "kazaları" dahilinde istiklâl tavrını muhafaza ediyorlardı.

Büyük kardeşi Abdullah Paşa'nın vefatında yerine "Kuveyt kaymakamlığına" geçen Mübarek Essabah vaktini boş geçirmeğe meyyal olanlardan değildi. Mübarek'in Basra vilâyeti dahilinde bir çok arazisi, hurmalıkları vardı. Buradaki maddî menfaatlerini temin için Osmanlı hükûmetine temayül göstermek mecburiyetinde idi. Fakat o aynı zamanda İngilizler'e de mümaşat ediyordu.

Bağdat İngiliz konsülatosu Irak'a ait İngiliz siyaset entrikalarının en mühim merkezi olmuştu. İngilizler Şeyh Mübarek ile siyasî münasebetlerini gittikçe artırıyorlardı.

Kuveyt ahalisinden aslı İranlı birisini Kuveyt İngiliz konsolosu nasbettiler. Şeyh Mübarek'e müstakil imiş gibi muamele ve cemile göstere göstere nihayet onu elde etmeğe muvaffak oldular.

Şeyhleri bol bol dağıttıkları paralar ile tatmin eden İngilizler, bununla da kalmıyarak Basra eşrafından bazı gençleri Londra'ya tahsile celbediyor, bu suretle Irak'ta İngiliz siyasetine yeni aletler peyda ediyorlardı.

Hindistan umumî valisi Lord Kürzon Basra taraflarında seyahatler yapıyor, İranlılar'dan (Karun) nehrinde seyrüsefer imtiyazını alıyordu. İngilizler yavaş yavaş Bâb-ı Âli'nin Kuveyt'e müdahalesini çekemez hale geliyorlardı. Bu müdahaleyi icabında şiddetle def ve ref etmeği artık menfaatlerine pek uygun bulmağa başlıyorlardı.

Şeyh Mübarek'te de Osmanlı padişahının hâkimiyetinden sıyrılıp kurtulmak arzuları şiddetleniyordu.

Abdülhamid Arabistan'da nüfuz sahibi ve biribirine zıd olan iki büyük emîr Şemmer aşireti reisi İbnirreşid ile Necid emîri İbnissuud arasında, bir muvazene siyaseti takip eder, fakat İbnirreşid ailesini kendisine daha sadık bulurdu.

İbnirreşid ailesi de hükûmete sadakat eserleri gösterir, hizmetler arzederdi. Hünkâr her sene İbnirreşid'e otuz altı bin

kuruşluk surre gönderir, bu hanedana daima cemileler gösterirdi. Hadramut emîri Seyid Fazıl Paşa'ya olduğu gibi Mehmet İbnirreşid'e de vezaret payesi vermişti.

Mehmet İbnürreşid'in 1895'de vefatı üzerine yerine geçen yeğeni Abdülâziz dahi padişahtan iltifatlara nail oluyordu. Aradaki münasebetlere vasıta olmak üzere Emir tarafından İstanbul'a bir mutemed gönderilmesine müsaade olunmuştu. İbnirreşid'in kapı kâhyası makamında olan ve kendisine paşalık rütbesi de tevcih olunan Reşid Paşa'ya Maçka'da (Misafirhanei hümâyunda) bir daire tahsis edilmişti; bu zatın sabah akşam yemekleri saray mutfağından gönderilirdi.

İhtiyaç halinde doğrudan doğruya muhabere edilebilmek üzere İbnirreşid'e sarayın hususî şifre dairesinden bir şifre miftahı bile gönderilmişti.

Necid'in sahipleri İbnireşid ve İbnisuud...

Hicaz hattı inşaatına başlanacağı sırada Abdülhamid, Abdülâziz İbnirreşid'e müşiriyet payesiyle murassa imtiyaz nişanı vermiş ve pek hususî bir teveccüh eseri olmak üzere saraydan üç cariyeyi bu Arap emirine göndermişti.

İbnirreşid ile İbnissuud arasındaki husumet nihayet harbe müncer olmuştur.

Necid emîri Abdurrahman İbnissuud, 1884'ten itibaren Vahhabilerin eski saltanatını tesis etmeği düşünüyordu.

Abdürrahman, Kuveyt Şeyhi Mübarek ile anlaşarak mühimmatını, muhtaç olduğu şeyleri Kuveyt'ten getirtmeğe başlamış, Suriye sınırlarına kadar bir çok Arap aşiretlerini elde ederek bunları hasmı İbnirreşid aleyhine tahrik etmiş, Yemen ve Asir imamları ile anlaşmıştı. Sonra İbnirreşid'in merkezi olan Hail üzerine yürüdü.

İbnissuud Hail'i zaptederek İbnirreşid'i Bağdat'a ilticaya mecbur eylemesiyle altıncı ordu kumandanı Feyzi Paşa 30 ta-

burla İbnissuud üzerine hareket etti; fakat mağlûben ricate mecbur kaldı. (1904) (25)

Arabistan'ın bu iki emiri arasındaki zıddiyet bu derecede büyümeden evvel hükûmetle "Kuveyt kaymakamının arasındaki ihtilâflar gittikçe şiddetlenmekte idi. İngilizlerden yüz göre göre gemi azıya alan Şeyh Mübarek civara tasalluta başlamıştı.

1899'da altıncı ordu kumandanı Feyzi Paşa şeyhi itaat altına almağa memur edildi. Mübarek İran'da (Buşir) İngiliz baş konsolosu nezdine iltica etti; İngiliz himayesini istedi.

Konsolosla aralarında 23 Kanunusani 1899 - 10 Ramazan 1316 tarihinde bir mukavele aktolundu. Bu mukavele Hindistan umumî valisi tarafından tasdik edildi.

Mukavele mucibince Şeyh Mübarek Es-Sabah İngiliz hükûmetinin muvafakatı olmadıkça Kuveyt tarafından başka bir hükûmetin ajanlarını, vekillerini kabul etmemeği, kendi arazisinden bir parçasını bir hükûmete terk etmemeği, satmamağı icar ve terhin eylememeği, bu parçanın işgaline veya diğer bir maksatla kullanılmasına razı olmamağı kendisi, varisleri, halefleri namına taahhüd eylemişti.

Bundan başka İngiltere şeyhten arazi icaresine dair bir de senet almış, şeyhe:

"Mukavele hükümlerine muvafık hareket eyledikçe İngiltere'nin kendisine yardım etmeği ve hakkında mesail-i cemile sarfetmeği taahhüd eylediğini" dahı resmen bildirmişti.

İngiltere hükûmeti 1900'de bir, 1904'de diğer bir mukavele ile bu mukaveleyi teyid ettiği gibi şeyhe diğer bir hükûmet tarafından Kuveyt'e posta tesisine müsaade etmemeği de kabul ettirmiştir.

1899 mukavelesinin akdinden sonra İngiltere sefaretinin Bâb-ı Âli nezdinde vaki olan teşebbüsleri üzerine Feyzi Paşa çekilmeğe mecbur oldu.

Kuveyt üzerinde İngiliz himayesi tanımayan Bâb-ı Âli 1901 senesinde (Zuhaf) korvetini Kuveyt limanına memur etti.

(Zuhaf) limana gireceği sırada orada bulunan bir İngiliz harp gemisinin kumandanı korvetin süvarisine: «Karaya asker ve mühimmat çıkarılmağa teşebbüs olunursa Kuveyt'in İngiltere himayesinde olduğunu ilân ile ateşe başlayacağı» tehdidinde bulundu.

İstanbul'da İngiliz elçisi de Hariciye Nâzırı Tevfik Paşa'ya «İngiltere Şeyh Essabah ile İngiliz menfaatlerini muhafaza yolunda bir itilâf akdeylemiş olduğu cihetle Kuveyt'e statükonun muhafazasını» bildirdi.

Hariciye Nâzırı «Kuveyt'in bir Osmanlı kazası olması itibarıyla kaymakamının başka bir devletle itilaf akdine mezun ve yaptığı mukavelenin de hükmü olmayacağı, bu mukavele İngiliz ticaret gemilerinin himayesine dair ise bunun Bâb-ı Âli ile akdi icap edeceği» cevabını verdi. İngiltere hükûmeti de buna (Osmanlı hükûmeti asker göndermemek ve statükoya riayet etmek şartıyla İngiltere'nin Kuveyt'i işgal ve orada himayesini tesis eylemek niyetinde olmadığı) yolunda mukabele etti. (26) Zuhaf korveti Basra'ya döndü.

Kuveyt'e avdetinden sonra Mübarek artık Osmanlı hükûmetine zerrece ehemmiyet vermiyordu. Onu metbuuna ve halifeye karşı tabiiyet vazifesine davet etmeğe lüzum görüldü.

Arap İzzet Paşa Basra nakibüleşrafının oğlu Seyyid Talib'e irade ile çektiği bir telgrafnamede:

(Kuveyt'e giderek padişahın iradesine muhalif teşebbüslerde bulunmuş olan kaymakam Mübarek Essabah Paşa'ya İslâmiyet hüküm ve farzlarına göre nasihatlerde bulunmasını) tavsiye etti.

Seyyid Talip Bey Zuhaf korvetiyle Kuveyt'e gitti. Hamil olduğu emre göre nasihatler etti. Sadakatine dair teminat verme-

sini, aksi takdirde Kuveyt'ten çıkarılacağını kaymakam şeyhe bildirdi. Mübarek ise:

– Ben padişaha daima sadıkım. Yalnız civar kabileler bana karşı eskiden beri husumet beslemektedirler. Onlara karşı hareket benim için zarurî olmuştur.

Yolunda ve savsaklama tarzında cevap verdi; nasihatlere kulak asmadı. Talip Bey'in refakatinde Kuveyt'e gitmiş olan Miralay Hacı Necip Bey Mübarek'in yanında iken İngiliz harp gemisinin süvarisi geldi.

Kuveyt hükûmet konağının balkonunda sallanan Osmanlı bayrağını indirdi. Yerine Kuveyt'e mahsus yapılmış siyah ve beyaz tulâni çizgili bir sancağı çektirdi.

– Osmanlı ve İngiliz devletleri Kuveyt'in istiklâlini tanımışlardır. Sizin burada ne işiniz vardır? Bir daha buraya gelmemelisiniz. İhtarında bulundu.

Seyyid Talip vaziyeti mabeyne arzetti.

2 - Mübarek Es-Sabah, Abdülhamid ve Kuveyt kimin olacak...

Bâb-ı Âli Kuveyt ihtilâfının hallini hakeme vermeği İngiliz hükûmetine teklif etti; İngilizler buna yanaşmadılar. Sefaret Bâb-ı Âliye "Osmanlı bayrağının indirilmediğini, Kuveyt'te yalnız bir işaret direği bulunmasıyla çubuklu sancağın İngiliz harp gemisi süvarisinin limandaki gemisiyle muhaberesine mahsus bir filâmadan ibaret olduğunu" bildirdi.

İngilizler Kuveyt'te yeni bir direk dikmişlerdi. Bâb-ı Âli ile cereyan ve devam eden muhabereler sonucunda Kuveyt'te İngiliz gemileriyle muhabere icap ettikçe birinci direkteki san-

cağın muvakkaten refiyle işaret filâmaları kullanılması caiz olmak şartıyla bu ikinci direğin kaldırılması ve üstündeki sancağın indirilmesi İngiliz hükûmetine kabul ettirilebildi.

Mesele bu kadarla kalmadı. Hükûmet İngiliz gemilerinin Kuveyt' sahillerine makineli tüfek ve top çıkardıklarını öğrendi. Padişah buna fena halde kızdı. Artık tevillere inanmak zamanı geçmişti.

İngiliz nüfuzu altına giren Mübarek'in Kuveyt'ten çıkarılmasını Alman menfaatlerine muvafık bulan Alman elçisi Baron Marschal da Abdülhamid'e şeyhin mutlaka ted'ibi yolunda telkinlerde bulundu. Hünkâr serasker Rıza ve maiyeti seniyye erkânı harbiye reisi Şakir Paşaları çağırdı.

– İşin siyasî cihetini sonra düşünürüz. En yakın yerlerden Kuveyt'e asker sevkediniz.

İradesini verdi. Mabeyn'de askerî komisyon toplandı. Basra ve Bağdat'tan Kuveyt'e asker tertip olundu. Sevkiyat ve masarif için lâzım gelen emirler verildi.

Abdülhamid bu sırada İbnirreşid'den istifadeyi de düşündü. Abdülâziz İbnirreşid'e Kuveyt üzerine yürümesini emretti. İbnirreşid merkezi olan Hail'de kuvvetlerini topladı. Basra vali ve kumandanı Muhsin Paşa Basra ve Bağdat kuvvetlerinden 20 taburla Kuveyt'e ilerledi.

Kuveyt şeyhi de (Müntefik) şeyhi Saadun ve Necidde Vehhabi ümerasından Abdurrahman Ferhan ile birleşti. Mübarek iptida (Elriyaz) kasabasıyla nahiyesini itaati altına aldı. Fakat sonra muntazam kuvvetlerle çarpışmağa başlayınca Necidli yardımcı kuvvetler kendisini terkediverdiler. Şeyh Essabah fena bir mağlûbiyete uğradı; bir kaç kişi ile Kuveyt'e kaçtı. Yalnız bu arada İbnirreşid ailesinden Mehmed şeyh Mübarek tarafından muharebe haricinde yakalanarak öldürüldü. Abdülhamid emir Mehmed'in ailesine tahsisat bağladığı gibi İbnirreşid'e tâbi ka-

bilelerin bu savaşlardaki hizmetlerine mukabil de o senenin surresini iki misline çıkardı; başkaca atiyeler, ihsanlar da gönderdi.

İngilizler Haydarpaşa-Bağdat demiryoluna Kuveyt'in münteha noktası olmasını istemiyorlardı. Mübarek'in hareketlerinde Bağdat demiryoluna ait işlerin işkâlini arzu eden İngilizlerin tahrikleri başlıca müessir oluyordu.

Basra Osmanlı memurları devletin Kuveyt üzerinde hüküm ve nüfuzunun daha müessir ve fiilî bir mahiyet alması için bu vakadan istifade etmek istediler.

Mübarek Essabah'ı Kuveyt'ten çıkarıp hükûmetini feshetmek, hiç olmazsa Kuveyt'te daimî bir kuvvet bulundurmak maksadıyla mabeynden verilen emir üzerine altıncı ordu müşiri Feyzi Paşa maiyetine alacağı askerle Bağdat'tan Kuveyt havalisine yürüdü.

Şeyh Mübarek de İngiltere hükûmetine müracaat etti.

"Zuhaf" korvetiyle Kuveyt limanı önüne varan bir kaç Osmanlı taburu kasabaya yakın bir noktada İngiliz ve Hind donanmalarına mensup iki harp gemisini gördüler. Kuveyt'i muhafaza için karaya mükerrer ateşli toplar da çıkaran İngiliz kumandanı karaya asker çıkarılırsa Kuveyt'te İngiltere himayesini resmen ilân edeceğini ve Zuhaf gemisini ateşe tutacağını bildirdi. Zuhaf korveti (Şattülarap) üzerinde bir noktaya çekildi.

İngiltere hükûmeti Osmanlı askerinin hemen geri alınmasını, statükonun muhafazası taahhüd ve temin edilmesini Bâb-ı Âli'ye teklif etti. Bâb-ı Âli teklifi kabule mecbur oldu.

Statüko muhafaza olunacağına dair Sadrazam Halil Rifat Paşa zamanında hariciye nezaretinden İngiliz sefaretine bir takrir verildi. (1901)

Mabeynin müzaheretine dayanan Abdülâziz İbnirreşid Kuveyt civarına kadar gelerek Mübarek ile muharebeye girişmişti.

Sadaret makamına getirilen Said Paşa bu hareketi statükoyu muhafaza için İngiliz devletine verilen teminata münafi gördü.

"Kuveyt ve Necid cihetlerinin Hindistan imparatorluğuyla münasebeti hasebiyle İngiltere'nin bu taraflardaki hâdiselere lâkayd kalamayacağını takdir" ettiği için Said Paşa İngiltere ile yeniden siyasî bir gaile çıkmasına meydan vermek istemedi. Abdülâziz'in geri çekilmesi lüzumunu hususî surette padişaha arzetti.

İngiltere'de gazeteler ateş püskürüyorlardı. Abdülhamid'in kendisine kalsa böyle bir şeye cüret edemeyeceğini bilen İngilizler Almanlar'a da atıp tutuyorlardı.

Almanya imparatoru işin daha ziyade alevlenmesini siyasetine uygun görmedi. Abdülhamid'e müracaatla İbnirreşid'in durdurulmasını rica etti. Almanya elçisi de Hariciye Nâzırı Tevfik Paşa'ya böyle bir ihtarda bulundu.

Kuveyt taarruzu ve Mübarek Essabah ile muharebeye devamdan feragatla geri çekilmesi telgrafla Abdülâziz'e tebliğ edildi. Mabeyn başkitabetinden ordu müşiri Feyzi Paşa'ya da bu yolda talimat verildi. Abdülâziz'in Kuveyt'e taarruzu bu suretle nihayet buldu.

Fakat bu defa da mabeynden doğrudan doğruya verilen emir üzerine Bağdat havalisinden Kuveyt'e zahire ihracı yasak edildi. Mübarek zahire yasağının Kuveyt'in ihtiyacını tazyik ettiğini İngiliz hükûmetine bildirdi.

İngiliz elçisi yasağın kaldırılmasını ehemmiyetle istedi. Bu yasaklamadan Bâb-ı Âli'ce hiç malûmat yoktu. Keyfiyet Bağdat vilâyetinden soruldu. İşin mabeynin emrine müstenid olduğu anlaşıldı.

Bu sırada Almanya elçisi de hariciye nezaretine geldi. Kuveyt'e zahire ihracını menetmek orasını ecnebî memleketi saymak demek olduğu, bu devletin menfaatine muhalif olacağı ih-

tarında bulundu. Mesele sadaretçe saltanat makamına arzolundu. Yasak da kaldırıldı.

Bundan sonra Hindistan umumî valisi arada sırada Kuveyt'e memur gönderiyor, bu da Bâb-ı Âli ile İngiltere hükûmeti arasında muhabereleri intac ediyor, fakat İngiltere hükûmeti bildiğinden ve statüko esasiyle tuttuğu himaye mesleğinden hiç ayrılmıyordu.

Bâb-ı Âli bu himayeyi resmen hiç tanımadı. Ancak mesele Bağdat demiryolunun nihayet noktası hakkındaki siyasî müzakereler esnasında İngiltere ciddî hareket ve teşebbüsleriyle bunu Almanya'ya olduğu gibi Osmanlı Devletine de fiilen tanıttı.

Kuveyt ihtilâfı meşrutiyette dahi devam etmiş, Sadrazam Hakkı Paşa 1913'de Londra'ya gittiği vakit İngiltere hükûmetiyle bu meseleyi de müzakere ile bir mukaveleye bağlamıştır. Bu mukavele mucibince Kuveyt Osmanlı hükûmetinin idarî muhtariyetini haiz bir kazası olarak kalmış ise de umumî harp mukavelenin tasdikine meydan bırakmamıştır.

Abdülhamid, Emir İbnürreşid'in Kuveyt ihtilâfında yaptığı hizmeti hiç unutmamıştır. Tahsin Paşa'nın Yıldız hatıratında bildirdiğine göre:

1906 senesinde İbnürreşid'in İstanbul'a gönderdiği bir heyete hünkâr tarafından çok iltifatlarda bulunuldu. İbnürreşid'e tabi kabilelerin muteber şeyhlerinden mürekkep olan bu heyet padişaha iki at ile bazı hediyeler getirmişlerdi.

Abdülhamid, İstanbul'a geldiklerinin üçüncü günü heyeti huzuruna kabul etti. Heyet âzasıyla Arap kabileleri âdeti üzere musafahada bulundu, ellerini sıktı; tercüman vasıtasıyla kendileriyle görüştü. Atları ve hediyeleri bizzat gözden geçirdi; memnuniyet beyan etti. Heyet âzasına ipekli hil'âtlar giydirdi; nişanlar, atiyyeler verdi. Ayrıca müzeyyen sırmalı cüzdanlar içinde Mushaflar da ihsan etti.

Bu Arap şeyhlerinin huzura kabulleri mahsusan ikindi namazına yakın vakitte tertip edilmişti. Padişah şeyhlerle birlikte namaz kıldı. Artık Arap şeyhlerinin keyiflerine hiç diyecek yoktu.

Fakat padişahın İbnürreşid tarafına göstermeği münasip bulduğu bu iltifatla İbnüssuud'u kıskandırabilirdi. Buna meydan vermemek için Abdülhamid, heyeti huzuruna kabulden evvel İbnüssuda gayet kıymetli ve zinetli yeşil bir hil'ât ile birinci rütbeden Mecidî nişanı göndermiş, bunları eliyle emire tevdi eylemeğe de Necid mutasarrıfını memur etmişti.

İbnüssuud da padişaha yine bu vasıta ile bir teşekkür arizası takdim ederek pek mütehassıs ve memnun olduğunu göstermişti.

Abdülhamid, Arap kabileleri ve emirleri arasında bir zıddiyet bulunmasını ister, bu zıddiyeti besler, fakat her tarafın hatırını tatyip fırsatlarını da işte böyle kaçırmazdı. Zaaf ve aciz içinde bundan başka ne yapabilirdi?

3 - Osmanlı ülkesinin güney ucu: YEMEN

Hudeyde meselesi...

Daha Abdülâziz devrinde ecnebiler Kızıldeniz sahillerinde yerleşmek arzularını açıkça göstermeğe başlamışlardı.

H.1287 senesinde miralaylıkla Asir cihetinde bulunan meşhur Süleyman Paşa bu noktaya dair tahkikat icrasına memur edilmişti. Süleyman Paşa'nın verdiği lâyihadan anlaşılıyordu ki:

O zaman (Aden) İngiltere'nin tasarrufuna geçeli 32 sene olmuştu. Şimalindeki Lahe şeyhliği de İngiliz himayesine geçmişti. İngilizlerin bu taraflarda bir demiryolu vücuda getirecekleri bu şeyhliğe Arap hükûmeti nâmı verecekleri söyleniyordu.

Aden'in garp tarafındaki bir dağ ve arazi bir kabile şeyhinden para ile satın alınarak orada «Küçük Aden» namıyla bir kasaba tesis edilmekte idi. İtalyanlar da buraları boşlamıyorlardı. 1286'da İtalya «Asaba» iskelesi hakkında müddeiyatta bulunmuştu.

Babülmendeb'in büyük limanı olan (Şeyh Said) de Fransızlar:

– Biz burasını satın aldık, diye büyük bir bina yapmakta iken Bâb-ı Âlice gösterilen karşı koyma üzerine durmuşlar, sonra gene ikmale fırsat bulmuşlardı.

Hudeyde'deki Fransız konsolosu bu bina hakkında resmen tecahül gösteriyordu. İngilizler 1857'de ele geçirdikleri (Prim) adasına istihkâmlar ve kışla vücuda getirmişlerdi.

Almanya da buraları gözden kaçırmıyordu; memurlar, rahipler gönderiyor, işine yarayacak bir liman araştırıyordu.

Almanya imparatoru Kızıl denizde Hind denizine ve Büyük Okyanus'a giden donanmasına mensup gemiler için bir kömür deposu elde etmek istiyordu.

İstanbul'daki Alman elçisi Baron Marschall 1900 senesinde Abdülhamid'den Hudeyde civarında Farasan adası yanındaki boş Kum adasının bu iş için Almanya'ya tahsisini padişahtan istemekten çekinmemişti.

Almanya imparatoru, Osmanlı padişahının zeval bulmaz dostluğundan bu kadar küçük bir şeyin diriğ edilmeyeceğini umuyordu. Fakat Abdülhamid bu küçük şeyi diriğ etti.

Yemen valisi Feyzi Paşa'ya bu adanın hemen askerle işgalini emreyledikten sonra Baron Marschall'e Hudeyde civarında boş ada bulunmadığı cevabını verdi. Fakat tabii iş bu derecede kalmadı, elçi iltiması tekrar etti. Keyfiyet Bâb-ı Âlice mütalaa olundu.

Farasan adalarında bir ecnebi hükûmet tarafından kömür deposu tesisi o havalide böyle depoları olmayan devletlere karşı fena bir misal teşkil edecekti. Buna mahal kalmamak, Almanya ile mevcut halisane münasebet ve rabıtaların yeni bir delili olmak üzere Alman harp gemilerine tersanece bu adada kömür hazırlanıp verilmesi münasip görüldü. Bu karar Baron Marschall'e tebliğ olundu.

Bir kaç ay sonra bu Kum adasına bir Alman gemisi geldi. Adaya bir iskele yaptı! Bir miktar kömür de çıkardı. Alman elçisi hükûmetçe yapılacak deponun münhasıran Almanya devletine kiralanmasını istedi; Adada Osmanlı askerinin bulundurulması da münasip olamayacağını bildirdi. Bu Bâb-ı Âlinin taallûlüne karşı işgal mahiyetinde bir emri vaki idi.

Halbuki Bâb-ı Âli acele ederek Kum adasında inşa edilecek kömür deposundan diğer devletler vapurlarının da kömür alabileceklerini İstanbul gazetelerinde neşretmiş, ajans vasıtasıyla bunu ecnebî memleketlerde de ilân eylemişti.

Bâb-ı Âlinin muamelesi Almanya hükûmetini gücendirmişti. Baron Marshall, Bâb-ı Âliye gönderdiği bir notada bu kö-

mür deposunun yalnız Alman gemilerinin ihtiyaçlarını temine hasredildiğine dair Bâb-ı Âliden katî bir beyanname istedi.

Bunun üzerine yeniden müzakereler cereyan etti. Neticede şu kararlarda muvafakat hasıl oldu:

Hükûmet bir antrepo yaptıracak; Almanya münasip bir kira verecek. Antreponun muhafazası için Osmanlı memurları icap eden tedbirleri ittihaz eyleyecekler. Ancak kömürlere nezaret için antrepoda iki Alman bekçi de bulundurulacak. Kömürlerin yükleme ve boşaltma masarifi Almanya'ya ait olacak Almanya adanın servet membalarından istifadeye kalkışmıyacak. (1901)

Bu mukavele neticesinde Bâb-ı Âli evvelce yaptığı ilânın sebep olduğu mahcubiyete katlanmak zaruretinde kalmıştı.

Afrika cihetindeki Zeylâ arazisi eskiden beri Osmanlı Devletine ait ve Hudeyde mutasarrıflığı idaresinde iken Mısır Hidivi'nin memurları:

– Zeylâ şeyhi padişah tarafından mansup değildir. Onu devlet tanımaz. Hidive tebaiyet ederseniz hakkınızda hayırlı olur.

Diyerek burasını doğrudan doğruya Hidiviyete bağlamak teşebbüsünden geri durmuyorlardı.

Ahalisi şafiî mezhebinde zencilerden mürekkep olan ve Osmanlı saltanatına tabi olduklarını beyan eden Berbere=Somâl şeyhleri de Hidiviyetçe Mısır'a iltihaka teşvik ediliyordu.

Süleyman Paşa lâyihasında bu taraflarda devlet hukukunun vikayesi için Babülmendepte fener tesisini, Şeyh Said'de bir karantina dairesi, Kızıl deniz'de diğer iskelelere de fenerler, karantina daireleri yapılmasını tavsiye eylemişti.

Fakat ta Yemen'den, İstanbul'a meram anlatmak ne kadar zor idiyse İstanbul'dan Yemen'e lâyıkıyla nezaret eylemek ondan yüz kat güçtü.

Ecnebiler de oralarda hırs ve emellerini tatmin için bu uzaklıktan ileri gelen güçlükleri değil, siyasî ve mülkî kombinezonlarda rakiplerini atlatıp yenmeyi düşünüyorlardı.

Süleyman Paşa lâyihasından sonra padişahlar değişmiş, onar onar seneler geçmiş, fakat Saray ve Bâb-ı Âli'nin Yemen'e yalnız isyan zuhurunda asker göndermekten ibaret siyasetinde bir değişiklik olamamıştı.

Ecnebiler de Yemen cihetinde siyasî entrikalarını çevirmekte devam etmişlerdi. Abdülhamid saltanatının sonlarına doğru İtalya hükûmeti cenubi Kızıl denizde durumunu tahkime karar vermiş görünüyordu.

İtalyan gemileri Somali ve civarında üç bin kilometre uzunluğunda geniş arazi arasında mekik dokuyor, İtalya memurları dahilde eller tutarak buralarda yerleşmek için hiç bir fırsatı kaçırmıyorlardı.

Osmanlı hükûmeti bu taraflara asker gönderemediği gibi Mısır da bu hususta acz gösteriyordu.

Mısır çerkeslerinden Özdemir Paşa Suakin kasabasını ihya ile Habeşistan taraflarından bir çok yerleri istilâ etmiş. H. 967'de vefatı üzerine oğlu Özdemir Osman Paşa tarafından (Musavva)da yaptırılan bir türbede defnedilmişti. O vakitten beri buraları Habeş eyaleti namıyla ekseriye Cidde eyaletiyle birlikte tevcih ve idare olunurdu. Mısır idaresine geçmeden evvel senevî varidatı 25.000 lirayı buluyordu.

1866 senesinde Mısır Hidivi İsmail Paşa Suakin ve Musavva ile hinterlândını «Mısır imtiyazı ve Hidiv hanedanı veraseti» dairesinde bulunmayı ayrıca tevcih kılınmakta olan yerler gibi senede 7.500 kese maktu vergi mukabilinde ve üç sene müddetle uhdesine tefviz ve ihale ettirmişti. Bu şekil ondan sonra da devam eylemişti.

1891'de İtalya (Musavva) İskelesini işgale kalkışması üzerine Bâb-ı Âli kuru bir protesto ile iktifa eylemişti.

İtalya korsanlığın meni için Bâb-ı Âli nezdinde Halil Rifat Paşa sadaretinde başlayan müracaatlarını tekrar edip duruyor, Yemen vilâyeti halkından bazılarının İtalyanın (Eritre) sömürgesine ait adalara tecavüzlerinden şikâyet ediyordu. Bâb-ı Âli ise bu, şikâyetlere karşı vaidlerle vakit geçiriyordu.

4 - Yemen'de Osmanlı-İtalyan gerginliği...

1901 ağustosunda Şap Denizinde korsanlığın men'i için bir Osmanlı filosu gönderileceği İtalya sefaretine bildirilmişti.

Günler geçtikçe İtalya'nın tazyikleri ve talepleri artıyordu. Bu talepler beş noktada toplanıyordu:

1. Midilli'ye asker sevki,

2. Korsanların yakalanması,

3. Senbukların zaptı ve imhası,

4. Korsanlar tarafından yağma ve gasbolunan eşyanın aynen, mümkün olmazsa bedelen reddi, korsanlar tarafından öldürülen İtalya tebaasının diyetleri,

5. Firarî İtalya tebaasının iadesi.

Yemen valisi Hüseyin Hilmi Paşa ile kumandanı Müşir Abdullah Paşa arasında çıkan anlaşmazlıklar üzerine Hilmi Paşa valilikten istifa eylemişti; istifasının kabulüne intizaren bir kaç aydan beri hükûmet dairesine ayak basmıyor, evinde oturuyor, evrak ve müsveddeleri görüp muharreratı mektupçu Alâaddin Efendi'ye imza ettiriyordu.

Yemen vilâyeti bu suretle idare edilmekte iken Bâb-ı Âli'den bol bol icra edilmeyecek vaidler alan İtalya hükûmeti nihayet fiiliyata geçmeğe karar vermişti.

Teşrinievvel 1902'de İtalya'nın beş harp gemisi Hudeyde önüne geldi. Filo kumandanı Arnone mutasarrıf vekiline şu mealde bir tebliğde bulundu:

«Ebuariş kazası ahalisinden bazıları İtalya idaresindeki adalara taarruzla ahalinin mallarını gasbetmişlerdir. Cinsi ve miktarı tayin edilemeyen bu menhubatın hemen iadesi; yahut nehbedenlerle kabile şeyhlerini elde etmek üzere hükûmet tarafından yanına memur terfik edilmesi lâzımdır. Elimde devletim tarafından şiddetli emir vardır. Maiyetimdeki gemilerden birini Hudeyde, diğerini Luhiye sahillerine göndereceğim; kendimde yarın güneş doğarken hareket edeceğim.»

Mesele vilâyetten telgrafla Sadrazam Said Paşa'ya bildirildi; gasbeden kabilenin terbiyesi çok askere ihtiyaç gösterdiği de ilâve edilmişti.

Said Paşa (İtalya kumandanının cinsini, miktarını bilmediği menhubatın hemen reddi teklifinde bulunması, gaspda medhalleri olduğu bilinmiyen şeyhleri tutmak için deniz kuvvetiyle cebir kullanılacağını beyan etmesi devletler arasında cari hukuka mugayir bir taarruz ve müdahale olacağından bundan feragat edilmesini) İtalya hariciye nâzırına tebliğ etmesi için Roma'daki Osmanlı elçisine talimat gönderilmesini hariciye nezaretine yazdı.

İtalya hariciye nazırı (bizzat hak istifasına teşebbüs olunması hayli zamandan beri Bâb-ı Âliye vaki olan ihtarların müsmir olmamasından neşet eylediğinden bahriye kumandanının talimatı değiştirilemeyeceği) cevabını verdi.

Sadaretçe gasıpların istisali ve nehbolunmuş malların istirdadı için vilâyete tebligat yapıldı; vilâyet acz izhar etti.

İtalya filo kumandanı Arnone (Seydi) ve (Luhiye) iskelelerine harp gemileri gönderdi; ahaliye mahsus kayıkları teftişe ve tevkife başladı; bu iskeleleri abluka altına aldı; toplar attı.

Bu müdahaleyi men veya tahdid ile hükûmet vazifesini ifa için Kızıl denizdeki Osmanlı harp gemilerinden bir ikisine iki bölük asker bindirmesi ve bunların Seydi ve Luhiye cihetlerine gönderilmesi hakkında vükelâca bir mazbata yapıldı; arzolundu; iradesi de sadır oldu. Yemen'e tebliğ edildi.

(Hudeyde sahillerinde beylik gemi olarak ancak otuz kişi teşıyabilecek bir istimbot vardır. Karadan asker sevkinde ise eşkiyadan taarruz vukuu muhtemeldir) cevabı alındı.

Devletin vükelâsı, hassaten bahriye nâzırı Yemen sahillerinde Osmanlı harp gemisi bulunup bulunmadığını bilmiyor, yahut padişaha karşı varmış, biliyorlarmış gibi davranmağı "idare-i maslahat" siyasetine muvafık addeyliyorlardı.

Sadrazam Said Paşa bir "komiser refakatiyle" karadan asker sevki lüzumunda ısrar etti; bu suret kabul ve icra olundu. Fakat bu muhaberelerle vakit geçerken İtalya devleti Yemen sahillerindeki harp gemilerini altıya iblâğ etti.

İtalya kumandanı Hudeyde mutasarrıfına verdiği kısa müddetli bir ültimatomda:

1. Yağmalanmış mallar bedelinin tazminini,

2. Müttehemlerin tebidini,

3. Korsanlıkta kullanılan Senbukların tahribini,

4. Osmanlı ülkesine kaçmış İtalyan tebaasının iadesini istedi ve bu teklifler kabul olunmazsa karaya asker çıkaracağını bildirdi.

Müşir Abdullah Paşa maiyetindeki asker ümerasına: (Hudeyde'ye veya sahilin diğer bir cihetine karşı top atıldıktan sonra işgale de başlanacak olursa fevkalâde mukavemet ve müdafaa olunması) emrini verdi, keyfiyeti sadarete arzetti.

Said Paşa, Abdullah Paşa'nın telgrafını gece yarısından iki saat sonra aldı. Kimse ile müzakereye ve padişahtan istizana vakit yoktu.

Mukabele işi sulhten çıkararak İtalya ile muharebeyi İtalya'nın ziyade kuvvet sevk ve hareketin tevsi eylemesini celbedilirdi. Said Paşa şimdilik Hudeyde'deki kuvvetin takviye olunmasını ve taarruz vukuunda mukabele olunup olunmaması meselesine bilmüzakere devletçe karar verileceğini gece vakti serasker paşa ile Abdullah Paşa'ya bildirdi.

Ertesi günü mabeyn başkitabetinden gelen bir tezkere ile İtalya elçisini nezdine celp ile dostane bir surette maslahatın tesviyesi ve iki devlet münasebetlerinin halele uğramaması esbabının istihsali Said Paşa'ya irade olundu. İtalya elçisi bu işi Bâb-ı Âli ile müzakere için hükûmetinden kendisine mezuniyet ve memuriyet verilmemiş, ültimatom Roma kabinesinin emrile İtalya bahriye kumandanı tarafından mahallî hükûmetine tebliğ kılınmış olduğunu ileri sürerek sadrazamla müzakereye girişmedi. Said Paşa'nın tebligatını İtalya hariciye nezaretine bildirmekle iktifa etti.

Roma elçisi Reşid Bey de Bâb-ı Âli'den aldığı emir üzerine teşebbüste bulundu. Ancak İtalya hariciye nazırı Milâno'ya gitmişti, müsteşarı da aldığını nazıra gönderiyor, fakat nazır cevap vermiyordu.

5 - İtalyan donanması Hudeyde'de...

Nihayet İtalya hariciye müsteşarı elçi Reşid Bey'e, «bu hâdiseye korsanlık ef'aline karşı ittihaz olunmuş zecrî tedbirler nazarıyla bakmanız icap eder. Bu hareketin usule ve devletler arasında carî kaide ve âdetlere aykırı olduğunu beyan ediyorsunuz. Bir çok vakitten beri İstanbul'daki İtalya sefareti tarafından beyhude yere teşebbüslerde bulunuldu. Vukuat mahallinde bütün mukni vasıtalara tevessül edildi; bundan sonradır ki Kızıl denizdeki italyan memurları bu tedbirlere müracaata mecbur kaldılar.»

Cevabını verdi. Elçi Reşid Bey gene Bâb-ı Âli'den aldığı emir üzerine Milâno'ya gitti. İtalya hariciye nâzırı da müsteşarının verdiği cevaptan başka şey söylemedi.

İtalya bahriye kumandanının Hudeyde mutasarrıfına ültimatom vermesinden üç gün evvel İtalya elçisi bu işe dair hariciye nezaretinde bir takrir vermiş, hariciye nezareti de bunu sadarete yazmıştı. Nezaretin bu tezkeresi sadaret evrak kaleminde bir gün kaldıktan sonra padişaha arzolunmuştu.

Abdülhamid iki seneden beri sürünüp giden bu meselede bu bir günlük gecikmeye meselenin aslı kadar ehemmiyet verdi. Kurenadan Arif Bey'i sadrazama gönderdi. Bu gecikme, ittihazı lâzım gelen tedbirleri işkâl eylemiş olduğundan taksiratın mesuliyeti Said Paşa'ya ait olduğunu bildirdi.

Said Paşa bu kadar zamandan beri vaki olmakta bulunan ihmalin mesuliyetini kendisine affetmek haklı olamayacağını padişaha arz ve ifham eyledi.

Mübahase ve münazaralarla vakit geçiyor, bir şey yapılmıyordu. İtalya elçisi hariciye nezaretine gelmiyor, müsteşarını da göndermiyordu.

Her nokta hakkında Mabeyne malûmat vermeğe, her cihet istizana mecburiyet bulunması, işi bir kat daha uzatılıyordu. Nihayet italya'nın Kızıldeniz sahillerinden bazılarını işgal etmesi, sonra diğer devletlerin de muzır müdahalelere kalkışmaları muhtemel bulunuyordu.

Asıl mesuliyetin bundan çıkacağını düşünen Said Paşa ittihaz olunacak tedbirleri padişahtan istizan usulünden bu defalık inhiraf ile işin her cihetini doğrudan doğruya halletmeğe koyuldu. İtalya'nın istediği gibi (Midi) cihetine asker sevkedildi; İtalya bahriye kumandanının gemisine bir komiser gönderildi.

İtalya hariciye nâzırı yakalanan adamların cezasız bırakılmayacağına kanaat getirerek bunların İtalya hükûmetine teslimi talebinden feragat etti.

Senbukların zapt ve imhasına şiddetle tevessül edildi. (Nurülbahr) istimbotu tayfasından beş kişi bu uğurda yaralandı. İtalya kumandanı bu gemiye bir zabit göndererek yaralı efrada memnuniyetini beyan etti. Senbukların tahrip edildiği hakkında İtalyan zabitiyle müştereken bir zabıt varakası tutuldu; yağmalanan mallar bedelini Yemen vilâyeti Hudeyde'deki İtalyan konsolosuna teslim etmek istedi ise de konsolos kabul etmedi. Kararlaştırılan iki kalem (biri on dokuz bin küsur taler, diğeri altı bin beş yüz riyal) tazminat Hudeyde'ye gelen İtalyan bahriye kumandanına verildi.

İki devlet arasında mücrimleri iade muahedesi olmamakla beraber İtalyan firarilerden bazı eşhas İtalyan kumandanına teslim ettirildi.

İtalya Kızıldeniz'in garp sahillerinden İtalya bayrağını hamil olarak gelecek yerli ahalinin İtalyan tebaasından tanınmasını da ilâveten istiyordu. Bu teklif de esas itibarıyla kabul edildi.

Korsanlardan ele geçmeyen dört, beş kişi kalmıştı. Bunlar da (Midi) topa tutulduğu esnada tevahhuşle dağılan ahali arasında kaçarak kabilelere iltica eylemişlerdi. Müşir Abdullah Paşa bunların da ele geçirilmelerine çalışıyordu.

İtalya tebaasından olan korsanların iki ay içinde Osmanlı hükûmetince tutularak Musavvada İtalya memurlarına teslim edilmesi taahhüt olundu.

Hükûmet Kızıldeniz'de korsanlık edecek senbukları takip ettirmeği, ele geçirilecek senbukları tahrip ve imha eylemeği, korsanlar hakkında kanunî cezaları tertip ve icra etmeği de katiyyen taahhüt etti.

Korsan senbuklarını tarassut ve takip eylemek için Kızıldeniz'e harp gemileri gönderilmesi padişah tarafından Bahriye Nâzırı Hasan Hüsnü Paşa'ya irade edildi.

Mesele bu suretle hallolundu.

İtalya Midilli'ye attığı birkaç top ile istediklerini aldı. Bu toplar atılmadan, devletin haysiyet ve şerefi ayaklar altına alınmadan bu icraat yapılamazmış gibi...

Fakat böyle meselelerde Abdülhamid'in son derece sıkıştırmadan yürütmek kabil olamayacağını bütün Avrupa devletleri iyice anlamışlardı, daima buna göre davranıyorlardı.

Abdülhamid siyasette baş eğmek için zoru gözleriyle görmeliydi. O, bu "zor ve şiddetin, müessir icraatın" nihayet geleceğini düşünerek evvelden buna göre tadbirli davranmak, meselâ işte bu vakada yapılan tedibi tacil etmek suretiyle işin büyümesine meydan vermemek kabiliyetinden mahrum idi. O kendisini zora karşı baş eğmiş göstererek padişahlık mesuliyetinden kurtulmuş sayardı. Bu yüzden Avrupa siyaset adamlarında (Türkler ancak zora karşı gecikme ve sürüncemelere nihayet verirler) kanaatinin uyanmasına sebep olmuştu. Halbuki o senelerde Türklerin haklarında padişahlarının hariçte uyandırdığı bu kanaatten de, cereyan eden hadiselerden de hiç haberleri yoktu.

Uzak Yemen illerinde değil, memleketin en yakın noktalarında olup-biten en mühim ve hayatî meselelerden bahsedilmek hak ve vazifesi bile ne kadar senelerden beri Türkçe gazetelerde hiç bahis konusu edilmez olmuştu.

Bâb-ı Âli'de siyasî didişmeler...

Said Paşa altıncı sadaretinden azlolunduğu gün mühürü almağa gelen mabeynci Arif Bey kendisine şu tebliğde bulunmuştu:

– Şevketmeap efendimiz ferman buyuruyorlar ki: Kendisine pek çok iltifat ettim. Kendisi benimle birlikte bulunmak istemedi. Böyle yaptı. Zaptiye nazırına yazılacak şeyi bana yazdı. Kendisi *corps diplomatique* ile ihtilât etmesin; politika ile meşgul olmasın.

Arif Bey tarafından yüksekçe sesle tebliğ olunan bu irade üzerine Said Paşa:

– Zât-ı şahanelerini taciz ettik. Lâkin niyetim devleti aliyyelerinin hayırhah bir bendesi olduğum için idi. Sefirler heyetiyle münasabet memuriyetle kaimdir. Memuriyet zail olduğu gibi onun da bertaraf olması kaideten değilse de bizce tabiî bir iştir. İltifatı şahanelerine teşekkür ederim.

1320 şevvalinin 16 ncı günü sadır olan irade ile Said Paşa yerine Ferit Paşa sadarete getirildi.

Memuriyette iken Said Paşa'nın binmesine tahsis olunan araba aldırıldı. Oğluna ihsan olunan bir ata bakmak için gönderilmiş bir seyisin bindiği hayvan da alındı.

Memuriyeti esnasında Said Paşa konağının bahçesine irade ile üç Hıristiyan bahçivan gönderilmişti. Said Paşa infisalinden sonra bunları iade etti. Tekrar gönderildiler. Said Paşa da konağının bahçesi mükellef olmadığı beyanıyla teşekkür ederek kabullerinde itizar eyledi.

Yemen Zeydîleri ve İmam Yahya...

Yemen işleri karıştıkça karışıyordu. Zeydî imamı Yahya, mezhebi iktizasınca Türk halifeyi tanımıyordu. Yemen ahvalinden istifadeyi düşünen İngilizler Yemen sahillerinde bulundurdukları casuslardan başka içerilerde de iş görebilmek için Müslüman olmuş bazı İngilizleri kullanıyorlardı.

İngiliz hükûmeti Arabistan'da belli başlı aşiret ve kabilelerin reislerini okşayarak, atiyeler vererek, icabında himaye edeceklerine inandırarak kendilerine celbediyorlardı. Bu işte türlü türlü kıyafetlere giren adamlar kullanıyorlardı. Bu İngiliz memurları mahallî dil ve âdetlere gerçekten vukuf hasıl ederler, memuriyetlerini hiç hissettirmezlerdi; saf reisleri ifsad, Osmanlı hükûmetinden tevhiş ve tebrid eylemeğe, menfaatperestleri elde etmeğe çalışırlardı.

İngiltere'deki büyük misyon cemiyeti her sene otuz, kırk kadar çocuğu babalarının rızalarıyla himayesi altına alır, bunları kabiliyetlerine göre oraya buraya sevkederdi; bu çocuklar gittikleri memleketlerde İngiliz sefaret ve konsolosları tarafından misyon cemiyetinin talimatına göre büyütülür, terbiye ettirilirdi.

Bunlar arasında İstanbul'da tahsil ve terbiye ettirilerek Koca Reşid Paşa zamanında Osmanlı hariciye nezaretinde memuriyette kullanılanlar bile olmuştu. İngiltere sefareti kavası Cihangirli Ali Ağa yanında evlâdı gibi büyütülen İbrahim Zeki gibi.

Bektaşî tarikatini öğrenmeğe memur edilen Harbet, pir evinde bektaşiliğe sülûkten sonra Mehmed Ali namı altında bir bektaşi dervişi hal ve kıyafetiyle yer yer dolaşmıştı. Bu derviş Mehmed Ali Türkçe, Arapça, Farsça kasideler, mersiyeler ezberlemişti, sırasını düşererek meclislerde okurdu.

İngiliz casuslarından biri son zamanlarda Yemen'de büyük itibar kazanmıştı.

Mister Vayman Bury.

Vayman Bury şark mektebinde tahsilini ikmal etmiş, Arabistan'da çok seneler kalmış, Aden taraflarında yedi sene geçirmişti; Fransızca dahi konuşurdu. Müslüman olmuş, Şeyh Abdullah Mansur ismini takınmıştı.

«Arapça bana hak ve savabı öğretti; beni Allah'ın rızasını tahsile muvaffak etti; bana hidayet erişti; müvahhid oldum. Arap kavmi içinde yaşıyarak virdler zikirler ile ölmeğe ahdettim.»

Derdi. Aralarında yaşadığı Araplar gibi yer içer, giyer, yatar kalkardı. Asla işret etmezdi. Fakirlere sadaka verirdi; namazlarını hep vaktinde kılar, orucunu tuttuğunu iddia eder her hafta perşembe ve pazartesi günleri oruçlu bulunduğu için evinden çıkmazdı; bu günlerde yalnız mahremlerini kabul eder. (27) Çok dindar bir şeyhti! Kuşlara pek meraklı idi. Kuyular açtırır, bulduğu taşları da tetkik ederdi. Bu meraklarıyla cenubî Arabis-

tan'da dolaşır, dururdu. Başka bir merakı daha vardı: Gezdiği yerlerin krokilerini, fotoğrafilerini almak...

Bu şeyh hazretleri her defa Hudeyde'ye indikçe orada bütün gördüklerini, topladığı malûmatı İngiliz gizli polis teşkilâtına yetiştirmekte hiç kusur etmezdi. Osmanlı hükûmetine de, Yemen imamı Yahya'ya da, herkese hayırhah bir adamdı o.

Bir arkadaşı vardı: Veyfel, bu da «Hacı Ali» olmuştu. Bunun da işi daha ziyade camilerde, şeyhlerin meclislerinde bulunmaktı.

Hacı Ali'nin (Asir)de Seyid İdris ile arası pek iyi idi.

İmam Yahya ile de muhabere ederdi. İngiliz gizli polisi Arabistan'da böyle muktedir vasıtalarla el altından çalışırken İngiliz harp gemileri de Yemen sahillerini boşlamıyorlardı. Bir gün Hudeyde limanına bir İngiliz harp gemisi gelmişti.

Bunu öğrenince Abdülhamid kuşkulanmış, geminin çekilip gitmesi için İngiliz hükûmeti nezdinde teşebbüste bulunulmasını Londra sefaretine emretmişti.

Bu irade üzerine Londra sefaret müsteşarı Abdülhak Hamid Bey İngiltere hariciye müsteşarı ile görüşür.

İngiltere hariciye nezareti padişahın talebini mânasız bulur. Hariciye müsteşarı geminin Hudeyde'ye gelmesi ayrıca bir kasde makrun olmayan alelâde bir ziyaretten ibaret olduğu, bunda şüphelenilecek bir şey olmadığı cevabını verir. Abdülhak Hâmid Bey müsteşara:

– Kendi donanmasından korkan bir hükümdarın ecnebî donanmasından çekinmemesi nasıl kabil olabilir?

Der. Bu söz Hariciye Nâzırı Lord Lensdavna noklolunur, hoşa gider. Geminin Hudeyde'den hareket etmesi emri verilir.[28]

Fakat Yemen işleri her defa böyle hoşlukla, kolaylıkla hallolunamıyordu. İngiltere Yemen dahilini casuslarıyla, sahillerini

böyle gemileriyle kontrol ederken İtalyanlar da boş durmuyorlardı. İmam Yahya, Seyid İdris gibi Arap büyükleriyle olduğu gibi diğer şeyh ve reislerle de münasebetlerini sıklaştırıyorlardı. 1892'de Yemen imamı Hamideddin isyan etmişti.

Abdülhamid Yemen'in git gide büsbütün elden çıkması ihtimalini görmeğe başlamıştı; bundan "hilâfet kudretine" büyük zarar hasıl olacağını elem ve endişe ile düşünüyordu.

Yemen'de mutlaka bir şeyler yapılmalı, bu Müslüman kıtasının elden çıkmasına meydan verilmemeli idi. Şimdiye kadar orasını iyi idare eden, hilâfet makamı ve merkezi ile bağlarını kuvvetlendirmeğe muvaffak olan bir vali veya kumandan çıkmamıştı. Yemen'de ahalinin çoğu bedevi Araplardı. Abdülhamid'de bu defa dâhiyane bir siyasî fikir doğdu: Bu bedevilere gönderilecek valiye "şiarı İslâma uygun bir kıyafet" giydirmek.

6 - Yemen meselesi ve vali Hüseyin Hilmi Paşa...

Midillili Hüseyin Hilmi Efendi bir müddet medreseye de devam etmişti. Kanun-u Esâsî'nin ilk ilânında memleketinde emlâk tahrir kalemi başkâtibi bulunuyordu. Vazifeşinas ve çalışkan bir memurdu. Namık Kemal Bey'in âteşin neşriyatı gençlerin hayallerini parlattığı, kalpleri yüksek vatanperverane hisler ile doldurduğu, ahrarane fikirlerin istikbal için ümidlere geniş meydan açtığı o günlerde Hüseyin Hilmi Efendi de az çok okumuş gençler gibi bu cereyana bigâne kalamamıştı. Kemal Bey'in bütün eserlerini okur ve yeni fikirlere meftun olurdu. Bu meftuniyetin derecesi o kadar fazla idi ki kendisine «Kemal Bey'in çömezi» unvanını kazandırmıştı. Fakat Hüseyin Hilmi Efendi ifratlara kapılmazdı. Muhayyelâttan ziyade müsbet ka-

lem işlerine meclûptu. İkdam ve faaliyetiyle, iffet ve istikametiyle, kalemine havale olunan evrakı bizzat tetkik ederek pürüzsüz iş çıkarmağa itinasıyla kıymetli bir maiyet memuru olmuştu. Namık Kemal Bey'e mülâzemeti de kitabetine küşayiş vermiş, devlet işlerinde kendisinde muvazeneli mütalaa ve muhakemelere alışkınlık husulüne yardım etmişti.

Yalnız hocasının Nâmık Kemal Bey'in serazadegâne tavırları onun tabiatindeki sükûna uymuyordu. Azgınlığın, taşkınlığın zamanenin mizacı yani Abdülhamid'in siyaseti karşısında fayda vermiyeceğini, tefeyyüze mani olacağını kestirdiği için resmî vazifesinin haricinde işlere karışmayı muvafık bulmuyordu. Bu hal ve mesleğiyle o daima âmirlerinin teveccühünü kazanıyordu. Kemal Bey'in bile takdirini celbediyordu.

Mektupçuluktan, mutasarrıflıktan sonra Adana'ya vali de olmuştu. (29)

Yemen işleri Abdülhamid'i pek rahatsız ettiği sırada Hüseyin Hilmi Efendi Avusturya sefaretinin şikâyeti üzerine Adana valiliğinden mazulen İstanbul'da bulunuyordu.

Abdülhamid imam Yahya'yı çekemiyor, asker kuvvetiyle de hakkından gelemiyordu. Bunun için bir kere de yumuşak ve tatlı siyasî tedbirlerle Yemenliler'i elde etmek suretini düşündü.

Fakat ulema içinde Yemen'i iyi idare edebilecek kimseyi göremedi. Arap izzet Paşa Kerek mutasarrıflığında (Maan) 4 sene bulunarak geçen devirlerde hükûmetin hakkıyla teessüs edemediği o yerleri nizam altına almağa muvaffak olmuş bulunan Hüseyin Hilmi Efendi'yi tavsiye etti.

Hüseyin Hilmi Efendi vaktiyle medreseye devam etmişti; bulunduğu mansablarda işgüzarlık göstermiş, hüsnü sülûkiyle maruf olmuştu. Abdülhamid de onu Yemen hakkındaki tasavvurlarını icraya ehil addetti; Yemen valiliğine nasbedildi (29 Zilkade 1315) fakat bâlâ rütbesini haiz olan vali efendinin bir

kazasker gibi gösterişli sarık sarmasını, bol bir cübbe giymesini irade eyledi; maiyeti de ulema kıyafeti giyeceklerdi. Abdülhamid bu kıyafetin Yemenliler'e pek iyi tesir edeceğine zahip olmuştu. Bu kıyafet Hüseyin Hilmi Paşa'nın da işine gelmişti. Öyle ya! Sıcak iklimde beyaz sarık, bol cübbeden iyi serpuş ve esvap mı olurdu? Hüseyin Hilmi Efendi'yi Hudeyde'ye götüren vapur sahilden 3 mil açıkta durdu. Daha ilerisi sığ idi.

Vali efendi vapurun bir sandalına bindi; sonra deniz ortasında bir senbuka nakletti. Karaya yaklaşınca altı düz olan senbuk da ilerliyemez oldu. Vali efendi'nin başında sarığı sırtında cübbesi ile dizlerine kadar su içinde yürümesi caiz olamazdı. O da senbuk içindeki hamalın sırtına bindi. Bu hal ve kıyafetle Hudeyde'ye çıktı. Vali yarı çıplak hamalın sırtında.

Yemen Hey'et-i Islâhiyesi...

Osmanlı Devleti 350 sene içinde Yemen'in bu en büyük limanına bir iskele yaptıramamıştı. Hudeyde'ye büyük küçük herkes, büyük küçük eşya hamuleleri, her şey işte böyle denizden hamal sırtında çıkardı.

Bâb-ı Âlice «şaki-i mahud» yahut «imam-ı mahud» denilerek Abdülhamid ismiyle anılmamak istenilen imam Seyid Yahya Hamideddin, Yemen'de şer'î ahkâmın cereyan etmesini, adliye teşkilâtının Hudeyde'den içeride tatbik olunmamasını, bazı vergilerin kaldırılmasını istiyordu; padişah bunlara muvafakat etmişti. Yeni vali gelince bir günde vilâyet memurlarının çoğu ulema kıyafetine girmişlerdi! Cübbe tedarik edemeyenlerden bir kısmı maşlah giymişlerdi; pek azı redingotla görünmüştü. Hepsi feslerine bulabildiği beyaz ince kumaşı sarmıştı.

Yeni vali ve memurlar bu garip ulema kıyafetiyle ilk cuma namazını Sana'nın büyük camiinde kıldılar.

(Bu kıyafet Hüseyin Hilmi Paşa'dan sonra vali olarak gönderilmiş olan Tevfik Bey zamanına kadar devam etmiş, sonra kaldırılmıştır.)

Hüseyin Hilmi Paşa zamanında biri (Hey'et-i Islahiye), diğeri (Hey'et-i Nasıha) namıyla Yemen'e iki heyet gönderilmiştir.

Islahat heyeti evkaf teftiş mahkemesi müsteşarı Hüsnü, Beytülmal müdürü Hüsnü, Debre müftüsü Yunus Zühdü, maliye meclisi azasından Cemaleddin, adliyeden Feyzullah Efendiler'den mürekkepti. Bu heyet Hüseyin Hilmi Efendi ile birlikte gelmişti. Bu heyete Bağdatlı Zühavîzâde Cemil ve Sükûti Efendiler de vâiz sıfatıyla ilhak edilmişlerdi. Bu heyetin lüzum gösterdiği ıslahatın hiç biri yapılmamıştır.

Bir müddet sonra Şeyh Ebülhüda Efendi'nin oğlu Hasan Halid Bey, Ferik Mustafa Paşa, hünkâr yaverlerinden binbaşı Yümni Bey, Şeyh Nasır Efendi'den mürekkep olarak gönderilen nasihat heyeti "şaki-i mahud" ile görüşmek istedi ise de muvaffak olamadan geri dönmeğe mecbur kalmıştır. Hüseyin Hilmi Efendi padişahın bizzat verdiği talimat dairesinde işe, ıslahata başlamıştı.

Fakat on beş gün geçer geçmez anlaşıldı ki kıyafet değiştirmek iyi değil fena tesir hasıl etmiş.

Halbuki Hüseyin Hilmi Efendi'nin ilk valilik günlerinde bu noktaya pek fazla ehemmiyet veriliyordu. Hudeyde mutasarrıflığında bulunan Rüştü Paşa, "elbise değişmekle bir memurun şahsiyeti değişmez; bilâkis ahalice istihfafa uğraması gibi bir netice hasıl olur" diye boş yere didinmiş, emre muhalefetle istifayı tercih eylemişti.

Halife'ye başkaldıran İmam Yahya...

Hüseyin Hilmi Paşa Yemen'e varıp mahallî ahvali biraz tetkik eyledikten sonra bu tedbirin boşluğunu anlamamış değildi. Ancak irade-i seniyeye karşı gelmemek lâzımdı. Abdülhamid ise bu tedbirin isabetine o kadar kani görünüyordu ki, (20 Muharrem 1317) tarihinde Hüseyin Hilmi Paşa'yı vezaretle taltif eylediği zaman bile "tebdili câme eylememeği" münasip görmüştü.

İmam Yahya yanındakilere düşüncelerini şöyle anlatıyordu:

– Bizi şaşkın mı sanıyorlar! Halifeyim diyen sultan bizzat bir Avrupalı gibi giyiniyor, Yemen'e gönderdiği valiye ve memurlara sarık, cübbe giydirmekle mi bizi aldatacak? Badiye ve Tehame halkı başlarında zille taşımazlar mı? Bunlar şapkaya benziyor diye Zeydîler Müslüman mı değil?

Hüseyin Hilmi Paşa kıyafetle iş görülemeyeceğini, Yemen'de çıkan isyanlarla askerin çektiklerini, idare yolsuzluklarını anlayınca padişaha bir lâyiha takdim etti. Şimdiye kadar Yemen ahalisini Osmanlı hükûmet ve devletinden soğutmak için ne lâzım ise yapılmıştı.

Şimdi aksi yolda gidilmeli, ahaliyi devlete ısındırmalı idi. Bunun için de hükûmetin murakabesi altında bir yerli idare vücude getirilmeli idi; halkın tahammülü nisbetinde alınacak vergiler vilâyetin imarına sarfedilmeli idi; sahil ve dahilin emniyetini, âsayişini muhafazaya çok himmet gösterilmeli idi. Bu etraflı lâyihaya İstanbul'da aldıran olmadı.

Hüseyin Hilmi Paşa idarî bir ademi merkeziyet usulünü tatbik eylemek istiyordu. Bunun neticesi nereye varabilirdi?

Abdülhamid mutadı üzere bu lâyiha hakkında görüşlerini bildirmelerini eski Sadrazam Said ve Kâmil Paşalar'dan istedi.

İkisinin reyi bermutad biribirine ters düşü. Said Paşa merkeziyet usulünün devamına taraftar göründü. İslâmiyet cihet-i camiasına dair uzun mütalaalar yazdı.

Kâmil Paşa kısaca Yemen'de devletin nezaret ve murakabesi altında sırf dahilî işlerde mahallî ve muhtar bir idare tesisi muvafık olacağını yazdı; bu suretle Hüseyin Hilmi Paşa'yı tasdik etti.

Abdülhamid bunun üzerine Sadrazam Halil Rifat Paşa'yı huzura çağırdı. Said ve Kâmil Paşalar'ın yazdıklarını gösterdi; kendisinin ne düşündüğünü sordu.

Halil Rifat Paşa sıkıldı. Hangi reyi tercih etmeli idi. Padişahın düşüncesi ne idi? İşin nezaketi meydanda idi. Mesuliyet de büyük olacaktı. Suya, sabuna dokunmadan bu işin içinden nasıl çıkmalıydı? Halil Rifat Paşa mütalaasını bir gün sonra arzedeceğini söyleyerek müsaade aldı. O, padişahın mizacını pek iyi biliyordu. Düşünüp taşınarak şu mealde bir arîza hazırladı.

(Kisvesini tebdil ile Yemen'e gönderilen Hüseyin Hilmi Efendi karihai şahaneden kendisine verilen talimat dairesinde bir müddet daha çalışmalıdır. Tatbikattan çıkacak neticeler sonra düşünülür. Şimdiden kararların değiştirilmesine lüzum görmüyorum. Ecnebî müfsidlerin tahrikâtına meydan bırakmayacak tedbirler ittihaz etsin. Yakında ganbotlar gönderilecektir; bunlarla da kaçakçılığı meneylesin.)

Halil Rifat Paşa ne yazılsa Abdülhamid'in öyle bir hamlede idare şekillerini değiştirmeğe yanaşmayacağını katiyyen biliyordu. Bunun için o da idare-i maslahat sistemini bu dairede en muvafık tabirlerle tavsiye ediyordu. Bu cevap padişahın hoşuna gitti.

"Yemen isyanının hakikî sebepleri anlaşılmak, Yemenlilerin nelerden şikâyet ettikleri, ne istedikleri bilinerek buna göre tedbirler alınmak üzere" ahaliden ileri gelen bazılarının İstanbul'a celbine karar verildi. Gelenlere ayrı bir daire tahsis, istirahatleri esbabı temin edildi. Kendilerine ikram ve izazda kusur olunmadı. Bunlar İstanbul'un görülmeğe değer yerlerinde de gezdirildiler. Nihayet bir gün Abdülhamid mabeyn başkâtibi Tahsin ve ikinci kâtibi Arap İzzet Paşalar'ı Yemenliler nezdine gönderdi; ne arzuları olduğunu, nelerden şikâyetçi olduklarını sordurdu.

Abdülhamid bunların şikâyetlerini yazarak huzurda kendisine takdim eylemelerini irade etmişti.

Birkaç gün sonra gene Tahsin ve İzzet Paşalar Yemenlileri aldılar, cemaat halinde huzura götürdüler. Yemenliler padişa-

ha takdim ettikleri arzuhallerinde Yemen isyanının siyasî mahiyetini gösterecek bir şey yazmamışlardı; yazılan şeyler hep hususî istirhamlardan ibaretti. (30)

Bunun için bu heyetin İstanbul'a getirilmesi Yemen ahvalinde hiç bir tebeddülü intac edemedi. Bu teşebbüs de vakit geçirmekten halk arasında denildiği gibi "dostlar alış verişte görsün" dedirtmekten başka bir şeye yaramadı.

☆

Baban, okuyup yazması olmadığı için heyet-i ıslahiyece "kaymakamlıkta istihdamı caiz olmadığı" kararıyla memuriyetinden infisal ettirmişti. Ahmed Baban, bunu doğrudan doğruya Hüseyin Hilmi Efendi'den bildi. Valiye karşı kalben beslediği kin ve husumet valinin düşmanları tarafından da hayli körüklendi.

Ahmed Baban bir gün sarhoş olduğu halde hükûmet konağı merdiveninde beklediği valiyi iki el rovelver kurşunuyla sağ böğründen yaraladı. Valinin arkasından gelen çavuş kendisini yakalamak istediği için onu da öldürdü. Koşan jandarmalara karşı da silâh kullanmakla bunlar da mukabelede bulunarak mütecasiri öldürdüler.

Aldığı yaradan kurtulan Hüseyin Hilmi Paşa tasavvur ettiği ıslahatı bir türlü yürütemiyor, vakit geçtikçe sıkılıyordu.

Abdülhamid'in siyaseti mülkî ve askerî rüesanın biribirleriyle iyi geçinmemelerini icap ederdi. Ordu müşiri Abdullah Paşa ile Hüseyin Hilmi Paşa'nın da araları açıldıkça açılıyordu.

Abdülhamid için payitahtına çok yakın yerlerde mühim gaileler eksik değildi. Hüseyin Hilmi Paşa artık Yemen'de unutulmuş gibi olmaktan fütura uğradı. Bu mehcuriyet haliyle iş görmek imkânsızlığı karşısında o da evine kapandı. Nihayet "terki vazife ile hanesinde ikamet etmekte olmasına mebni memuriyetinde kalması caiz olamayacağından" dolayı Yemen vali-

liğinden azledildi. Hüseyin Hilmi Paşa'nın Yemen'den ayrılmasından sonra Yemen ahvali daha ziyade karıştı.

İmam Yahya ile 1905'de vaki olan bir muharebede, Rıza Paşa kumandasında bulunan Suriyeli Arap askerlerinin İmam tarafına geçmeleri üzerine, Araplara yirmi bin tüfek, 12 top, mühimmat ile yüklü dört bin deve bırakıldı. İmam Sana'yı işgal etti.(31)

Yemen kumandanlığına tayin olunan Feyzi Paşa kırk beş bin askerle Sana'yı istirdad etmeğe muvaffak oldu. (Eylül 1905) fakat imamı takibe çıkmasından faide yerine zarar görüldü. Ordu ricate mecbur oldu.

Yemen ayaklanması yatıştırılamadan devam etti. Sana meşrutiyete kadar Araplar tarafından mahsur bir halde kaldı.

7 - Yemen isyanı ve Araplar'da millî uyanış hareketleri...

Arap istiklâline çalışanlar tarafından son senelerde yapılan bazı neşriyatta Yemen isyanı Osmanlı hükûmetine karşı umumî Arap kıyamının bir cüz'ü gibi tasvir ediliyor.

Osmanlı idaresizliğine karşı Rumeli'de, Adalar'da, şarkî Anadolu'da olduğu gibi Suriye'de, Irak'ta ve Arabistan'da dahi ayaklanmalar vaki oluyordu.

Şüphesizdir ki, son senelere kadar Arabistan, Suriye, Irak gibi Arapların yaşamakta bulundukları vilâyetlerde çıkan iğtişaşlarda umumî bir plân ve tertip üzerine hareket yoktu. Bu kıyamlar için müşterek bir sebep var idiyse devletin aczi ve idaresizliği yüzünden hasıl olmuş umumî hoşnudsuzluk idi. Abdülhamid zamanında buna Türk'ün gayri unsurlara hariçten yapılan tahrikleri de ilâve etmek lâzım gelir.

Yemen kıyamları Arap istiklâli ve bir Arap imparatorluğu teşkili gibi fikirler Müslüman ve Hıristiyan Araplar arasında intişar etmeden çok zaman evvelden beri vakit vakit parlıyordu. Hattâ bu kıta Osmanlı Devletince H. 1045 tarihinde büsbütün terkolunmuş, 220 sene imamlar tarafından müstakilen idare edilmiştir.

Abdülmecid devrinde Kıbrıslı Tevfik Paşa tarafından takdim olunup Bâb-ı Âli'den Abdülmecid'in huzurunda okunan bir lâyiha üzerinedir ki, Yemen'in yeniden zaptına karar verilmişti; H. 1265'de Hudeyde'nin zaptiyle başlıyan hareket Abdülâziz zamanında 1872'de Sana'nın ele geçirilmesiyle tekemmül etmiş, (32) Yemen kıtası gene bir Osmanlı vilâyeti halinde idare edilmeğe başlanılmıştı. Bundan sonra da bir kaç defa daha ehemmiyetli isyanlar vuku bulmuş ise de bunları da mevzii hareketler addetmemek kabil değildir.

İmam Yahya'nın hareketleriyle beraber Arabistan'da İbnissuud ve İbnirreşid mücadeleleri, Irak'ta Kuveyt'in İngiliz himayesi altına geçmesi, Hicaz'da haremeyn arasında demiryoluna karşı muhalefetler ve taarruzlar yapılması, Suriye'de bitmez, tükenmez Dürzü gaileleri (1893 kıyamından sonra 1905'de bir vergi meselesi büyük bir kıyamı intac eylemişti, Mısır ve İngiltere ile çıkan Akabe ihtilâfı (33) yetişmiyormuş gibi 1904 senesinde bir de *(Arabistan Araplarındır)* iddiasıyla Paris'de bir Millî Arap Komitesi de teşekkül etmişti. Büyük bir Arap imparatorluğu tesisi için propagandalar bu tarihte başladı. Başlıca Suriye'de faaliyette bulunan bu komite sabık Kudüs mutasarrıf muavini Necip Azurî Bey tarafından teşkil olunmuştu. Komite programının mühim maddeleri şunlardı:

1. Osmanlı Devletinden ayrılmak; Fırat ve Dicle havalisinden Süveyş kanalına, Akdeniz'den Umman denizine kadar liberal bir Kânun-u Esâsî ile bir Arap sultanlığı tesis edilmek. Bu Arap imparatorluğunun hududları içinde Kilikya ve Diyarbekir

tarafları, Urmiye Gölü'ne kadar bütün arazi dahi dahil bulunuyordu. Arap sultanı Müslüman olacaktı.

2. Hicaz'da papaların eski Roma hükûmeti gibi bir hükûmet teşkili; bu hükûmetin reisi aynı zamanda bütün Müslümanların halifesi dahi olacaktı.

3. Ecnebîlere verilmiş imtiyazlara riayet edilecekti.

4. Cebel-i Lübnan muhtariyetinin ipkası.

5. Filistin'de Hıristiyanlara ait mübarek makamlarda statüko.

6. Necid'de ve Irak'ta müstakilâne geçinen reislerin hak ve imtiyazlarında statüko.

7. İki senelik askerlik hizmeti.

8. Hazine-i hâssaya ait arazinin Arap vatanının selâmetine çalışacak olanlara tevzii.

Bu program Arap sultanlığının daha ziyade bir Arap konfederasyonu olacağını gösteriyordu. Ancak programı tanzim edenler bunu vazıh olarak bildirmek istemiyor gibi görünüyorlardı.

Bu program sahiplerine göre bu maddelerin istihsal ve tatbik edilebilmesi için Arapların bunları istemeleri kâfi idi. Arap memleketlerinde bulunan Türkler'in kovulması hiç de güç olmayacaktı. Fakat şüphe edilemez ki, bu komite Araplar arasında neşretmeğe daha çok zaman uğraşmak mecburiyetinde bulunduğu istiklâl ve ittihat fikirlerini Arap memleketlerinin her tarafında uyanmış olarak göstermek istemekte acele ediyordu. (34)

Abdülhamid saltanatı esnasında Araplar arasında Osmanlı hükûmetine karşı vaki olmuş ayaklanmalar umumî ve millî bir gayenin değil, mahallhi menfaatlerin ve emellerin mahsulüdür.

Komitenin neşrettiği bu program mucibince bir Arap imparatorluğu teşekkülü Arabistan'da, Irak'ta, Suriye'de tahrikler yapan, kendilerine nüfuz bölgeleri ayıran, uzun emeller besleyen hükûmetlerin işlerine gelecek şey değildi.

(Umumî harbin Osmanlı imparatorluğu için mühlik olan sonucu bile Avrupa kabinelerince bir Arap imparatorluğu tesisine müsaid görülmemesi bu fikrin pratik kıymeti pek az olduğunu meydana çıkarmıştır.)

Bir de ne kadar zayıf olursa olsun Osmanlı hükûmetinin mahallî Arap kıyamlarını millî bir vahdet tesisine medar olacak hareketler şeklinde göstermek isteyen komitenin beyannamelerinde yazdığı veçhile kolay kolay Arap memleketlerinden el çekmeyeceğinden şüphe edilemez.

Dikkate şayan olan nokta bu millî Arap komitesinin Kahire'de İngilizlerin gözü önünde çalışabilmesi idi. Bunun manası bu komite tarafından Araplar arasında yapılan tahriklerin bir gün İngiliz menfaatlerine hizmet edeceğine İngiliz hükûmetince kanaat hasıl edilmiş olmasından başka bir şey olamaz.

Paris'te bulunan komite erkânına karşı müsamahakâr davranılması komiteye Eugène Yung gibi Araplık lehinde neşriyatta bulunan bir muharririn dahil olması Fransa'nın da bu yolda düşüncelerle hareket ettiğine delâlet ediyor.

Meşrutiyetin ilânı, ilk günlerde bu hareket üzerinde de şaşırtıcı tesir icra eylemiştir.

8 - Osmanlı'nın kanayan yarası Yemen ve Kışlanın önünde redif sesi var...

Taşra ordularında senede beş maaştan fazla alamayan, terfi sırası geldikçe bütçenin müsaadesizliğinden dolayı (!) evrakı torbalarda küflenen görgülü zabitlerin İstanbul'da kendileriyle aynı sene mezunları olan, bazen bütçenin müsaadesizliği hiç dikkate alınmadan senede iki rütbe ilerleyen şık yaver paşaların, mahdum ve damat beylerin yahut hademelikten, ahçılıktan, uşaklıktan yetişme ümeranın ve erkânın yaşayış tarzlarını öğrenmemeleri, hele gözleriyle görmemeleri pek lâzımdı. Bu gibilerin hava tebdili için olsa bile İstanbul'a gelebilmeleri pek uzun muhaberelere, iltimaslar bulunmağa mütevakkıftı.

Hele Türk kanını emen Yemen çöllerindeki askerlerin hali hiç bir tarafa kıyas edilemezdi. Bunlar dünyanın en talihsiz insanları idiler! Yemen Osmanlı Devletinin kanı durmayıp akan yarası idi! Türk'ün makteli idi. Osmanlı Devleti Avrupalıların, hassaten İngilizlerin müstemlekelerinde tatbik ettikleri usulü Yemene tatbik eylemeği hiç düşünmemiştir:

Yemeni mümkün olduğu kadar az masrafla ve maddî, manevî bağlarla devlete bağlanacak yerli memurlar marifetiyle idare ve Yemen'den iktisaden istifade etmek. Bu usul yerine devlet oraya daima Türk'ün parasıyla beraber canını da akıtıp gitmiştir.

Piyade mirlivası Rüştü Paşa "Yemen Hatırası" eserinde yazıyor ki:

Yemen'de ıslahat yapılacaktı; Hüseyin Hilmi Paşa Yemen valisi Tayin edilmişti; "Hudeyde" vapuru Karadeniz sahillerinin yeni neferlerini Yemene götürecekti. (1898).

Bunların yiyecekleri peksimetleri küflenmiş, yenemez olduğu görülerek padişaha arzolunmuş, değiştirilmesine ve suiistimale meydan verilmemesine irade çıkmıştı. İstanbul limanında

vapura iyi peksimet getirildi; fakat İstanbul'a gelinceye kadar efrad hep küflü peksimet yemekten harap oldu. Vapurda (14) ağır hasta çıkmıştı. Bunlar Gümüşsuyu hastahanesine gönderildi.

Vapura iskarça halinde (1500) nefer tıkılmıştı. Asılı sandallar içinde bile asker yatırılıyordu! Asker günlerce sıcak yemek yemedi; iyi bakılmayan bu efrada bakımsızlığın dostu olan hastalıklar musallat oldu. Vapur Beyrut'a gelince efradın hali büsbütün kötüleşti.

Sevkiyata nezarete memur Rüştü Paşa -*o vakit yaver kaymakam*- bunları Beyrut'a çıkarttı; kendilerine iki, üç gün sıcak yemek yedirtti; yola çıksalar ölecekleri muhakkak olan 50 neferi Beyrut hastanesinde bıraktı. Gemi Süveyş kanalına girdi. Uzun süren bakımsızlıktan zayıf düşen efradın vücutlarında mukavemet kudreti kalmamıştı; güneş çarpmasından, hummadan ölümler başladı. Hudeyde'ye kadar 13, Hudeyde hastanesinde tifodan 26, kıtalarına sevkten evvel de 11 nefer öldü. İstanbul'da, Beyrut'da bırakılanlardan ölenler bu hesabın haricindedir!

İskenderun'da ikmal edilmemiş bir kışla vardı ki döşemesi yoktu, camsızdı. Bu kışlanın üstü örtülü bir koğuşunda Yemen'e sevk olunacak yeni efrad ikame olunurdu. Bu efrad burada vapur beklerlerdi. Fakat vapur aylarca gelmezdi. 1903-1904 senesinde sevk olunmak üzere buraya getirilen 8300 kadar efraddan 1600'den fazlası kaçmıştı!

Çünkü bu efrada sözde "yevmiye" verilirdi, "vaz'ı kazan" yapılmazdı. Bu genç adamların karınları lâyıkıyla doyurulmazdı. Mal sandığında para bulunmazsa bunlara tabiî yevmiye de verilemezdi. Efrad, toplanır, hükûmet konağına, kumandanın evine gelir, dua ile karışık bağırışır, tazallüm ederlerdi. Güç belâ, biraz para bulunursa açlıklarını gidermeğe yetişecek kadar yevmiyeleri verilir, olmazsa cebinde parası olan kendi kesesinden yer, olmayan arkadaşlarının yardımına kalırdı!

Yemen'e sevk olunacak efrad kendi kıyafetleriyle iskelelere gelirdi. Altlarına serecek, üstlerine örtecek bir şey bulunmazdı. Kışlası olmayan yerlerde hanlarda yahut toprak üstünde dinlendirilirdi! Köyünden iskeleye kadar günlerce yürümüş bu zavallılara yorgunluklarını giderecek, sıhhatlerini koruyacak sıcak yemek verecek yerde hükûmet beş on para istifade zannıyla "yevmiye veriyoruz!"

Diye bunları aylarca fena tegaddiye, fena iskâna, fena elbiselere mahkûm bırakırdı. Onlar da bu hallere dayanamayarak ölürlerdi veya kaçarlardı! Ancak kaçmağa takati ve cüreti olmayanlardı ki Yemen'e sevk edilirlerdi! Vapurlarda izdiham ve küflü peksimet de bunlara her defa epeyce bakımsızlık kurbanı verdirirdi. Efradın böyle zayıf, takatsız Yemene çıkmaları tabii muvaffakıyeti akamete uğratır, felâketlere sebep olurdu.

1905'de Rüştü Paşa İskenderun'da Adana'dan gönderilmiş iki bin çuval çürük peksimet buldu; bu çuvallar içinde lokantalardan, fırınlardan toplanmış ekmek kırıntıları, hattâ peynirli pide artıkları gördü de doktorlara muayene ettirdikten sonra, "insana değil, hayvana bile yedirilemez" diye rapor alarak çuvalları Adana'ya iade ettirdi! Bu peksimetlerin fiyatı en âlâ undan yapılmış peksimet fiatine muadildi! Bu efradın hem iaşesi peksimete hasrediliyor,hem bu peksimet hayvanlara bile yedirilemiyecek halde bulunuyordu!

İdare-i mahsusa vapurlarının çoğu yük için yapılmış eski vapurlardı; uzun seferlerde asker nakli için hususî tertibattan mahrumdular. Eşya için yapılmış ambarlar hava almazdı. Efrad buralara iskarça edilirdi! Kızıl Deniz'de haziran sıcağında böyle gidişin ne büyük bir işkence olduğu tasavvur edilsin!

Askere verilen kumanya ise peksimet, soğan, zeytin! Bunları yedikçe insanın bir kat daha susayacağı hesap edilmezdi. Tecrübeli redif binbaşıları her beş nefere günde bir gaz tenekesi su yetiştiğini bildiklerinden buna göre tedarikli bulunurlardı.

Fakat "yeniler" tabii Yemen yollarının bütün zorluklarını bilemezlerdi. Zavallı yeni efradın tulumba başındaki halleri, su için kavgaları görülemeyecek,dayanılamayacak bir manzara idi. Bu asker kıtalarının nakliye vasıtaları kâfi mi, değil mi? Burası hesap olunmazdı.

1905'de Selânik'ten Yemen'e 100'den fazla hayvan gönderiliyordu. Hayvan nakline mahsus tertibatı olmayan vapur yalnız İskenderun limanında 17 gün durmuştu. Hayvanlar vapurda ayak üstünde, biribirine bitişik vaziyette kalmışlardı; bakıcıları bu vaziyetteki hayvanların yanlarına pek yanaşamıyor, tam istihkaklarını vermiyorlardı. Hayvanların vapurdan Hudeyde'ye çıkarılması emri verildiğinden İskenderun'da ahırlatılmaları kabil olamamıştı. Bu hayvanlar gemide yarı yarıya zayıflamış, biri ötekinin yularını, öteki berikinin yelesini kuyruğunu yemişti! Böyle vasıtaları bile olmayan asker kıtaları ne yapsın? Hayvanların taşıyacağı yükler zarurî efrada tahmil olunur; efrad hamal haline sokulur, bu yüzden de zayiat verilirdi; görülecek işler de bundan tabii müteessir olurdu.

Bazen Yemen sahillerine İdare-i mahsusa vapurlarının sene ile uğramadığı olurdu. İstibdal, malûliyet ve mecruhiyet, hava tebdili, terhis gibi zaruretlerle iskelelere indirilmiş efradın, Yemen'den iade edilecek taburların hali, durumu böyle aylarda ne feciydi! İdare vapuru beklenir, gelmez; ecnebî vapurlarıyla sevkiyat yasak! 1898'de yalnız malûl, yaralı olanlarla terhis edilenlerden Hudeyde hastanesinde 322 nefer ölmüştü. Hem bu sene içinde Yemen sahilerine beş vapur uğramıştı! Artık vapur uğramadığı zamanlarda ölüm vakalarının ne kadar yükseldiği kendi kendine anlaşılır!

Yemen skorbüt malûllerinin iyi olması, yaranın kapanması güçtü. *"Tehame"* de ayakkabı vurmasından açılan yaralardan kangren husule geldiği görülüyordu. Böyle iken yeni efra-

dın kesik kundura ile gönderildiği olurdu. Bu cins kunduranın yalnız dahilî hizmetlerde ve abdest almakta kullanılabileceği hiç düşünülmezdi.

Yemen'in çok iskelelerinde hastane yoktu; buralarda hastane olarak kullanılan yerler birer makteldi. Bir hasta hastaneye girmez, temiz bir yatakta yatmaz, elbisesini değiştirmez, usulünde yemek yemezse alınacak netice malûmdur! İskelelerde vapur beklemekten, hastanesizlikten ölmeyip kurtularak nihayet vapura girebilenler bir de Süveyş kanalında müşkilâta uğrarlardı. Çok defa vapurun "Kanal akçesi" ödeyecek parası bulunmazdı! Artık bahriye nezareti, seraskerlik, maliye nezareti arasında muhaberenin ardı arası kesilmez, iş neticeleninceye kadar vapur yarü ağyare karşı on beş, yirmi gün Süveyş'te bekler, zayıflar hastalar arasında bu yüzden de ölümler vaki olurdu.

Yemen'den yerlerine iade edilecek redif taburlarındaki sıhhiye memurlarının yanlarında hastalarını barındıracak çadır bile bulunmazdı. Bu hastalar iskeleye varıncaya kadar günlerce çöllerde yürür, suyu kıt menzillerde, hurma ağaçlarının altında dinlenirdi. Bunlar arasında tifo gibi sarî hastalıklar da eksik olmazdı. Hastane yok, ahalinin evlerinden istifade yok, hastayı yatıracak yatak berbat olmuş, üstünü başını değiştirecek çamaşır yok! Yemek vermek için kap, içirilecek ilâç yok!

İşte böyle kurbanlar verile verile memleketlerine gitmek için çıkacakları iskelelere varabilmek saadetine nail olanlar da mahallî memurlarının merhamet ve şefkatlarına kalmış olurlardı. Bunlar da bu iskelelerde nakliye vasıtalarının mevcudiyet veya yokluğuna, mevsimin kış veya yaz olmasına göre muavenete veya müşkilâta uğrarlardı.

Bir bu haller, bir de İstanbul'da padişahın göz bebeği gibi baktığı koruduğu Yıldız'daki hâssa ordusu efradının refahı göz önüne getirilirse aynı vazifeyi görmek için silâh altına davet edil-

miş efrada karşı Abdülhamid idaresinin çarpık ve hodgâmane zihniyetle ihtiyar ettiği büyük haksızlıklar tamamıyla tezahür eder.

Abdülhamid biri yer, biri bakarsa bundan kıyamet kopmasından korkmaz değildi! Bunun için yemeyenlerin yiyenlere bakmamasını temin edecek tedbirlere tevessül ederdi! "Sızıltı çıkarmamak" Abdülhamid devri siyasetinin tetümmelerinden en önemlisi sayılırdı!

Üçüncü Bölüm

HİCAZ MESELESİ

1 - Afrika çöllerinde bir tarikat: Sünûsilik nasıl doğdu, nasıl yayıldı?...

Sunûsiliğin kökeni...

Sünusilik eski (Ahilik) teşkilâtının Afrika çöllerinde tatbik edilmiş esaslarını ihtiva eden bir tarikat idi. Bu tarikatı tesis eden Hazret-i Hasan sülâlesinden olup Cezayirin Müsteganem kasabası civarında bir vahada (1206 H.) de doğmuş olan Seyyit Mehmed İbni Ali'dir.

Vahadaki zâviyesinde irşad ile uğraşan babasından ders alan Seyyit Mehmed'in akıl ve dirayetçe şöhreti daha gençliğinde etrafa yayılmağa başlamıştı.

Seyyit Mehmed Müslümanlar arasındaki teferruku düşünüyor, bunları çobansız bir koyun sürüsüne benzetiyordu. Böyle düşüne düşüne çalışıp öğrenmek, sonra Müslümanları bir noktada toplamak fikrine düştü; öğrenmek için Fas'a gitti; otuz bir yaşında iken Fas camiinde derse çıktı.

Sekiz sene süren tedrisatında Müslümanları ittihad ve intibaha davette devam etti.

Şeyhlikle başlayarak saltanata varmak şarkta çok görülmüş bir hal idi. Bu seyyidin tavru hali de nihayet Fas emirinin şüphesini celbeylemişti. Bunu anlayan Seyyit Mehmed iptida Cezayir'in cenubunda bir yere hicret etti; sonra orada da duramayarak seyahati ihtiyar etti. Mısır'a kadar uzandı.

Mısır, o sırada Mehmed Ali Paşa'nın idaresine geçmiş bulunuyordu. Seyyit Mehmed Avrupa medeniyetinden bir şey anlamıyordu.

Mehmed Ali Paşa'nın idare tarzına ve ıslahatına itirazlarda bulunduğu için Mısır'ı da bırakmağa mecbur oldu. Bu defa Hicaz'a yollandı.

Burada bütün İslâm tarikatlerini tetkik etti. Temas ettiği büyük şeyhlerden kırk tarikatten halife oldu. Müslümanlar arasında münteşir muhtelif fikirler hakkında epeyce malûmat aldı.

Artık büyük maksadını elde etmek için uğraşmak zamanı geldiğine hükmetti. Kurduğu tarikatın esaslarını telkine başladı. Seyyit Mehmed, şöhretin uzaklardan yayılmasındaki amelî faydayı takdir edenlerden, bunun insana bir derece kudsiyet izafe eylediğini bilenlerden idi.

O, şimdi İslâm âleminin ruhu mesabesine geçmek istiyordu. Bunun için haricî tazyik ve tahakkümlerden âzade kalabileceği bir yer ihtiyar etmesi, hükûmetin müdahalesine uğramamak üzere büyük şehirlerden uzak bulunması icap ederdi; bununla beraber İslâm âlemi ile kolayca münasebette de bulunabilmeli idi.

(Bingazi) tarafları ona bu şartları haiz göründü. İlk zaviyesini "Beyaz Som'a" Afrika içlerine giden yollar başında Derne arkalarına düşen tepelerden Cebel-i Ahzar'da kurdu.

Burası az zamanda bir kasaba halini aldı.

Garaipten olmak üzere bu hal Osmanlı memurlarının dikkat nazarını celbetti. Seyyit Mehmed kendisini burada emniyet altında göremedi.

İkinci zaviyesini 1855'de Cabub'ta tesis etti. Kendisi de buraya geçti. Bundan sonra zaviyeler Afrika içlerine yayıldı. Asıl tarikat ki dinî, siyasî sosyal, iktisadî bir cemiyet dahi denilebilecek bir teşekküldür, Cabub'tan etrafa neşredilmeğe başlandı.

Bu tarikatin esası kardeşlik ve yardım idi.

İstanbul, Hicaz, Yemen, Hint, Cava, Mısır, Tunus, Cezayir, Fas, Sudan gibi İslâm âleminin dört tarafında büyük Sünusî şeyhinin birer vekili bulunurdu. Bunlar bulundukları mahallerin ahvali hakkında raporlarını muntazaman Bingazi'ye gönderirlerdi; bu raporlar hecin develeriyle ve süratle merkez zaviyesine götürülürdü.

Seyyit Mehmed'in kerametleri (!) bütün Sünusi zaviyelerinde ağızdan ağıza intişar ediyordu. Afrika'da beş milyon vahşi ve yarı vahşi halk şeyhin halifelerinin irşadıyla İslâmiyeti kabul etmişti.

Büyük şeyh Mohammedüs Sünusî, umum Müslümanlar arasında içtimaî bir ittihat husule getirmek, bu arada kendisi için hududu mümkün mertebe geniş bir saltanat kurmak arzusuna düşmüş idi.

Sünusî şeyhi merkezi Afrika ile şimal kervan yolunu -*şark haremlerini dolduran köleler buradan geçerdi*- kontrolü altında bulunduruyordu.

O, kendisine hassaten Afrika Müslümanları arasında Abdülkâdir Geylâni'nin Irak'taki velilik ve keramet şöhretine yaklaşan bir şöhret temin edebilmişti. Bu şöhret onu nihayet "mukaddes maksad"a isal eyleyecekti. Bu "mukaddes maksad"ı yalnız havas biliyordu.

Fas hududundan Mısır Sudan'ına kadar yirmi milyonluk bir kütle Sünusî nüfuzuna tabi olmuştu.

Seyyit Mehmed Osmanlı sultanının Cezayir'i Fransızlar'a kaptırmasını İslâmiyet itibarıyla bir cinayet addeyliyordu. Bir İslâm halifesi buna uzaktan tesirsiz bir protesto ile nasıl iktifa edebilirdi?

Bu hareket, daha doğrusu hareketsizlik, Osmanlı padişahına karşı şeyhin kalbinde bir infial uyandırmıştı.

Gerek bu, gerek hilâfetin peygamber sülâlesinden gelmeyen birisinde bulunmasını kabul etmemek gibi düşünceler Seyyit Mehmed'i Osmanlı padişahından ve Türklerden uzaklaşmaya ve ihtiraza sevkeyliyordu.

Şeyh, Türkleri kendi emellerine, icraatına engel gördüğü gibi Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'ı ele geçirmesini de Türklüğün Araplığa tahakkümü ve Araplığın millî menfaatlerinin mahvı addediyordu; Mehmed Ali Paşa'nın ıslahatını ise İslâmiyeti istihfaf, Araplığı istihkar mahiyetinde buluyordu.

Seyyit Mehmed azim ile girişti̇ği bu işte nereye kadar ileriliyebileceği kestirilemeden 1858-1274'de vefat etti.

Oğlu Mohammed El-Mehdî 16 yaşında babasının yerine geçti. O da babasının mesleğinde devam etmek istedi. Fakat babasının dirayetine, teşebbüs fikir ve cüretine tevarüs eylememişti.

Osmanlı hükûmeti Arabistan'da Vahabîliğin easları kurulduğu zaman nasıl gafil davranmış idiyse Sünusîliğe karşı da aynı lâkaydiyi takip ediyordu. *Seyyit Mohammed El-Mehdî* babasının zihniyetiyle ve cüretiyle hareket edebilecek kabiliyette bir adam olsaydı Cerbub'ta bir «Mehdî» saltanatı kurulmak imkânı da hasıl olacaktı.

Mohammed El-Mehdî bütün sünusi ihvanı arasında Müslümanlarca muntazır mehdi olarak telâkki edilmeğe başlanmıştı. Hele Afrika Müslümanlarının avam kısmı onun "ahir zaman mehdîsi" olduğuna tam bir kanaat hasıl eylemişlerdi.

Fakat bu "kutbüzzaman" faaliyet hassasından mahrum idi.

Mehdî Rus muharebesinde şimalde bir çok yerler kaybeden, Kıbrıs adasını, Tunus'u, hatta Mısır'ı elden çıkaran Osmanlı Devletinin artık belini doğrultamayacağına inanıyordu. Babası gibi o da Türkleri sevmiyordu; ancak Afrika sünusilerini Avrupalılar'a mukavemet edebilecek şekilde hazırlamak için ciddî hiç bir teşebbüste bulunmuyordu.

Mısır'ın İngilizler tarafından işgalinden sonra Mısır'da olduğundan ziyade Mısır Sudan'ında ecnebî aleyhtarlığı kuvvetlenmişti; hele İngilizler aleyhine umumî bir nefret uyanmıştı.

Esaretin, zenci ticaretinin ilgası bu işle geçinen nüfuzlu yerli tacirleri hükûmet aleyhine çevirmişti. Yapılan taaddiler baştan aşıyordu; yerlilerin malları ve şahısları için emniyet kalmamıştı.

2 - Sudan'da bir mehdî: Mohammed Ahmed...

Bu sıralarda, Nil adalarından birinde münzevî ömür geçiren Mohammed Ahmed isminde birisi de halk arasında kazandığı şöhret ve itibar ile efkâr-ı umumiyede hasıl olan galeyandan istifadeye kıyam etti; pek az vakitte etrafında büyük bir cemiyet peyda oldu. Sudan ile ticaret eden Araplar Mohammed Ahmedi takviye ediyorlardı.

Mohammed Ahmed (Mehdî) unvanını alıncaya kadar sünusilerden de müveddet gördü. Bu suretle Mısır'ın cenubunda kendi hesabına büyük bir kuvvet toplamaya muvaffak oldu. Fakat onun da Mehdî ünvanını takınması sünusî mehdisiyle aralarını açtı.

Sudan mehdisine *"mütemehdî"* denildi. Mütemehdî, üzerine gönderilen Mısır kuvvetlerini mağlûp ediyordu. İngilizlerin gönderdikleri ordu da Mütemehdî'nin kumandanı Osman Dinga tarafından aynı akıbete uğratılmıştı. İngiliz Gordon Paşa Hartum'da Mütemehdî'nin askeri tarafından sarılmış, imdad almasına meydan bırakılmadan ordusu ve kendisi doğranılmıştı. (1885)

İngilizler için Sudan'da Mütemehhidî'nin zuhuru Mısır'da iyice yerleşmelerine kuvvetli bir sebep göstermeğe vesile oldu. Mütemehdî'yi "ted'ib" edeceklerdi. Fakat bunun için hazırlık ve zaman lâzımdı.

İngilizler evvelâ Mısır hükûmetine mağlûbiyeti itiraf ile Nil kaynaklarından, Mısır'ın yukarı kısmından el çektirdiler. Mısır'ın Sudan ile hududu Nil'in ikinci şelâlesinden tayin olundu.(35)

Bu kararın İngilizlerin Sudan'dan Mısırlıların ilgisini kestikten sonra müsaid bir zamanda Sudan meselesini kendi hesaplarına halletmek fikriyle ihtiyar olunduğu iddia edilir.

Bu senelerde İngilizlerin siyasî ve mülkî düşünceleri arasına bir de iktisadî mesele karışmakta idi:

Pamuk meselesi. (Beyaz altın) denilen pamuk artık yalnız endüstrinin bir ilk maddesi olmaktan ziyade bir ehemmiyet kazanmıştı. Pamuktan patlar madde de yapılıyordu. Pamuk cephane endüstrisinin de temellerinden biri olmuştu.

Mütehassıslar Sudan kıtasının muazzam bir pamuk hazinesi olabileceğini söylüyorlardı. Beyaz ve mavi Niller arasındaki (Cezire) ovaları dünyanın pamuk ekimine en müsaid yerlerinden biri idi. Mütemehdi ile harb şimdi (beyaz altın harbi) demek olacaktı. (Gordon) vakasından on sene sonra İngilizler Sudan istilâsına Kicner'i memur ettiler ve bu defa muvaffak oldular. (1896 - 1898)

Kicner ilerilerken (Faşoda) da kendisinden evvel gelen 250 kişilik Fransız Marchand sefer heyetini buldu. Bu, Fransa ile İngiltere arasında harbe kadar meydan verebilecek şiddetli bir ihtilâfı intac etti. Fransa nihayet heyeti çekmeğe mecbur kaldı. Bir kaç sene sonra Fransa ile İngiltere aralarında Mısır-Fas itilâfının aktiyle (1904) Nil kaynakları ihtilâfına netice verdiler.

Mısır Sudan'ında Mütemehdî'nin zuhuru sünusî Mehdisinin mehdiliğine büyükçe bir darbe indirmişti. Afrika Müslümanlarında Mehdilik fikri bu bölünme ile zâafa ve teşettüte uğramıştı.

Sudan Mehdîsi Bingazi Mehdîsine ittifak teklif etmiş, fakat kabul ettirememişti. Aynı zamanda iki Mehdi olabilir miydi?

Mütemehdi Sudan'da mağlûp olmuştu. Mısırlı Zübeyir Paşa'nın Rabih isminde bir kölesi bir avuç serseri ile sünusi muhiplerinden Büruno sultanını mağlup ederek yerine geçmişti. Bu da sünusiliğin nüfuzunu kırdı.

Diğer taraftan Fransızlar da adım adım ilerliyorlardı. Kendisine İslâm ittihadı siyaseti atfolunan Abdülhamid, Afrika İslâmlarının Hıristiyan idaresine geçmelerine karşı bihaber ve lâkayd davranıyordu.

İstilâ nöbetinin kendi yerlerine geldiğini anlayan ve sünusiliğe merbut bulunan küçük üç Afrika Emiri sünusî şeyhinden kendilerine maddî bir fayda olamayacağını görünce hilâfet makamına dehalet ve memleketlerinin Osmanlı himayesine tevdi etmeğe lüzum gördüler. İstanbul'a fevkalâde bir sefaret heyeti göndermeğe karar verdiler.

Deve kuşu tüyü, altın tozu, fil dişi gibi yerli mahsul ve mallarıyla yüklü bir kafile tertip ve her biri birer elçi tayin ederek İstanbul'a müteveccihen yola çıktılar. Kafile selâmetle Osmanlı hududunda (Gat) kasabasına kadar geldi.

Burada bir Osmanlı kaymakamı vardı. Fakat hükûmetçe bu kaymakama maaş verilmezdi. Kendisinin "Eba Eyyubî Ensarî" sülâlesinden olduğunu iddia eden bu kaymakam (Gat Sultanı) unvanını da taşırdı.

Üç Afrika emirinin elçileri bu kaymakam sultandan ikramlar gördüler. Fakat Gattan hareketten sonra Tuareklerin hücumuna uğradılar; kendileri ve maiyetleri kılıçtan geçtiler; yanlarında ne varsa hepsi yağma olundu.

Halifenin ve Osmanlı hükûmetinin Afrika içlerinde böyle bir sefaret heyeti gelmekte olduğundan haberleri bile olmadı.

Büruno tarafları Avrupalılar'ın eline geçtikten sonra Bingazi Mehdisinde Abdülhamid ile anlaşmak meyli hasıl olmuştu.

Seyyid'in İstanbul'da vekili tarafından verilen malûmat ile Mehdi Abdülhamid'i iyice anlamış, padişahın hareketlerinde ciddiyet ve samimiyet bulunmadığını öğrenmişti. Buna rağmen durum kendisini padişaha yanaşmağa sevkediyordu.

Abdülhamid de Mehdî ile münasebet peydasını muvafık buluyordu. Bu maksatla ve mahsus bir memur ile Şeyhe hediyeler göndermişti. O şeyhin manevî nüfuzunu kendi şahsı ve saltanatı lehinde kullanmak fikrinde idi.

İki tarafta görünen bu itilâf ve takarrüb emelleri üzerine Abdülhamid Bingazi mutasarrıfını Mohammedül Mehdîyi ziyaret ederek bir anlaşma yolu bulmağa memur etti.

Mehdî bu ziyaretten kuşkulandı. Libi sahrasının ortasında Küfre çölündeki vahaya nakletti. Ziyaretten bir netice hasıl olmadı.

Mehdi büyük sahra derbendlerinin, kapılarının Osmanlı Devletince işgal olunmasını istiyordu. Fakat bunun için kendisi tarafından halifeye müracaat edilmesini muvafık bulmadı. Bunu Tuvarekler, Tibulara yaptırmağı düşündü.

Bu kabilelerin sultan ve emirleri Fizan mutasarrıflığına müracaat ettiler. Memleketlerinin devlet himayesine alınmasını rica ettiler. Memur ve asker gönderilmesini istediler. Bu müracaatlar tekerrür etti.

Padişah Tuvarek sultanının merkezi olan Cant kasabasına bir Osmanlı bayrağı göndermekle iktifa etti.

Tibulara ait memleketler dahilinde bütün sahrada yegâne olan (Bilma) memlehası vardı. Buraya her sene yüz bine yakın develik kafileler getirdi. Her yük 40-100 kuruş varidat bırakırdı. Bu yüzden işgal kuvveti için masraf ihtiyarına da lüzum olmayacaktı. Fakat "İslâm ittihadı" siyasetçisi Abdülhamid bu siyasetin fiiliyatıyla değil, kuru gürültüsüyle uğraşmağı tercih ederdi. Elindeki memleketleri muhafazadan âciz Abdülhamid Trab-

lusgarp ve Bingazi için endişede iken bir de Fizan'dan öteye bir takım vahalar için Avrupa devletleriyle ihtilâfa düşmekten ise buradaki Müslümanları kendi hal ve talihlerine bırakmağı zarurî gördü. Fransızlar ilerilemekte iken Zender zaviyesi önünde doğrudan doğruya Sünusilerle çarpıştılar. Bir kaç saat içinde Sünusiler kendilerinden adetçe bir kaç misli az Fransız kuvveti tarafından büyük bir mağlûbiyete uğratıldılar.

Bu felâket Sünusilik için yıkıcı bir darbe oldu. (36)

398-99'da Fransızlarla İngilizler arasında yapılan bir itilâf, merkezi Sudan'ı Fransızlar'a bırakmıştı. Fransızlar 1901'de (Genam) hükûmetini zapta muvaffak oldular. Genam'ın ziyaı Sünusi şeyhi için pek ağır ve müessir oldu.

Bundan az sonra Seyyid Mohammed ül-Mehdi'nin vefatı bu tesire atfedildi. Fransızlar Türkiye'de meşrutiyet ilânından sonra dahi bu taraflarda ilerilemekte devam ettiler. Mehdî yerine geçen Seyyid Ahmed zamanında (Vaday) da kazandıkları muzafferiyetle sünusî kudretine Afrika içlerinde öldürücü darbeyi vurmuş oldular.

Abdülhamid ile sünusî şeyhleri İslâm ittihadı davasında elele verememişlerdi. Aradaki soğukluk meşrutiyetin ilânından sonra da İttihat ve Terakki hükûmetine miras kaldı. Trablusgarp ile Bingazi'ye göz diken İtalya'nın harp ilân eylemesi bu soğukluğu samimiyete tebdil etti, iki tarafa da elele vermek mecburiyetini hissettirdi ise de artık iş işten geçmiş bulundu.

Seyyid Mohammed ül-Mehdî'nin sünusî ihvanı arasında yayılmış bir şiirinde kendisinin "Osmanlı tahtına Sultan Süleyman cülûs edince galebe edeceği" zikredilmişti.

Osmanlı hanedanında bir şehzade Süleyman Efendi vardı. Fakat padişahlık sırası bu şehzadeye gelinceye kadar kimbilir ne kadar uzun seneler geçecekti. Talih bu şehzadeye tahtı nasip etmedi. Sünusî Mehdîsinin keşfi de boşa çıktı.

3 - Osmanlı'nın Hicaz vilâyeti: Valiler, Şerifler ve Emirler...

Hicaz'da idare...

Hicaz ahvali hakkında aşağıda yazacağım şeylerden intişar etmiş eserlerden toplanmış olanları nisbetle azdır.

Burada görülecek hususî malûmatı kısmen evvelce o taraflarda karantina doktorluğuyla bulunurken Mekke emiri Şerif Avnürrefik Paşa'nın hususî tababetini de ifa etmiş olan *Şair Cenab Şehabeddin Bey*'den almıştım. Hicaz Emiri Ali Paşa'nın divan efendiliği vazifesini senelerce ifa eylemiş olan evkaf nezareti esbak vakıf müesseseler müdürü *Bay Nail Reşid* de son zamanlarda Hicaz hakkında bana bir çok izahat vermek, yanında saklamış olduğu vesikaları göstermek lütfunda bulundu.

Hicaz vilâyeti ve Mekke emareti ile Bâb-ı Âli ve mabeyn arasında cereyan etmiş muhabere evrakıyla Bay Nail Reşid'in 1909'da Selânikte inikad eden İttihad ve Terakki kongresine Hicaz murahhası sıfatıyla iştirak ettiği esnada Hicaz ahvali hakkında verdiği mufassal lâyihayı kendisiyle birlikte mütalaa ettik; bu lâyihadan da bir çok notlar aldım.

Bu vesile ile Bay Nail Reşid'e teşekkürü vecibe sayarım.

Hicaz'ın idaresi diğer hiç bir vilâyete benzemezdi. Burada vali ve kumandanların yanı başında bir Mekke emiri vardı. Hicaz'da yeniden ziyade eski tarzı idare devam eder, dururdu. Halktan, hacılardan alınan vergilerin hususiyeti vardı.

Valilere hazineden aldıkları maaştan maada aylık zahire tahsisatları verilirdi. Besledikleri hayvanların istihkakı ayda bin demet ot idi.

(Bu muhassesat meşrutiyetten sonra da ibka edilmiştir.)

Fakat bunlardan başka eski eyalet idarelerinde olduğu gibi başka cihetlerden "kapı altı hasılatı ve tayyarat" kabilinden örfen alınır bir takım tahsisat ve çıkarlar vardı ki, bunlar da valilerin ve emirlerin resmî varidatı gibi sayılırdı. Ancak bunlara bir kanun ile had tayin edilmiş değildi. İnsafa kalmış şeylerdi. İnsafın ise o yerlerde pek adı yoktu!

Hicaz'ın her tarafında emaretin hükûmet teşkilâtına benzer hususî teşkilâtı vardı. Emirin hâs hademesine (Haznavi) muhafızlarına (Bavardi) denilirdi. Her kasabada kaza ve hüküm salâhiyetini haiz bir şerif kaymakamı bulunurdu. Araplar arasındaki davalara bu kaymakamlar bakardı. Hükûmet mahkemelerinde yalnız Türkler'le olan ihtilâflar hallolunurdu.

Hicaz'da memurlar arasında emaret hizmetinde olanlara (şerif memuru) ve hükûmet hizmetindeki Türkler'e (Osmanlı memuru) diye bir tasnif yapılırdı. Hicaz Arapları vali paşa'ya (Efendina) şerife ise (Seyyidina) diye hitap ederlerdi. Valinin nüfuzu kasabalar haricinde pek cari değildi. Aşiretler kadın serbestilerini muhafaza ederlerdi. Devlet mahkemelerini ve bu mahkemelerin hükümlerini tanımazlardı; asker vermezlerdi. Osmanlı askerleri bu aşiretler arasında dolaşamazlardı. Bir kaleden diğerine gitmek üzere yola çıkacak askerlerin kuvvetli ve mücehhez bulunması lâzımdı.

Cidde'de oturan konsoloslar devletlerinin siyasetlerine göre ya Hicaz'da kuvvetlenmek emelini güden Bâb-ı Âli'nin siyasetine müzaheret ediyor gibi görünürler, yahut bu siyasete karşı dayanmasını Şerife gizlice tavsiye ederlerdi.

1895'de Araplar tarafından konsolosların katli, ecnebî hükûmetlerce artık Cidde'ye konsolos gönderilmeyeceği zannını uyandırmıştı. Bu zehab boşa çıkmış, devletler Cidde'de Hicaz ahvalini tarassut edecek memurlar bulundurmaktan fariğ olmamışlardır.

Emirin Araplar'a verdiği cezalar için hükûmet hapishanesi gibi bir emaret hapishanesi vardı. Emaret dairesinde zenci bir cellâd, emirin padişahtan istizana lüzum görmeden Araplar hakkında verdiği idam hükümlerini icra ederdi! Şerif kaymakamlarının bu yolda verdikleri hükümler de emirin tasdikiyle icra olunuverirdi.

Emirin divan kâtibinden başka bir Arabî başkâtibi ve kâtipleri, miralay rütbesine kadar çıkan bir seryaveri ile yaverleri, dairesinin resmî tabibleri, kavasbaşısı ve 15 kavası vardı.

Mekke şeyhülharemliğini bütün valiliği müddetinde Ahmed Ratıp Paşa ifa etmişti. Mekke harem heyetinde bir müdür, bir birinci ve bir ikinci miftahdar hanefi ve şafiî, maliki, hanbeli müftüleri, bir harem naibi, bir ruznamçeci, bir hatipler şeyhi, Kâbe hizmetinde bulunan ağaların bir şeyhi ve bir nakibi dahil idiler.

Medine resmen Hicaz vilâyetine merbuttu. Fakat Medine muhafızı ve şeyhülharem burasını vilâyetten müstakil gibi idare ederdi.

Medine harem heyetinde de kadı hatipler şeyhi, harem naibi, bir hazinedar, bir müsteslim, bir ferraşlar şeyhi, bir buhurdancı bulunurdu.

Salnamelerde evvelâ vilâyet, sonra emaret heyetleri yazılır ise de Şeyhülharemlik vazifesi de uhdesinde bulunursa valinin ismi (Harem-i Nebevî) heyeti arasında emirden sonra geçerdi. Müşterek yazılan arizalarda ve yapılan bütün törenlerde emirler valilere, kumandanlara takaddüm ederlerdi.

Hicaz valilerinden emirlere el etek öpmek suretiyle fazla hürmet gösterenler olurdu.

Hicaz sahilinde «Cidde ve Yenbu»dan içeriye gayrimüslim girmek yasak olduğu gibi kara tarafından da Suriye'den Maan kazasında (Kadem-i Şerif) denilen mahalden Medine'ye doğru gayrimüslimlerin geçmesine müsaade olunmazdı.

Bütün zabitler, gümrük memurları, hacılara kılavuzluk eden deliller ile akkâmlar, hatta deveciler buna dikkat etmekle mükelleftiler. Bunlar birisinden şüphe edecek olurlarsa hüviyetini meydana çıkarıncaya kadar takipten geri kalmazlardı.

Hacılar nasıl soyulurdu?...

Eski zamanlarda bu hudud dahilinde yakalanan gayrimüslimler öldürülmezlerse Arapların matraklarıyla iyice dövülür, sonra girdiğine pişman edilerek hududun dışına atılırdı.

Medine'de uzun seneler muhafız ve şeyhülharem olan Çerkes Osman Ferid Paşa'nın bu meselede itinası ziyade idi.

Bununla beraber hassaten İngiliz casusları çok defa Hicaz dahiline girmeğe muvaffak olmuşlardır. Müslüman dünyasının her tarafından hicaza giden hacıların emirden, validen tutunuz da devecilere kadar Araplar'ın ellerinden çekmedikleri kalmazdı.

Her memleket hacılarının ayrı delilleri, mütavvifleri vardı. Mütavviflik tevcihatı emirlerin elinde bir imtiyaz ve inhisar idi. Mütavviflik memlekete göre miktarı değişen aidat mukabilinde emaretçe taliplerine satılırdı. Otuz, kırk, yüz liraya satılanlar olduğu gibi aidatı bunların bir kaç misline hatta üç bin altına kadar çıkanlar olurdu. Bu mütavvifler eskiden kalma ve yazılmamış hususî kanunlarına göre şeyh denilen reislerine, bu şeyhler de (Şeyhülmeşayihe) tabi idiler.

Araplar için hacıların sağmal hayvanlardan farkı yoktu. Bir hacı Cidde'ye ayak basar basmaz yakasını mensup olduğu memleketin deliline teslim ederdi.

Hacının Cidde'den devesine bineceği zamana kadar geçecek dört, beş gün içinde bu delilin hizmet hakkı, oturacak yer kirası, yiyecek ve sair hatıra gelen gelmeyen bir çok cihetler için fahiş fahiş sarfiyata ses çıkarmaması lâzımdı.

Cidde'den Mekke'ye kadar deve kirası bir altından iki altına kadardı. Bunu da verip yola çıkınca Araplar tarafından eş-

yası yağma edilmekten, kendisi öldürülmekten kurtulabilirse Mekke'ye varırdı. İkinci tehacüme burada uğrardı. Delil, hacının kılavuzu idi. Hacı da delilin maişetinin medarı! Bunun için hacı ile delili ve mütavvifi arasındaki münasebet pek sıkı idi. Hacıların evlerde yerleştirilmesi deliller için bir ticaret işi idi. Bu işte delil kendi menfaatinden başka bir şey düşünmezdi.

Yalnız zengin hacılar idi ki hususî bir ev veya dairede oturabilirlerdi. Ama bu pahalıya mal olurdu. Her delil kendi hacıları için ev isticar ederdi. Bu evde ne kadar çok hacı iskân ettirebilirse tabiî kârı da o kadar fazla olurdu.

Her hacı hacdan evvel ve sonra Mekke'de bir ay kadar kalırdı. Bu müddet içinde delilinin göstereceği odada oturmağa mecburdur.

Mekke sıhhiye müdüriyetinin tesisine kadar bu mesele tamamıyla delilin keyfine tâbi bir işti. Sonra bu odalarda her hacı için on metre mikâbı hava hesap edilmişti; her odanın kapısına alabileceği hacı miktarı işaret olunmuştu. Fakat meşrutiyete kadar bu usulün tatbiki sözde kalmıştı. Havadan güneşten mahrum olan ve ancak dört beş kişi alabilen bu odalarda hacılar kendileri gibi yirmi otuz, hatta bazan kırk elli zavallı ile beraber yatıp kalkmak mecburiyetinde tutulurlardı! Hele güneşin hiç girmediği havası bozuk bodrumlarda oturtulan hacıların ölümden kurtulmaları bir mucize olurdu. Bunların hepsinden bir çok vesilelerle bir çok masraf ve ücretler cer edilirdi. (Vekâle)lerde hacılardan alınan paralardan emire ve valiye pay ayrılırdı.

Kâbe miftahdarı bir sene kullanıldıktan sonra Kâbe örtüsünü parça parça keser, her parçasını isteyenlere üçer, dörder altına satardı. Hacılar Kâbe'ye girmek için miftahdara en az bir mecideye vergi verirler, Arafat'a çıkıldığı vakit kurban, nakliye, çadır, yiyecek, bahşiş için gene hayli fahiş tekliflere maruz kalırlardı.

Hacı, eşkiya tasallutundan veya bulaşıcı hastalıklardan aman bulup da haccını ikmal edebilirse ya Cidde tarikiyle avdet

eder, yahut Medine'ye giderek (hâccülharemeyn) olur. Mekke'den Medine'ye kadar deve kirası sekiz, on altındı. Her merhalede deveciye verilecek bahşişler de bir o kadar tutardı. Hacı için asıl hayat tehlikesi bu Mekke-Medine yolunda idi. Mekke ile Medine arasında deveci Arapların kavim ve kabileleri yollarda hacı kafilelerini tarassut ederlerdi. Hacı, dağlar arasında dar bir geçide gelince çok defa tepelerden kurşunlar vızıldamağa başlardı. Deveci Arap eşkiya ile hiç münasebeti olmadığını gösteren bir safiyet tavrı takınır, hacıya şu kadar altın bahşiş verilirse eşkiyanın teskini kabil olacağını anlatırdı. Paralar alınır ve eşkiyaya götürülür, sonra selâmetle geçilirdi.

Böyle taarruzlar Medine'ye kadar defalarla tekerrür eder, hacı hayat ve mematının bağlı bulunduğu bu vergileri ödeye ödeye yola devam ederdi. Bazan hacının oldukça zengin ve mülâyim, silâh işlerinden çekinir bir adam olduğunu anlar da aklına eserse deveci geceleyin yolda yürürken ve hacı uyurken devenin ipini katardan çözer, hayvanı bir tarafa çekerdi. Deveyi oturttuktan sonra hacıyı uyandırırdı. Bir Arap neye uğradığını bilemeyen zavallı hacının kollarını tutar, diğer biri göğsüne bir hançer dayar, parası, pulu, nesi varsa, elbisesi bile soyulurdu. Hacı vadi içinde sesi bile artık kaybolan kafileye yetiştirilmesi için yalvarır yakarır, fakat çok defa hançer darbesiyle işi bitirilirdi.

Her sene böyle soyulanlar ve öldürülenler binleri bulurdu. Medine'de ve Yenbu'da biçare hacı gene Mekke'deki muamelelere ve tehlikelere maruz kalırdı.

Bay Falih Rıfkı *Zeytin Dağı* eserinde Medine'yi ziyaret intibalarından bahsederken bu şehrin halini şöyle tasvir ediyor:

«Hacıların Arap cenbiyeleri ile barsakları deşilerek etleri çöl güneşinde kavrulur!

Medine'de Peygamber'in babasının mezarı sakaların kulübesi olmuştur. Sandukasının üstüne kırbalar asılır! Medine di-

ni mallaştırmış ve maddeleştirmiş bir Asya pazarıdır. Medine çarşısında ve sokağında Asya, Afrika, Anadolu dilenir.

Medine, Peygamber'in ölüsü ile tüccarlık eden bayağı ve ahlâksız simsar yuvalarından biridir. Medine Arabı'nın eli cebinize girmiş kadar durmadan paranızla oynar. Ne için alır? Ne kadar alır? Ne zaman alır? Siz haberiniz olmadan harac verip gidersiniz.»

Bazı seneler de bulaşıcı hastalıklardan hacı telefatı pek çok olurdu. Hastaları usulen tecrid kabil olamazdı. Hastalanıp parası da azalan hacılar mütavvifler veya ev sahipleri tarafından sokağa atılırdı.

Ölüm vukuunda techiz ve telkin zahmetlerinden ve bulaşıcı hastalıktan ölmüş ise sıhhî muamelelerden kurtulmak için meyyitlerin gene sokaklara bırakılması, bu suretle hacının mirasına mütavviflerin yahut devecinin konması hemen her gün görülen facialardandı.

Mekke Arapları hacıları lüzum oldukça böyle tecrid ederlerdi. Hasılı hacca taallûk eden bir iş ve vazife sahibi olan her Arap, hacı soymak ilminde şeytana külâhı ters giydirecek kadar maharet gösterirdi.

Bir veya bir kaç memleketin mütavvifliğini Mekke emirinden satın alan adam o memleketler hacılarının istesinler, istemesinler velisi ve âmiri idi. Hacılar mutavviflerin elinde bir varidat kaynağından başka şey değillerdi. Hizmetinden memnun olmadığınız veya istiğna göstermek istediğiniz bir mutavviften kurtuluşunuz yoktu. Emaretin veya vilâyetin nüfuzu, tazyiki sizi ona itaate mecbur ederdi.

Mutavvif hacıdan birden beş altına kadar (hizmet ücreti) alır idi ise de zenginlerin (atiye)leri bundan hariçti.

(Sakalık) ta Emir tarafından mutavviflik gibi taliplere tevcih olunurdu. (Saka ücreti) bir mecidiyeden iki liraya kadardı. Sakalar hacılara (zemzem) suyu verdikleri gibi onların su ihtiyaçlarına da bakarlardı.

Mutavvif ve sakaların hademesine de ayrıca bahşişler verilirdi. Bunlardan başka her hacıdan müphem nam ve unvanlar altında bir iki altın raddesinde (emaret hissesi) denilen bir vergi daha alınırdı.

Mutavvif ve sakaların adedi binlere baliğdi. Yalnız (Cava) adası hacılarının beş yüz delili vardı.

Mutavvifler emirden sonra memleketin en zengin adamları idiler. Bunlar arasında sekiz on senede altmış, yetmiş bin alın sahibi olanlar görülürdü.

Cidde'de karantina idaresince hacılardan alınan onar kuruş (ayak bastı) parasından her sene on bin lira hasılat olurdu. Fakat bu para sıhhhi tedbirlere sarfolunacak yerde İstanbul'a gönderilirdi. Mekke şehri nihayet 70-80 bin nüfus alabildiği halde, dar ve mülevves sokaklarda bina edilmiş dört, beş katlı binalar içine hac mevsimlerinde iki üç yüz bin kişi yerleştirilince bir müteaffin mahşer halini alırdı.

Şehirde belediye teşkil edilmemişti. Hükûmet tanzifata, tenvirata hiç ehemmiyet vermezdi.

Sultan Mahmud devrinden kalma gibi bir ihtisab memuru vardı; bunun da vazifesi esnaftan az çok aidat çekmekten ibaretti! Aldığının bir parası bile tanzifata sarfolunmazdı. Hacıların oturdukları evlerde temizliğe hiç itina olunmazdı. En pis evler en kalabalık olanlardı.

(Harem-i Şerifin) şarkında 760 arşın uzunluğunda hem yol, hem çarşı olan (Mes'ay Şerif) en temiz bir yer olmak lâzım gelirken daimî surette bir mezbele halinde bırakılırdı. (37)

Her sene hacıların üç gün kaldığı (Mina) mevkiinde kesilen kurbanların adedi üç yüz binden aşağı düşmezdi. Bunların defni için bayramdan evvel çukurlar hazırlanmak mutad ise de hayvan lâşelerinin çoğu defnolunmaz, güneşe maruz bırakılırdı. Bu sebeple bayramın birinci gününden itibaren taaffün (koku) başlardı. Hacılar ikinci ve üçüncü günlerde bu lâşelerin etrafa neşrettikleri miyasmalarla meşbu bir havanın tesiri altında dururlardı. Hele üçüncü gün koku son dereceyi bulurdu.

Bu lâşelerin defnine 1896'dan itibaren daha ziyade itina sarfedilmeğe başlanmıştı.

Mekke'ye ithal olunan prinç ve sair zahireden ve yenecekten emir ile valinin (hakları) vardı. Bu hasılat ikisi arasında paylaşılırdı. Mekke'de satılan eşyadan yalnız emir hesabına (halka rüsumu) alınırdı. Bu rüsum her sene emire en az on bin altın varidat getirirdi.

Osmanlı ülkesinde sıhhî tahaffuza dair ilk teşebbüsler İkinci Sultan Mahmud devrinde 1831 (H.1246) senesinde ve sıhhî teşkilat yapılmağa, karantina usulünün muntazaman tatbikine 1838 (H. 1254) senesinde başlanmış, 1840 (H. 1256) senesinde sıhhiye meclisine ecnebîlerden delegeler kabul olunmuştu. Hacıların sıhhî işlerinin tanzimi haccın en mühim idarî meselesi idi. Fakat bu iş ancak 1865 senesinde Mekke'de görünen kolera esnasında devletin dikkat nazarını celbedebilmişti. O zaman sahilde bazı sıhhî teşkilât vücude getirilmişti. 1895'de Mekke'de sıhhiye nezaretine merbut olmak üzere sıhhiye müdüriyeti teşkil olunmuştu.

Hac mevsiminde bir de muvakkat "sıhhiye heyeti' gelirdi. Fakat bunların tahsisatı o kadar azdı ki mühim ve muntazam bir iş görmelerine imkân olamazdı. Bu sıhhiye heyeti gûya yardımına nail olur diye emarete tâbi sayılırdı.

Hicaz sıhhiye idaresi umumî müdürü Doktor Kasım İzzeddin Bey'in Hicaz'da kolera ve sıhhiye ahvali hakkında yap-

tığı ve neşrettiği tetkikler (38) bize oralarda sıhhî durumun vahametini tamamıyla göstermektedir. Bir kere düşünülsün:

Nihayet 80.000 kişiyi alabilecek belediyesiz, teşkilâtsız bir şehre senenin iki ayında dünyanın dört tarafından gelmiş iki yüz bin insan daha ithal ediliverirse bu hal ne vahim sonuçlar hasıl eder? Mekke'de mahalleler içinde sokakların genişliği kâfi değildi; bir çok sokaklar ise pek dardı. Bu dar sokaklarda bir çok da berbad evler vardı. Şehirde hacılar için mahsusen yapılmış evler hiç de çok değildi; Mekke ahalisinin büyük kısmı hac mevsiminde evlerinin üst katına çekilerek diğer kısımlarını hacılara açarlardı.

Mekke'de gölgede hararet derecesi vasatî olarak nisandan ağustosa kadar 35-40, eylülden marta kadar 20-30 arasında olduğu gibi nisan ve mayıs aylarında arada, sırada semum yeli de estiği cihetle güneş çarpması, dimağ ihtikanı gibi arızalar çok olurdu. Mekke'de etraftan gelen meyvalar çok bulunur; Cidde'den Mekke'ye kokmuş balıklar da getirildiği için bunları yiyenler arasına mide hastalıklarının envaı görülür. Çiçek hastalığı ise hemen her sene tahribat icra eder. 1895'de çiçekten 770 kişi ölmüştü. Ancak 1896'da bir telkihhane tesis edilmek suretiyle bunun bir derece önüne geçilebilmişti. Fakat hacılar arasında en dehşetli tahribatı hariçten gelen kolera yapardı.

4 - Mekke'de 33 bin kişinin ölümüne sebep olan 1893 kolerası...

Hicaz'da kolera ilk defa 1831'de görülmüş, ondan sonra meşrutiyete kadar bazan bir kaç senede bir, bazan da iki sene sırayla on dokuz defa daha tekerrür etmiştir. Resmî kayıtlara nazaran bir çok defasında dört binden altı bine kadar telefatı badî olan bu hastalık 1893'de pek şiddetlenerek otuz üç bin kişinin ölümüne sebep olmuştur.

Haziranın sekizinci *-zilkadenin yirmi üçüncü-* günü başlayan ve (1310 kolerası) diye şöhret bulan bu kolera ilk günü ancak 31 kişiyi öldürmüş iken sonra gittikçe şiddeti artarak hacılar her sene olduğu gibi *(Mina)* mevkiinde iken bayramın ikinci, üçüncü günlerinde günde iki bin beş yüz telefata kadar yükselmişti! O sene tahmin edilenden fazla gelmiş olan hacılar arasında görülen ölüm vakalarının çokluğu insana dehşet vermemek kabil değildi. Cenaze yıkayanlar işlerinde âciz kalmışlardı; zaten bunların da bir kısmı ölmüştü. Kesilen kurban lâşelerinin defnine memur olanlar kaçmışlardı. Güneşe maruz kalan binlerce lâşenin taaffünü tahammül edilecek dereceyi aşmıştı.

Hicaz fırkası kumandanı Divrikli ferik Osman Paşa askerin başına geçerek bu lâşeleri kuyulara defn için insanlık fevkinde gayretler sarfediyordu. (39)

Hacıların (Mina) da üç gün kalmaları lâzımdı. İş başında bulunan Doktor Kasım İzzeddin Bey hastalık istilâsının vehametini şerif Avnürrefik Paşa'ya anlatmağa muvaffak oldu.

Şerifin verdiği emir üzerine hacılar kurban bayramının üçüncü günü sabaha karşı Mekke'ye avdete başladılar. Fakat bu hareket âdeta bir ordu bozgununu andırdı. Hasta diye develere bağlanan hacılar sarsıntı ve güneşin hararet ile yolda ölüveriyorlardı.

Kafile Mekke'ye girince âfetin dehşeti bir kat daha şiddetle hissolunmuştu. Ölenlerin defni mümkün olamıyordu; cenazeler sokaklarda kalıyordu. Kolera=ölüm olmuştu.

Bu dehşet karşısında hacılarda artık dimağ işlemiyor gibi bir hal almıştı; hepsi makine gibi bilmiyerek hareket ediyorlardı. Sağ kalanlarda yalnız bir arzu vardı, Mekke'den uzaklaşmak!

Fakat kolera Mekke'den çıkanların da arkasını bırakmamış, onları Medine, Yemen, Necid, Bağdad, Şam yollarında da takip etmişti. Hastalığın bu istilâsı esnasında Divrikli Osman Paşa hacıların arkası alınıncaya kadar (Mina) da kalmıştı. O da nihayet gözleri önünde her an karşılaştığı akıbete uğradı, bayramın dördüncü günü koleradan öldü.

Sıhhiye doktorlarından Faik ve Muhiddin Beyler de bu dehşet günlerinde gösterdikleri gayretin kurbanı oldular.

Bu sene koleranın icra ettiği bu tahribat Avrupa'da gazetelere büyük sermaye teşkil etmiş, hükûmetin hacılar hakkındaki ihtimamsızlığından şiddetle şikâyetler olmuştu. Bu hal İslâm âleminde de infial uyandırmıştı.

O sene hac esnasında durumu görerek selâmetle İstanbul'a varabilmiş olan ulemadan bazıları mabeyne müracaat ederek, gayet sert ifadeler ile hacıların sıhhatini muhafaza için âcil tedbirler alınması lüzumunu anlatmışlardı.

Bu teşebbüs tesirini göstermiş, koleranın Hicaz'da bir daha çıkmaması için ne yapılmak lâzım ise yapılması hakkında irade sadır olmuştu; bunun üzerine Hicaz'da sıhhiye teşkilâtına ehemmiyet verilmeğe başlanmıştı. Padişahın iradesini dinlemeyen kolera bundan sonra da Hicaz'da görünmekte devam etmiş idiyse de 1893 tahribatını bir daha icra edememiştir.

Mekkeliler şehirlerinde kolera bulunduğunun hariçte duyulması halinde, henüz memleketlerinden yola çıkmamış hacıları hacdan feragat ettirebileceğini, bunun senelik maişetlerine

fena tesir edeceğini bildikleri için bu haberin duyulmasını hiç istemezlerdi.

Hem bu sebeple, hem kendilerini sıhhî tedbirler çemberi içine girmekten korumak maksadıyla bir çok hastaları ve ölüleri haber vermemiş olacakları düşünülecek olursa her defasında koleradan vaki olan telefat miktarının resmen alınan malûmattan fazla olduğunu kabul etmek lâzımgelir.

Bu şartlar ve bu durum ile hastalıktan korunmak için hacılara "Allaha tevekkül"den başka yapılacak şey yoktu.

1895'de Mekke'de ilk defa koleraya karşı ciddî ve mühim tahaffuz tedbirlerine müracaat edilebilmişti. Bunun tesiriyle o sene şehirde koleradan gündelik ölüm vakaları yirmi sekizi geçmemişti; ancak Mekke'den Medine'ye giderken on dört bin kişilik bir hacı kafilesinde beş bin kişi ölmüştü. Hindistan'da kolera yerli ve daimî bir hastalık halinde göründüğü için cenuptan gemi ile gelecek hacılar hakkında tahaffuzî tedbirler ittihaz olunmak üzere 1882'de Kameran'da (!) bir tahaffuzhâne açılmıştı. 1892'de buraya buharlı etüv makineleri konulmuş, 1896'da su süzme ve buz makineleri getirilmiş, 1902'de bir de bakteriyolojihane tesis edilmişti.

Fakat tahaffuzhanenin sıhhî icablara göre yapılmamış olması, burasının mükemmel bir hale getirilmesi için sarfı icap eden para hakkında maliye nezaretiyle sıhhiye idaresi arasında ihtilâf çıkması, sıhhiye polisi teşkil edilmemesi, hacıların ve halkın sıhhî tedbirlere riayetten geri durması gibi muhtelif sebepler yüzünden bulaşıcı hastalığın önüne geçilemiyordu.

Hac zamanında Araplar'a tevzi olunmak üzere İstanbul'ca maliye nezaretinden (Hicaz mürettebatı) namıyla her sene muayyen miktar para gönderilirdi. Araplar evvelce bu tahsisatı muntazaman ve tam alırlardı. On iki aylık üzerine hesap edilen bu para sonraları dokuz aylık olarak gönderildiği gibi hac esnasında Mekke'de toplanan Araplara vakit ve zamanıyla da tevzi edilmezdi.

(Kırdırma) usulüne müracaata meydan kalsın diye tevziat mahsusen geciktirilirdi. "Urban vekillerinin" tahsil hakları da araya karışırdı. Paranın üç, dört defa kırdırılarak Araplar'ın ellerine tahsisatın ancak yarısı geçerdi.

Bu mürettebat ile ve hac mevsimindeki kazançlarıyla geçinen Araplar bu sebeple de şekâvet ve hırsızlığa bir kat daha dökülürlerdi.

5 - Hicaz valisi Ahmed Ratıp Paşa...

Mekke Hulefa-yı Raşidin devrinde ve ondan sonra H.338 tarihine kadar hilâfet ve saltanat merkezinden tayin olunan (Emir)ler tarafından idare edilmişti. Fakat bu emirler diğer eyaletlere gönderilen valilerden farklı bir idare imtiyazını haiz değillerdi. Hicaz'ın muhtariyeti yoktu. Yalnız hac ve sair dinî merasim dolayısıyla Hicaz'ın Müslümanlar arasındaki hususî ehemmiyetine mebnî emirlerin liyakat ve dirayetle beraber salâh ve takva sahibi olanlardan seçilmesi iyi tesir yapardı.

Abbasîler H. 338 tarihinden sonra Mekke emareti vazifesini şeriflerin uhdesine tevdi eylemeğe başladılar.

Mekke emareti 900 sene kadar müddet şeriflerden *"Zeyd"* hanedanına tevdi olunmuş iken Vahhabi gailesinden sonra daha ziyade *"Avn"* hanedanı azasına tevcih edilir olmuştu.Bu yüzden bu iki hanedan arasında rekabet hiç eksik olmamıştır. (40)

Hicaz Osmanlı idaresine geçtikten sonra Mekke emareti şerifler idaresinde bırakılmıştı. Çok defa "Şeyhülharemlik" vazifesi de uhdelerine tevcih edilen *Cidde* beylerbeyileri Hicaz'da valilik vazifelerini ifa ederlerdi. *Habeş* eyaletinin ihdasından

sonra *"Cidde ve Habeş"* ekseriya bir zat uhdesine tevcih edilir, bazan *Medine* muhafızlığı da bunlara verilirdi.

Hicaz valiliği unvanı H. 1281'de ihdas olunmuştu. Abdülhamid zamanında bu valilikte en ziyade Topal Osman Paşa ile Topal Mahmud Paşa oğlu Ahmed Ratıp Paşa nam bırakmışlardır. Osman Paşa'nın valiliği dört sene (1882-1886 – H. 1299-1304) sürdü; Ratıp Paşa ise Hicaz'da on beş sene kalmağa muvaffak oldu.

Şerif Mehmed Sadığın *"Mader-i Dünya"* risalesinde yazdığına göre, Saffet Paşa'nın birinci valiliği (H. 1297-1298) esnasında Taif'de kalebend olarak bulunan Midhat Paşa ile arkadaşlarının itlâfı için Şeyh Zafir Efendi'nin damadı Abdürrahmanül Cerulî vasıtasıyla Emire emir verilmiş, fakat Emir Şerif Abdülmuttalip buna, *"Hâlika masiyette mahlûka itaat olamaz"* mealindeki hadis ile cevap vermiştir.

Bu iradenin Şerif Avnürrefik Paşa emaretinde maruf Şeyh Saydalı Abdurrahman Essin vasıtasıyla vali Osman Paşa'ya şifahen tebliğ ettirildiği rivayetinden evvelce bahsetmiştik.

Şerif Abdülmuttalib'in H. 1299'da azlinden sonra hükûmet Hicaz'da Emarete ait imtiyazları tedricen kaldırmak fikrine düşmüştü. Mekke'de Emaret dairesinin kapısı üstünde "Hükûmet-ül Emare" diye büyük bir levha dururdu.

Sarayca mevkiini pek kuvvetli bulan vali Osman Paşa, "Hicaz'da bir Osmanlı, bir de Arap hükûmeti bulunduğunu resmen gösteriyor" diye bu levhayı indirtmişti.

Şerif Avnürrefik Paşa bu darbeden pek müteessir olmuş, Hicaz'da nüfuzunun kırılmasına meydan vermemek için uğraşmak emeliyle Medine'ye gitmişti.

Medine'de muhafız olan hünkâr yaverlerinden Çerkes Osman Ferid Paşa, Abdülhamid'in en sadık bendelerinden sayılırdı.

Seryaver Mehmed Paşa'nın ağabeyi olan ve uhdesine Medine Şeyhülharemliği dahi tevcih olunan bu Osman Paşa, Abdülâziz'e yaverlik ve Avrupa seyahatinde refakat etmiş, sonra Hüseyin Avni Paşa tarafından bu yaverlikten çıkarılmıştı. Abdülhamid tahta geçince kendisini gene yaverliğe almış, bir müddet Taşkışla kumandanlığında kullandıktan sonra bu iki vazife ile Medine'ye göndermişti.

Avnürrefik Paşa'nın Medine'ye azimeti Çerkes Osman Paşa'nın uzun süren bu memuriyeti zamanına tesadüf eder. Avnürrefik Paşa buradan feraşet vekili Ahmed Esad Efendi vasıtasıyla Abdülhamid nezdinde tesir yapmakla uğraştı. Nihayet vali Osman Paşa'yı Mekkeden kaldırtmağa muvaffak oldu. Ahmed Ratıp Paşa Hicaz valisi olunca Avnürrefik Paşa ile iyi geçinerek onu idare etmek yolunu ihtiyar eylemişti.

Ratıp Paşa Mekke emirinin hususî hal ve hareketlerini daima tarassud altında bulundururdu; gerek Avnürrefik, gerek sonra emarete geçen Ali Paşalar'ın ihtiraslarını okşar, onların zevk ve refah içinde, padişahın ve devletin başına gaile çıkarmayacak bir durumda kalmaları için sefahat yoluna dökülmelerini teşvik etmeği bile idarî siyasete uygun görürdü.

Diğer taraftan emirlerin şahsiyetlerinin mukaddes olduğunu ve *"evamir-i haşimanelerini ilham-ı rabbani telâkkisiyle"* kendilerine tam bir itaat dairesinde bulunulmasını halka ifham eylemekten geri kalmazdı. Her gün (Harem-i Şerife) gider, tavaf eder, beş vakit namazını kılardı.

Emirin memleket dahilinde seyahatı, Arafat'a, "Taif'e" hareketi esnasında rükâbında binlerce silâhlı piyade, katırlı, hecinli asker ve hademe bulunurdu. Bu debdebeli ve dehşetli mevkib karşısında ahali titrer, taabbüd derecesinde ihtiramlar gösterirdi.

Ratıp Paşa, Osman Paşa'nın muhalifi bir meslek takibiyle, Emirin böyle şeref ve itibarına, imtiyazlarına riayet siyase-

tiyle zamanında -*Hicaz hattının Mekke'ye kadar uzatılması meselesinden kopan gürültü müstesna olmak üzere*- devlet aleyhine kıyamlara ve büyük gailelere meydan vermemiştir.

Şerif Avnürrefik H. 1295 tarihinde vezir olmuş, iki sene sonra murassa Mecidî, iki sene daha sonra murassa Osmanî nişanlarını almış, 1303'de murassa imtiyaz nişanıyla taltif edilmişti. Murassa iftihar nişanını hamil olan "yaver-i ekrem" Ahmed Ratıp Paşa'nın müşir rütbesine terfii ancak H.1310'da vaki olmuştu. Avnürrefik Paşa'ya nisbetle murassa Mecidî ve murassa Osmanî nişanlarına nailiyeti de muahhar idi.

Bu sebeple kıdemi itibarıyla da Avnürrefike hürmet arzını kendisine vecibe bildiğini gösterirdi. Böyle hareketleriyle emiri elde tutardı.

Hacılardan alınan ikişer mecidiyeden üçte birini Emaret vilâyete bırakmağa razı olmuştu. Ancak Ratıp Paşa bu varidatın geriye kalan üçte ikisinden bir kısmını da vilâyete çekmeğe muvaffak olurdu.

Emaret makamından her sene şeyhlere, Araplar'a verilecek atiyelere, hilâtlara, Arapların hacılardan nehbettikleri eşyanın bedeline karşılık olmak üzere Emir tarafından Cidde ile Mekke arasında işleyen develerden evvelce iki üç kuruş ve Mekke ile Medine arasında işleyenlerden bir mecidiye alınırdı.

Ahmed Ratıp Paşa zamanında bu para Cidde yolu için yarım, Medine yolu için dört İngiliz lirasına çıkarıldı.

Cidde-Mekke yolunda deve ücreti olarak hacıların verdiği üç Mecidiye bir buçuk, iki altına ve Medine yolunda dört altın on altına kadar yükseltildi.

Evvelce hacı gemilerinde hacılardan mutedil ücretler alınırdı. Sonra vapurlar arasında bu iş için âdeta bir sendika teşkil olundu. Ücretler arttırıldı. Bunun iki altını vilâyet hakkı sayıldı.

Hind hacıları her sene Hicaz'a en kıymetli, nadir eşyadan daha nadir ve yaşları ilerilemiş adamlar nezdinde pek makbul sayılan ak anberden de getirirlerdi. Hac mevsiminde saraydan hususî şifre ile Abdülhamid için vali ile şeriften ak anber istenilirdi.

Bu ak anberin dirhemi Mekke'de üç dört altına tedarik olunurdu. Vali ile şerif her sene bundan kırk elli dirhem kadar tedarik ederler, bu kıymetli hediyeyi zenbiller içinde gönderdikleri halis Yemen kahveleriyle birlikte padişaha takdim ederlerdi.

Abdülhamid'in haremde içtiği kahve mühürlü bir kutu içinde gümüş bir cezve ile getirilirdi. Padişaha mahsus iki fincanın diplerinde perçinlenmiş kafesli kapaklı bir mahfazada Ak anber bulunur, hünkâr aklına geldikçe ve lüzum gördükçe bu fincanlara doldurularak ak anbere temas eden kahveyi içer, ak anberin münebbihlik hassası böylece kahveye geçerdi.

Hicaz'dan saraya bu ak anber ve Yemen kahvesi gönderilmesi meşrutiyete kadar devam etmiştir.

Ratıp Paşa tecemmülâta, ev eşyasına meraklı idi. Yemek salonu için İngiltere'den en pahalı cinsten on iki düzine sandalye getirtmişti.

Hindistan'ın korumandel ağacından yaptırttığı on sandalyenin her biri kendisine kırk beşer İngiliz lirasına mal olmuştu. Evinde İngiltere'den yüz ellişer liraya getirilmiş koltuklar, yüz yirmi gümüş şamdan, murassa kandiller vardı. Paşa H. 1300 tarihinde bir defa iki günlük bahriye nazırı olmuştu. İkinci bir defa gene bu nezaret sandalyesini işgal edip bu güzel, musanna, kıymetli eşyasını İstanbul'da kullanmağa pek hevesli idi.

Habeş imparatorunun murahhası olarak Avrupa'ya gönderdiği general Meşeşia 1904 haziranında İstanbul'a da uğramış ve Abdülhamid'e büyük fildişilerle nadir çiçeklerden, kuşlardan mürekkeb bir kolleksiyon hediye etmişti.

Böyle şeylerin padişah nezdinde pek makbule geçtiğini bilen Ratib Paşa Habeşistan'dan kendisine hediye olarak gönderilen bir fildişini hünkâra takdim etmeği düşündü. Fakat "tek olarak göndermek yakışmaz" diye Habeşistan'a yazdı. Hediye fildişi büyüklüğünde diğer bir dişi daha para ile tedarik ederek ikisini Roma'daki kuyumcusuna gönderdi. Orada bunlardan kaidesi som altından gümüş savaklı şamdanlar yapıldı. Ratıp Paşa'nın saraya takdim ettiği bu şamdanlar Beşiktaş sarayında merasim salonuna konuldu.

(Sultan Mehmed Reşad bir valinin gönderdiği hediyenin burada durmasını münasip görmemiş, bunları kaldırtmıştır. Acaba bu kıymetli şamdanlar şimdi nerededir?)

Ahmed Ratıp Paşa Osmanlı istilâ devrinde uzun müddet makamlarında bırakılan eyalet beylerbeyilerini andıran on beş senelik valiliği esnasında pek çok inci toplamıştı. Mebzuliyetinden kinayeten bunlara (Ratıp Paşa boncuğu) denilirdi.

Paşa bir defa kıymetli incilerle dolu iki torbayı memleketine dönecek olan Cidde Hollanda konsolosuna verip Hollanda'da sattırmak istemişti, fakat konsolos *-zahir şeytana uymaktan korkarak-* Bu işi deruhde etmekten ictinab eylemişti. Ancak diğer biri mezunen giderken bu teklifi memnunen kabul etti. Cidde'den yola çıkarken iki inci torbasını birlikte götürdü. Aylar geçti; konsolostan ve incilerden haber çıkmadı. Telgraflar çekildi. Fakat sırra kadem basmış olan konsolos cenaplarının nereye savuştuğu bir türlü anlaşılamadı. İnciler de kayboldu, gitti.

Ratıp Paşa Avrupa'nın en meşhur pazarları, en büyük mücevher ve kumaş, nefis eşya tüccarları ile münasebette bulunurdu. Piyasaya çıkan mücevherler her taraftan paşaya haber verilirdi. Londra, Paris Newyork elmasçıları bu mücevherlerin renklerini ve kıratlarını telgraflarla yazarlardı. Paşanın senelik olarak bir defada ödediği bu telgraf masrafı her sene vasatî üç bin lirayı buluyordu.

Ratıp Paşa'nın görmeğe talip olduğu elmaslar tüccar tarafından mahsus kuryelerle Cidde'ye gönderilir, kendisi de oraya giderdi. Paşa mücevherattan gayet iyi anlardı. Getirilen elması görüp tetkik eder, beğenirse en birinci müşterisi olurdu.

Hac zamanında Mekke'ye İslâm âleminin her tarafından pek çok mücevherat getirilirdi. Bu esnada şehir pek kalabalık bir panayır halini aldığı için bu bahada ağır, yükte hafif eşyanın burada iyi fiyatlarla satılabileceği umulurdu.

Mekke çarşısındaki mücevherat tüccarları bu mücevherleri ilk evvel Ratıp Paşa'ya arzederlerdi. O da beğenecek olursa getirene bir komisyon vaadiyle alırdı. Bu suretle sarayda bile bulunmayan kıymetli mücevherat Ratıp Paşa'nın eline düşerdi.

Ratıp Paşa'nın düğünü...

Ailesi efradından kadınların ayrı ayrı (asorti) yakut, pırlanta, inci takımları vardı. Ratıp Paşa'nın oğlu Osman Bey İzmit muhasebecisinin kızıyla evleneceği zaman fevkalâde bir düğün tedarikâtı yapılmıştı.

Bu düğün için bedeli Ratıp Paşa tarafından ödenmek üzere erkek tarafından otuz, kız tarafından da otuz hanıma hususî surette esvaplar yaptırılacaktı.

Kumaşlar için Liyon'da (Alber Marten) ipek mensucat fabrikasına nümuneler göndermesi telgrafla bildirildi; nümuneler geldi; selim bir zevki olan paşa bu nümuneleri muayene etti; bir çoğunu beğenmedi; kendisi kumaş desenleri çizdi; fabrikaya gönderdi; fabrikanın bu desenlere göre dokutulup gönderdiği nümunelerin de bazıları matlûba muvafık çıkmadı; yeni desenler yapıldı. Kumaşlar bu suretle hazırlandı. İstanbul'da hanımların vücud ölçüleri alındı; Paris'in en meşhur bir kadın terzisine gönderildi; esvaplar orada yaptırıldı.

Ratıp Paşa evlâdına, akrabasına hediyelik olarak İngiltere'den destesi beşer İngiliz lirasına mendiller, binlerce liralık ça-

maşır takımları celbettirdi. Gelinin mücevherleri, güvey ailesince geline takılacak ve gelinin anası ve babası tarafından güveye verilecek hediyeler hep paşa tarafından tedarik olundu.

Paşa'nın aradığı büyüklükte kıymetli taşların pazarda bulunması kabil değildi. Tacların, bilezik, yüzük ve küpelerin "asorti" olması lâzımdı. Ratıp Paşa'nın Londra'da elmasçısı Dokson kardeşler ile Paris, Newyork elmas ticarethanelerine müracaat edildi; bunlar kolleksiyonlarını Cidde'ye gönderdiler. Cidde'de bu işle meşgul Müslüman tacirlerden biri bunları Mekke'ye getirdi. Paşa da beğendiklerini aldı.

(Bunlar arasında yirmişer, otuzar bin liralık taclar, gerdanlıklar bulunduğu rivayet edilir.)

Nikâhtan sonra Osman Bey, Ratıp Paşa ailesinin hususî tabibi ile birlikte Avrupa'ya gitti. Osman Bey'in İngiltere'de elmasçı Dokson'un kızı ile evleneceği şayi olması üzerine sefaret vasıtasıyla kendisine İstanbul'a avdeti için emirler, irade tebliğ olundu.

O zaman Mekke emiri nezdinde divan efendisi olarak bulunan Bay Nail Reşid'in Osman Bey'e yazdığı bir mektup tesirini gösterdi. Osman Bey avdet etti. Bundan memnun kalan Ratıp Paşa Bay Nail Reşid'e dört yüz altın hediye etti.

Ratıp Paşa Hicaz'da bir hidiv gibi yaşardı. Konağı, sofrası pek açıktı. Her gece meclisinde mensuplarından mürekkeb bir cemaat bulunurdu. Mekke'deki konağının masrafı ayda beş yüz altından aşağı düşmediği gibi İstanbul'daki konağında da gene ayda beş altı yüz lira sarfolunurdu.

Ratıp Paşa hafiyeleri Hicaz'a koymaz, gelenleri bir vesile ile iade eylerdi. Saraydan gelenlere karşı da daima ihtiyatlı hareket ederdi.

Bir defa hac bahanesiyle sultanlardan birinin kâhyası A. Bey gelir. Mabeyne şifreli bir telgrafname çeker. Telgrafçılar bu

yoldaki telgrafnameleri çekmeden evvel Ratıp Paşa'ya bildirmeğe mecburdurlar. Bu telgrafnameden haber alınca Ratıp Paşa vilâyet heyetini toplar; A. Bey'i çağırır; hususî şifre anahtarını ister; A. Bey vermeğe razı olmaz. Valinin emriyle falakaya yatırılır; şifre anahtarı alınır; şifreli telgrafname hallolunur; Ratıp Paşa'nın aleyhinde yazılmış olduğu anlaşılır; A. Bey topçu kışlasının örümcekli büyük bir odasına atılır.

Ratıp Paşa mabeyne: *"Bu adam müzevirdir; haccı caiz değildir"* diye bir telgraf çeker, A. Bey'i İstanbul'a iade eder. Bir ara denize sahil olan vilâyetlerde hakikatte "evrak-ı muzırra" işleriyle uğraşmak üzere iskele komisyonları teşkil olunmuştu. Cidde'de nezaretlerden gönderilecek memurlarla böyle bir komisyon teşkili kararlaşmıştı.

Ratıp Paşa Cidde polis komiserine bir telgraf çekerek: "Bu adamlar nezdinde evrak-ı muzırra vardır. Taharri ediniz" emrini verir; taharri olunur. Filvaki bu memurlar ötekinin, berikinin canlarını yakmak için Mısır'dan hayli (evrak-ı muzırra) toplamışlardı. Bu evrak elde edilince Ratıp Paşa derhal mabeyne, "bunlar kendileri muzır adamlardır. Burada iskele komisyonu benim" diye bildirerek komisyon azasını İstanbul'a gönderir.

Cenab Şahabettin ve Ratıp Paşa'nın delâsı...

Medine ile Mekke arasında telgraf hattı tesisine hükûmetçe karar verilmiş ve bu işe 1901 senesinde Mahmud Şevket Paşa memur edilmişti. Mahmud Şevket Paşa bir sene kadar Hicaz'da kaldı ise de Emir Avnürrefik Paşa'nın muhalefeti ve Ahmed Ratıp Paşa'nın da emire iltihakı yüzünden memuriyetinde muvaffak olamamıştı.

Mahmud Şevket Paşa İstanbul'a dönüşünde bu bir sene içinde Hicaz'da gördüklerini mufassal bir lâyiha ile arzetmiş, Abdülhamid de bu lâyihayı vükelâ meclisine havale eylemişti. Lâyiha vükelâ meclisinde okundu. (41)

Fakat Hicaz'daki durumu değiştirmek üzere teşebbüste bulunmağa kim cüret edecekti? Durup dururken bir "Hicaz Meselesi" çıkarmak "kâr-ı akıl" değildi. "İdare-i maslahat" yolu tercih edildi; lâyiha torbaya girdi.

Ratıp Paşa'nın nefsine itimadı pek kuvvetli idi. Paşa teveccüh ve itimadına nail olan karantina müfettişi şair Doktor Cenab Şehabeddin Bey'le bir defa görüşürken:

– Dâhi kimdir? diye sorar. Cenab Bey bildiği dâhilerin isimlerini saymağa başlar. Paşa kaşlarını kaldırarak, dudaklarını oynatarak bunları kabul edemediğini hissettiren işaretler yapar.

– Değil, değil.

Nihayet:

– Deha nedir? sualini irad eyler.

Cenab Bey deha hakkında izahata koyulmak üzere iken paşa:

– Dur! Ben sana tarif edeyim, diyerek fikrini *-tevazu yolunda-* şu sözlerle izah eder:

– Sen beni ne zannediyorsun? Bahriye mektebinden birinci veya parlak bir derecede mi çıktım? Hiç değil, Sınıfımızda dümen neferi Basra valisi Hamdi Paşa idi. Ben ancak ona takaddüm ediyordum. Bundan denizcilikte nazariyatım kuvvetli olmadığını anlarsın. Benim için belki «gemiciliğin amelî kısmında mahirdir» dersin. Yanlış. Ben bir gemiyi şuradan şuracığa sevkedemem. Belki (riyaziyem kuvvetlidir) diyeceksin. Hayır. Jurnalcı da değilim ki mevkimi o yolda tezvirlere medyun olayım. O değil, bu değil. Ya ne? Demek bende öyle bir hal var ki bu kadar kusurlarımla beraber sınıf arkadaşlarımın arasında daha yüzbaşılar varken beni müşir etti. Mısır valisi Mehmed Ali Paşa'nın okuyup yazması bile yoktu. O nasıl öyle bir mevkie kadar yükselebildi?

Ben de nasıl senelerden beri Hicaz gibi bir kıtayı idare edebiliyorum? Senin deha dediğin bu olmazsa ne olabilir? Abdülhamid saltanatının bütün ânatını iyice kavramış olduğuna şüphe caiz olmayan Ahmed Ratıp Paşa'nın bu "dehası" ile mağrur olmakta hakkı olmalıydı. Çünkü Abdülhamid zamanında Hicaz gibi bir vilâyette değil, idaresi nisbetle daha çok kolay yerlerde bile onun gibi on beş sene dayanabilmiş vali yoktu.

6 - Hicaz Emiri Şerif Avnürrefik Paşa...

Emir Avnürrefik Paşa, okumuş bir adamdı. Kendisinde Kur'an'daki bazı ayetleri tenkid edecek derecede amelî ve fikrî iktidar görürdü. Hicaz'da pek uzun süren Emareti esnasında kendisine Araplar üzerinde hududsuz bir nüfuz ve salâhiyet temin edebilmişti.

En mutlak ve müstebid bir hükümdar bile ancak onun gibi ve onun kadar kendisini Araplar'ın can, ırz ve malının sahibi sayabilirdi. Abdülhamid için Araplar'ı okşamak, kollamak mültezemdi. O daima Avnürrefik Paşa'yı iltifatlarına garkederdi.

Avnürrefik Paşa'nın ise menfaati icap ettikçe *-en âdi bir vesile ile de olsa-* Araplar'ı kahretmekten çekinmediği görülürdü.

Avnürrefik Paşa için mevkii ne kadar büyük, şan ve fazileti ne kadar yüksek olursa olsun Araplar'dan hırs ve kinine feda edilmeyecek, "haznevî ve bavardîlerine" vereceği bir emir ile malı, ırzı, canı izale olunmayacak kimse tasavvur edilemezdi.

Abdülhamid Emir Paşa'yı bu hususta serbest bırakmış gibi idi. Mekke'nin emiri olan bu şeriften o "Müslümanlar halifesine" şikâyet etmek en büyük tehlikeyi davet edecek bir teşebbüs olurdu. Çünkü şikâyetçinin şikâyeti şikâyet edilenin kendisinden so-

rulurdu. Bu da ancak şikâyeti ihbardan ibaret kalırdı. Şikâyet edilen de şikâyetçiyi bir daha şikâyet edemeyecek hale kordu.

Avnürrefik Paşa'nın garip hal ve tavırları az değildir. Mekke'de arabaya ancak Emir ile Vali binebilirdi. Hele Araplar'ın şeriften mahsusen müsaade almadan araba sahibi olmaları katiyyen caiz değildi.

Kâbe miftahdarı Salih Şebi'ye arabaya binmeye Avnürrefik Paşa tarafından müsaade edilmişti. Şerif Ali Paşa Emarete geçince bir meseleden bu miftahdara kızmış, arabasını Emaret dairesinde avluya getirtmiş, üstüne petrol döktürerek yaktırmıştır.

Avnürrefik Paşa'nın sarrafı bir gün Paşa'ya:

– Bina inşaatına fasıla verecek olursan ölürsün, demişti. O da bütün ömrünce bağında, bahçesinde, lüzumlu lüzumsuz inşaata devam etmişti.

Paşa, bahçesindeki duvarı (şurası eğri olmuş!) diye baştan başa yıktırır, yeniden yaptırır, Taif'te kazdırdığı bir kuyuyu (şurası olmamış) diye doldurtur, başkasını açtırırdı. Hicaz mektupçusu Hasan Efendi divan efendisi Bay Nail Reşid'e şunu anlatmıştı:

"Ara, sıra Şerif Avnürrefik Paşa'nın meclisine giderdim. Yırtmaçlı entarisinin altına don giymezdi. Bir gün Şerifin oturduğu koltuktan su akmakta olduğunu gördüm. Taaccüble bakıyordum; fakat tabiî sesimi çıkaramıyordum. Yanımda oturan bir Arap kulağıma doğru eğildi, bana:

– Tebrik ederim! Sana iltifat etti, dedi.

İnsanı iğrendiren bu garip iltifata ne denilebilir?"

Avnürrefik Paşa konağında ziyafetler verirdi. Fakat her ziyafetinde sofra takımları değişmiş bulunurdu. Bunun sebebi şu idi: Şerif yakınları ve hizmetkârlarına maaş vermezdi; bir ziyafet verilmek lâzım gelince kıymetli cinsten sofra takımları satın alınır. Ziyafetten sonra takımlar uşaklar tarafından maaşlarına

mahsuben aralarında taksim edilirdi. Bu suretle yeni bir ziyafet verildiğinde bu takımlardan konakta eser bulunmazdı.

Şerif Avnürrefik pek az yemek yer, fakat çok tönbeki kullanırdı. Nargilesine günde bir okka Yemen tönbekisi ancak kifayet ederdi. Şerifin tönbekiye iptilâsı o derecede idi ki, kendisi araba ile Arafat'a giderken bile yanında yaya bir Arap nargilesini elinde taşır, paşa araba içinde nargileyi çekerdi.

Araplar arasında kavga gürültü çok olur. Bu küçük gürültülerin hal ve faslı Mekke'de şerifin kaymakamına ait bir vazife idi. Bu vakit şerif konağının kapısı önünde oturur, mahkemeyi kurardı. Meselâ bir davada bir taraf diğerinden bir tokat yediğinden, diğer taraf da ötekinin kendisine sövdüğünden bahsedecek olsalar şerifin vekili hemen sövüleni altı, tokatı yiyeni de dört riyala mahkum eder. İki mahkum da paraları bu mecliste çıkarıp kuzu gibi verirlerdi. Dava da bu suretle kısaca bitmiş olurdu.

Opera kaç katlı?...

Şerif Avnürrefik Paşa müptelâ olduğu hastalığı iyi tedavi ettiği için hususî tababetine tayin ettiği Cenab Şehabeddin Bey'i bir gün meclisine davet eder; Cenab Bey kalabalık meclis salonuna girince masa üstünde yirmi beşerlik altın dizileri görür. Meğer Mekke şerifi yanındakilere birer sual irad eyleyerek muhatabı sorduğu şeyi bilecek olursa bunlardan bir dizi ihsan ediyormuş.

Sıra Cenab Bey'e gelince Şerif'e:

– Obra kaç tabaka? sualini sorar. Cenab Şahabettin Bey Avnürrefik Paşa'nın arzın mı, göklerin mi? tabakalarından bahsetmek istediğini tayinde biran için müterediddit bulunur; nihayet bilmediğini itiraf mecburiyetinde kalır! Bittabi yirmi beş altınlık ihsandan da mahrum kalır.

Sonradan anlaşıldığına göre Mekke emiri o gün ihsan kapılarını açmış, ihsana vesile olsun diye herkese bileceği şeyler-

den sualler irad ediyormuş; Paris'te tahsil etmiş olan Cenab Bey'e de Paris'teki opera binasının kaç kat olduğunu Arap telaffuzuyla sormuş!

Garp terbiyesi ve bir tablo...

Reşid Akif Paşa, Mekke'ye gittiğinde Cenab Şahabettin Bey'le birlikte Şerif Avnürrefik Paşa'nın ziyaretine varır. Şerif Paşa, Reşid Bey'in babası Akif Paşa'yı tanıdığı için bu ziyaretten pek memnun kalır. Misafirini tatyib için Mekke'den müfarakatinden evvel kendisine bir hediye vereceğini söyler.

Şerifin hediyesi ne olabilirdi? Böyle bir vaid bir inci tesbihten aşağı bir şey için de yapılmazdı ya! Yalnız şerif hazretleri vaidlerini unutmuşlardı. Reşid Akif Bey Mekke'den ayrılacağı zaman Cenab Bey bunu kendisine tahattur ettirir; Şerif de hediyesini gönderir; bir orta mektep şakirdinin bile yapabileceği derecede bayağı bir tablo! Şerifin düşüncesine göre bu "frenk işinin" kıymetini olsa olsa garp terbiyesi almış bu misafiri bilebilirdi.

Mekke'ye dönmeyen doktor...

Avnürrefik Paşa daima kısmen açık duran dizinin vali dahi olsa ziyaretçileri tarafından öpülmesinden bu suretle kendisine tazim eseri gösterilmesinden pek hoşlanırdı. Araplar buna alışmışlardı. Fakat hariçten gelen memurlar için bu biraz istikrahı calib bir hal idi. Hassaten herhangi bir sebeple vücudda yara bulunabilmek ihtimali de hatıra geliverirse... Bir ara Avnürrefik Paşa'nın vücudunda çıbanlar çıkmıştı. Artık Ratıp Paşa'nın hali tasavvur olunabilir.

Şerif Paşa Cenab Şehabeddin Bey'in tedavisinden pek memnun bulunuyordu. Bir defa kuvvetsizliğinden şikâyet ve evvelce kendisine bir sarı ilâç verildiğinden bahsetmesi üzerine şerifin ne istediğini anlayan Cenab Bey Mısır'dan bir sandık martel konyağı celbettirmişti. Mekke'ye müskiratın katresi giremezdi. Ama üç yıldızlı kuvvet ilâcı idi bu.

Cenab Bey şerifin bu hususî tababetinden de, Mekke'den de kurtulmak istiyordu. Nihayet mezuniyetle kapağı İstanbul'a atmağa muvaffak oldu. Avdet zamını gelince ayak sürüdü. Şerif ise mektup mektup üstüne göndererek Mekke'ye gelmesinde ısrar ediyordu.

Cenab Bey şerifin istediği zaman, istediği yolda irade çıkartmakta hiç de müşkülâta uğramayacağını bildiği için telâş ve sıkıntı içinde bir karar veremiyordu.

Bir gün ehibbasından birisinin evinde Mekke'ye dönmek istemediğinden bahsetti; orada hazır bulunan birisi Cenab Bey'in haline acıdı. Bu efendi Abdülhamid'in mensuplarından imiş. Cenab Bey'e:

– Bunun çaresini bulabilirim. Şerifin Avrupa ile münasebetlerini teyid eylemek kastıyla sizi suret-i mahsusada yanına aldığına dair bir ariza takdim ederim. Padişah bir daha size Mekke'ye adım attırmaz.

Dedi. Cenab Bey tehlikeli olmakla beraber bu oyuna razı oldu. Filvaki bu meseleden dolayı Cenab Bey şiddetli istintak altına alındı; ama sonunda bir daha Mekke'ye ayak atmamasına da irade çıktı.

Şerifin fili niçin zehirlendi?...

Şerifin alıştırılmış bir fili vardı. İdaresi muntazam olmayan konakta çok defa bunu doyuracak şey bulunmazdı da. Fil gıdasını serbestçe tedarik eylemek üzere sokaklara bırakılırdı. Fil bir defa çarşıya çıktı mı, açık bulduğu dükkanlardan hortumuyla okkalarla ekmeği, kangal kangal sucuğu kapar, ağzına atardı. Bittabi Şerifin filinin bu tecavüzüne kimse sesini çıkaramazdı. Bu sebeple fil çarşının hangi tarafına teveccüh etse dükkânlardan kapanan kapanana olurdu.

Esnaf filin bu teklifsizliklerine iki sene tahammül ettiler; nihayet bıktılar. Fakat başka türlü kurtulamıyacaklarını anladıklarından hayvanı zehirlediler.

Konyak içen Hicaz Şerifi...

Avnürrefik Paşa 1905'de yetmiş dört yaşında vefat etti. Ondan sonra Emaretin başına kardeşi Abdullah Paşa yahut Hüseyin Paşa'ya geçmesi muhtemeldi. Fakat Ahmed Ratıp Paşa bunların ikisini de sevmediği için Abdülhamid'e takdim ettiği maruzat ile emaretin şerif Ali Paşa uhdesine tefvizini temin etti. Avnürrefik Paşa'nın vefatıyla halefinin tayini arasında bu muhaberelerle vakit geçmesi Hicaz'da padişahın Mekke emaretini lâğvetmek istediği yolunda bir şayia çıkmasını bu da Taif'te bulunan vali Ratıp Paşa'ya karşı Taif civarındaki (Beni Harb) kabilesince bir hareketi intac eylemiş idi; Ratıp Paşa bir belâya uğramamak için Taif'ten Cidde'ye savuşmağa mecbur kalmıştı; fakat yeni emir tayin edilince sükûnet avdet eylemişti.

Gerek Avnürrefik, gerek Ali Paşalar Osmanlılığa hiyanet etmediler. Şerif Ali Paşa zeki, nazik, az konuşur, tahsili mahdud bir zat idi. Hicaz Arapları üzerinde Şerif aileleri efradının hepsinden fazla itibar sahibi idi.

İkram ve ihsanı boldu. Hususî meclisinde konyak içer, hac zamanı da olsa çengi oynatmaktan çekinmezdi.

Mekke Emirinin Divan Efendisi...

Ratıp Paşa Emaret maiyetinde muktedir ve dirayetli bir Divan Efendisi bulundurulmasını dahiliye nezaretine bildirmişti. Nezaretçe Arapça'ya vâkıf dahiliye matbuat mümeyyizi Bay Nail Reşid seçildi ve kendisine gerek nazır paşa, gerek mabeyn başkâtibi tarafından vali ile emir arasında daima yakınlık temininе çalışması talimatı verildi.

Bay Nail Reşid, Mekke'ye giderken kime sorsa evvelâ şerif ile mülâkat etmesi lâzım geleceği cevabını alıyordu.

Mekke'ye varınca akşama doğru mutavvifi Şeyh Yusuf'un oğlu kendisini Şerif Ali Paşa'ya götürür. Bay Nail Reşid, Emir ile biraz görüştükten sonra kalkıp vali paşanın ziyaretine gitmek ister.

Ali Paşa – Acelesi yok. Yarın görüşürsünüz.

Der. O da ertesi sabah Ratıp Paşa'ya gider.

Ratıp Paşa – Şerif ile görüştünüz mü?

– Görüştüm.

– Kim görüştürdü?

– Mutavvif Şeyh Yusuf'un oğlu.

– Evvelâ bana gelmeniz lazımdı. Sonra sizi ben Şerife takdim edecektim. Edepsizlik etmişler.

Ratıp Paşa mutavvif ile oğlunu çağırır; ikisinin de yüzlerine tükürür. Gencin hapsini emreder. Emirin Divan Efendisi bu muameleden pek müteessir olur:

– Efendim! Bu muamele bana pek ağır geldi. Ben şimdi bilmiyerek ve istemeyerek zât-ı samileriyle şerifin arasını açmağa sebep olmuş oldum. Lütfen emrediniz. Develeri hazırlasınlar, İstanbul'a döneceğim. Bendeniz şeref ve haysiyetimi tanıyan ve tanıtmağı da seven bir adamım. Böyle zelil bir vaziyette burada kalmağı ve aranızda soğukluğa ve ihtilâfa vesile vermiş olmağı kabul edemem.

Vali kalkar, divan efendisinin bir kere yüzüne bakar.

– Sen benim tam istediğim adam imişsin. Ben böyle izzeti nefis sahibi adamlardan pek hoşlanırım, diyerek Bay Nail Reşid'in alnından öper. Mektupçu Hüsnü Efendi'yi çağırır:

– Beyi Şerif hazretlerine götür. (Vali paşa kendisi takdim edecekti; Mutavvif hâta etmiş) diye söyle, emrini verir.

Mektupçu emri yerine getirir. Şerif Ali Paşa:

– Doğrudan doğruya bana gelmiş olmasında ne var ki... diye infialini izhar eder.

İki gün sonra vali paşa mutavvifin oğlunu hapisten tahliye eder. Bu hâdiseden vali ile şerif arasında hasıl olan soğukluk da çok sürmez.

Bay Nail Reşid iki buçuk sene kaldığı Mekke'de Ratıp ve Ali Paşalar arasında devlete muzır olacak bir ihtilâf çıkmaması hususunda bütün dikkat ve gayretini sarfeylemiştir.

Ali Paşa'nın Emaret fermanı...

Ali Paşa'nın emaret fermanının, tayininden beş ay kadar sonra Edirne vali ve kumandanı Müşir Arif Paşa'nın götürmesine irade sadır olmuştu. Arif Paşa fermanı hâmilen evlâdı ve kalabalık maiyetiyle Mekke'ye geldi. Ali Paşa, Arif Paşa'ya on bin altın verdi. Maiyetindekilere de iki bin küsur altın tevzi etti.

Parlak bir ferman alayı yapıldı. Fermanı okuyan Bay Nail Reşide de şerif tarafından (okuma hakkı) olarak beş yüz İngiliz altını verildi.

Ratıp Paşa'nın Avrupa ile muhaberesini evvelce yaveri Ali Rıza Bey yapardı. Ali Rıza Bey İstanbul'a dönünce İngilizce ve Fransızca muhabere işini vali paşa, emaret divam efendisi Bay Nail Reşid'e tevdi etti.

Ratıp Paşa, gayet muntazam giyinirdi. Keten esvapları her gün ütülü bulunurdu. Bir gün şerif Ali Paşa divan efendisi Bay Nail Reşid'i valiye göndermişti. Ratıp Paşa rahatsızca olduğu için resmî dairesine çıkmamıştı. Bay Nail Reşid yatak odasına davet olundu. Paşanın yatak çarşafının, yastık örtüsünün, havlularının eski püskü, yıpranmış şeyler olduğunu görerek şaştı, kaldı. Paşanın arkasındaki beyaz gecelik de berbat halde idi. Paşa,

kendisini hariçte o kadar iyi giyinmiş görmeğe alışan divan efendisinin hayretinin farkına vardı. Dedi ki:

– Divan efendisi. Sen şimdi şaşıyorsun, değil mi? Bu kadar servet içinde yuvarlanan, altınlarla oynayan bu adamda bu fakir hali nedir? dersin. Ben tuhaf adamımdır! Yeni şey katiyen giyemem. Çamaşırlarım ailem efradı tarafından kullanılır, sonra bana gelir. Bu hal bende bir "mani" olmuştur.

7 - Hicaz demiryolunun Mekke'ye kadar uzatılmasından neden vazgeçildi?...

Hicaz demiryolunun Mekke'den Medine'ye uzatılması Abdülhamid'çe pek ziyade iltizam ediliyordu. Fakat bu "beynelharemeyn" hat Araplar'ın menfaatlerine dokunacağı, icabında Mekke'ye kadar çar çabuk asker gönderilebileceği için Emirlerin istanbul'a karşı durumlarını değiştireceği cihetle yapılmasını ne Arap aşiretleri, ne de bizzat Emir arzu etmiyordu.

Fakat Emir tarafından yolun yapılmasına açıktan açığa muhalefet edilmek tabiî kabil olamazdı. Bu sebeple idi ki İstanbul'a ve padişaha karşı daima yerli ahalinin muhalefet ve mümanaatları ileriye sürülüyordu.

907 kanunusanisinin ilk günlerinde Hicaz demiryolu inşaatına memur Müşir Kâzım Paşa, Medine-Mekke güzergâhını tayin ederken Araplar onu geri dönmeye mecbur bıraktılar. Yol inşaat taburlarına da hücumlar edildi, zabit ve neferlerden öldürülen, yaralananlar oldu; çadırlar zapt ve yağma olundu.

Bu hareketler padişahı pek müteessir etti. Bu teessür, bir ay içinde biribirini takiben mabeynden emarete ve vilâyete yazılan iki telgrafnamenin aşağıya nakledilen şu cümlelerinde açıkça anlaşılmaktadır:

Birinci telgrafnameden:

(Şeyhlerin elde edilmesine gayret olunarak hattın temin edilmesi katiyyen matlûbu âlidir. Eğer sadakati devletleri berkemal ise (!) gerek padişahımıza, gerek dinimize hizmet eyleyeceğiniz de tabiîdir.)

İkinciden:

(Haremeyn arasında hat inşaatının teehhürüne uğraması halinde şimdiye kadar elde edilmiş muvaffakıyeti çekemeyen düşmanların pek hazzedecekleri şüphesizdir. Şevketmeabın bu hattın bir an evvel bitirilerek o mukaddes yerlere yüz sürmek hakkındaki maksadında meyus olması dinî taassubu mülûkanelerine dokunacağından bu hususta takayyüd ile hareket etmeyecek olanların hiçbir suretle affa mazhar olamayacağını kasemen billâh emir ve ferman buyurulmuştur.)

Abdülhamid'in Hicaz demiryolu Mekke'ye varınca haccetmek niyetinde bulunduğunu bu tebliğden anlıyoruz.

Fakat bu niyetinin sahih olduğuna inanmak bizim için kabil değildir. Eslâfından Genç Osman'ın böyle bir niyet uğrunda taht ve canını kaybettiğini Abdülhamid'in unutması mümkün olamazdı. Vakıa Abdülhamid için yeniçeri korkusu yoktu; amma senede bir, ramazan on beşinde, sarayından Topkapı sarayına gitmek mecburiyetinden o kadar muztarip olan, helecanlar, korkular geçiren bu vehham adamın, uzun bir müddet için payitahtını boşlamağa razı olması, kendisini askerle ne kadar sarılmış olursa olsun bedevî Araplar arasında emniyette görebilmesi pek mümkün değildi.

Hicaz hattı teşebbüsünün Yunan muharebesinde menkûb olmuş olan İzzet Paşa'nın ikbalini iade düşüncesiyle Abdülhamid'e telkini eseri olduğuna kani olanlar vardı.

Ahmet Ratıp Paşa'nın hattın Mekke'ye kadar temdidi meselesinde de İzzet Paşa'nın rol oynadığına zahip olduğu meşrutiyetten sonra meydana çıkan bir muhaberesinden anlaşılıyor.

Ratıp Paşa'nın Sadrazam Ferid Paşa'ya gönderdiği üç dört yüz lira kıymetinde Hint kumaşı hediyesine mukabil, Ferit Paşa tarafından yazılan teşekkür mektubundan gazetelere geçmiş cümleler, Hicaz valisinin bu kanaatine delâlet etmektedir.

Ferid Paşa diyor ki:

(Hicaz hattı inşaatının temadisini yalnız İzzet Paşa'nın ibramı eseri gibi telâkki ediyorsunuz. Halbuki bu sırf kariha-i şahanenin mahsulüdür. Arzuyu mahzı şahanedir.)

Hicaz hattına başlanınca bunun Mekke'ye kadar uzanmasını istemek Abdülhamid için en makul ve yerinde bir arzu idi. Hünkâr, bu emelinin vücut bulması için herkesi tazyik ediyordu.

Saraydan gördükleri böyle tazyikler üzerine Şerif Ali, Ahmet Ratıp, Müşir Kâzım Paşalar Mekke'de toplanarak Medine-Mekke hattının nasıl yapılabileceği hakkında müzakerelerde bulundular. Ancak fikirlerde ittihad hasıl olamadı. Mabeyne ayrı ayrı maruzat takdim ettiler.

Hattın güzergâhındaki Arap kabilelerinin şeyhleri ne kadar tehdid ve ihafe edilseler müessir olamayacağı, hattın inşaatı ve muhafazası devlet için pek büyük ve ağır bir gaile teşkil edeceği anlaşılmıştı. Bu mesele meşrutiyetin ilânına kadar sürdü.

Hat, inşaat taburlarının faaliyeti sayesinde Medine'ye yaklaştığı, fabrikalar siparişlerle dolduğu, amele yollara dökülmüş bulunduğu günlerde ötede beride Araplar'da tek tük kıyam alâmetleri görüldü. Bir hac kafilesine, Cidde'den gelen bir postaya taarruz vaki oldu. Birkaç yolcu vuruldu.

Biraz sonra daha mühim bir cemiyet, Medine civarındaki karakollardan birine hücum etti. Nihayet isyan tamamıyla açığa vuruldu. Medine muhasara olundu.

Mahsurlar İstanbul'dan yardım istediler. Fakat aciz içinde hükûmet çarçabuk kuvvet yetiştiremedi. Halk da zarurî kendi işi ii kendileri görmeğe kalkıştı. "Haremi saadet"ten sancak çı-

karıldı; büyük küçük, yerli, memur eli silâh tutanlar sancak altında birleşti. Mevcut askerin, ahalinin elbirliği, gayretiyle muhasaranın kaldırılmasına çalışıldı.

"Beynelharemeyn" hattı için İstanbul'dan Müşir Arif Paşa koca bir heyetle Mekke'ye gönderilmişti. Hicaz valisi, Mekke emiri, Arif ve Hicaz hattı inşaatına memur Kâzım Paşalar müzakere ederek maruzatta bulunacaklardı. Fakat bu müzakerelerden hiç bir şey çıkmıyordu. Hicaz valisi ve Mekke emiri arasıra nasihat için kabilelere adamlar gönderiyorlardı. Mekke'de rehine olarak bazı kabile şeyhleri hapsedilmişti. Medine'yi muhasara eden Araplar bu mahpus şeyhlerin kabileleri idi. Bunlar tahliye edilmeden Medine muhasarası kaldırılmamıştı.

Araplar, "Beynelharemeyn" hattının temdidini kendileri için "ölüm" addediyorlardı. Menfur telkinler ile bu fikir o kadar yerleşmiş idi ki böyle komisyonlar, nasihatlerle bu kanaatı ortadan kaldırmak mümkün değildi.

Mekkedeki komisyon, nihayet mühim bir askerî kuvvet ile hattın inşasını temin etmeği, muhalefette bulunacak Arapların tedibini karar altına aldı.

Hükûmetçe, inşaat levazimatının çıkarılacağı (Rabıg) iskelesine o havalinin hakim olan kabile şeyhinin hülûs ve muvafakati elde edildikten sonra Yanya'dan dört tabur piyade, Hamidiye süvari alaylarından da Millî Aşireti reisi İbrahim Paşa kumandasında bir alay tertip edildi. Hattın güzergahına blok havzlar, zırhlı kuleler tesisi, mitralyözler tabiyesi kararlaştırıldı. Buralarda örfi idare de cari olacaktı.

Fakat piyade taburları arasında Hicaz'da hizmetten alenen memnuniyetsizlik gösterildiği gibi 900 kişilik maiyetiyle Şam'a gelen Millî Aşireti Reisi İbrahim Paşa da süvari alayı için mühim miktarda masraf defteri çıkarıyordu.

Parasızlık, suiniyet, çaresizlik, kararların tatbikine engel oluyordu. Hat boyunda asker, levazım muattal duruyor, emre intizar ediyordu. Nihayet emir geldi:

Haremeyn arasında hattın temdidi maddesinin şimdilik atiye taliki münasip görülmüştür. Bunun manası Medine-Mekke hattı projesinin kat'î surette bırakıldığı idi. Hicaz hattı tarihinin Medine-Mekke safhası bununla kapanmış Abdülhamid o kadar arzu ettiği "beynelharemeyn" demiryolunu yaptıramamıştır.

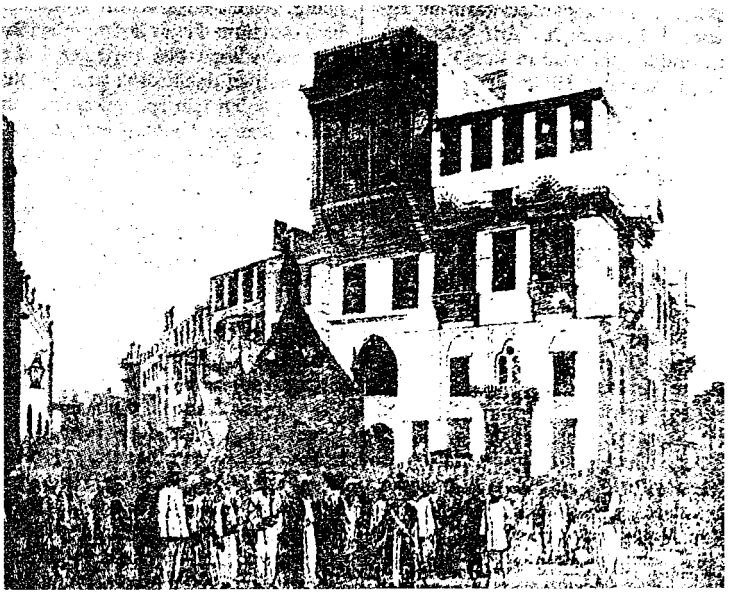

KİTABIN NOTLARI

KİTABIN NOTLARI

Birinci Bölüm

Mısır Meselesi

(1) Osmanlı hariciye nezaretince mütarekeden sonra teşkil edilen heyetler marifetiyle sulh müzakeresinde bahse mevzu olacak bütün siyasî meseleler hakkında tetkikat yaptırılmış ve broşürler neşredilmiş idi. Mısır meselesini tetkik eden sefaret müsteşarlarından Rauf Ahmet ve Ragıp Raif Beylerin yalnız (15) nüsha olarak tabedilen lâyihalarından.

(2) Freycinet: La question d'Egypte.

(3) Freycinet: La question d'Egypte.

(4) Mismer: Souvenirs du monde musulman.

(5) Mismer: Souvenirs du monde musulman.

(6) Mismer: Souvenirs du monde musulman.

(7) Mismer: Souvenirs du monde musulman; son defa yine otelcilikten kazandığı paralar da elinden su gibi akıp gittiği için bir edayi sefalet içinde ölmüş.

(8) La question d'Egypte: Muhammed Fahmy.

(9) Situation internationale de l'Cocheris Egypte et'du Soudan.

(10) Mısır meselesi hakkında lâyiha.

(11) Yalnız İstanbul'da neşrolunan yarı resmî Lâ Türkî Gazetesinin başmuharriri ve Âli Paşa'nın hususi Fransızca kâtibi M. Şarl Mismer, İsmail Paşa'nın vefatına kadar kendisiyle münasebet ve muhaberatında devam etmiştir.

(12) Leftres d'İtalie.

(13) La question d'Egypte: Muhammed Fahmy.

(14) Martens: La question egyptionne te le droit international.

(15) Mısır meselesine dair lâyiha.

(16) Mısır meselesine dair lâyiha.

(17) Mısır meselesi hakkındaki lâyihada İngiliz elçisinin takriri suretinden.

(18) Sait Paşa Hatıratı.

(19) Kâmil Paşa'nın Hatıratı.
(20) Freycinet: La question d'Egypte.
(21) Abdülhamid'in Hayatı.
(22) Abdülhamid'in Hayatı.

İkinci Bölüm

Yemen Meselesi

(23) A.İlitch: Le Chemin de Fer de Bağdad.

(24) Umumî harpte sulh hazırlıkları esnasında hariciye nezaretinde Ahmed Reşid Bey tarafından tanzim edilen muhtıra.

(25) Eugène Yung: Les Puissances Devant la Révolte Arabe.

(26) Basra Körfezi meseleleri hakkında Bay Ahmed Reşid tarafından hariciye nezareti için tanzim olunan muhtıra.

(27) Ahmed Hamdi: Âlem-i İslâm ve İngiliz Misyoneri.

(28) Abdülhak Hamid Bey'in bana ifadesi.

(29) Tarih Encümeni Mecmuası: Abdurrahman Şeref.

(30) Tahsin Paşa'nın Hatıratı.

(31) Eugène Yung: Les Puissancees Devant la Révolte Arabe.

(32) Hacı Ahmed Raşid: Yemen ve Sana Tarihi

(33) Abdülhamid Mehmed Ali Paşa'ya verilen fermana göre buraların doğrudan doğruya osmanlı hükûmetince idare edileceğini, İngilizler ise idarenin Mısır'a aidiyetini iddia ediyorlardı. En sonunda padişah İngilizlerin tehditleri karşısında askeri çekmek mecburiyetinde kalmıştı.

(34) René Pinon: L'Europe et Lémpire Ottoman.

Üçüncü Bölüm

Hicaz Meselesi

(35) Sir Alfred Miller: L'Angleterreen Egypte.

(36) Sünusiler.

(37) Şerif Mehmed Sadık: Maderi Dünya.

(38) Kasım İzzeddin: Mekke'de Kolera ve Hafzıssıhha; Fransızca (Hicaz Kolerası)

(39) Kasım İzzeddin Bey'in izahatından.

(40) Zeydîlerden Şerif Mehmed Sadık'ın meşrutiyetten sonra neşrettiği (Maderi Dünya) risalesi: Avn hanedanından ilk defa H. 1242'de emarete geçen (Mehmed) Vahhabi meselesinde şöhret kazanan Şerif Galib'in bir kızının dairesinden yetişerek aldığı atiye ve ihsanlarla odunculuk ve kömürcülük edermiş.

(41) Mır'at-ı Sicilli Memurin: Mahmud Şevket Paşa ve Hareket Ordusu.

Midhat Paşa'nın Hatıraları:1

HAYATIM İBRET OLSUN

[Tabsıra-i İbret]

Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu

TEMEL

Midhat Paşa'nın Hatıraları:2

YILDIZ MAHKEMESİ ve TAİF ZİNDANI

[Mir'at-ı Hayret]

Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu

TEMEL

Süleyman Kâni İRTEM

Osmanlı Devleti'nin
MAKEDONYA MESELESİ
Balkanlar'ın Kördüğümü

Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu

TEMEL

Osman Selim KOCAHANOĞLU

İttihat - Terakki'nin SORGULANMASI ve YARGILANMASI

TEMEL

Süleyman Kâni İRTEM

Osmanlı Sarayı ve HAREMİN İÇYÜZÜ

MUZIKA-İ HÜMÂYUN VE SARAY TİYATROSU

Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu

Dr. Ernest JACKH

YÜKSELEN HİLÂL

Bir Milletin Yeniden Doğuşu

Türkiye'nin Dünü, Bugünü, Yarını

TEMEL

Süleyman Kâni İRTEM

Abdülhamid Devrinde
HAFİYELİK VE SANSÜR

ABDÜLHAMİD'E VERİLEN JURNALLER

Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu

Nihat Karaer

Tam Bir Muhalif

Refik Halid Karay

Yüzelliliklер Meselesi

TEMEL

KİTAPLIĞINIZDA YER AÇIN!..

Süleyman Kâni İRTEM

SARAY VE BÂB-I ÂLİ'NİN İÇ YÜZÜ

Mutlakiyet, Meşrutiyet ve Cumhuriyet Dönemi Hatıraları

Pek Yakında
TEMEL YAYINLARI
Tarih Dizisi

TEMEL YAYINLARI TARİH DİZİSİ

Osman Selim Kocahanoğlu

31 MART İSYANI
Hareket Ordusu ve Sultan Abdülhamid

31 Mart İhtilalinin
İlk Defa Açıklanan
Resmi Belgeleri

Pek Yakında
TEMEL YAYINLARI
Tarih Dizisi